Cursus Middelnederlands

Maaike Hogenhout-Mulder

bron
Maaike Hogenhout-Mulder, *Cursus Middelnederlands*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1983

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hoge008curs01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

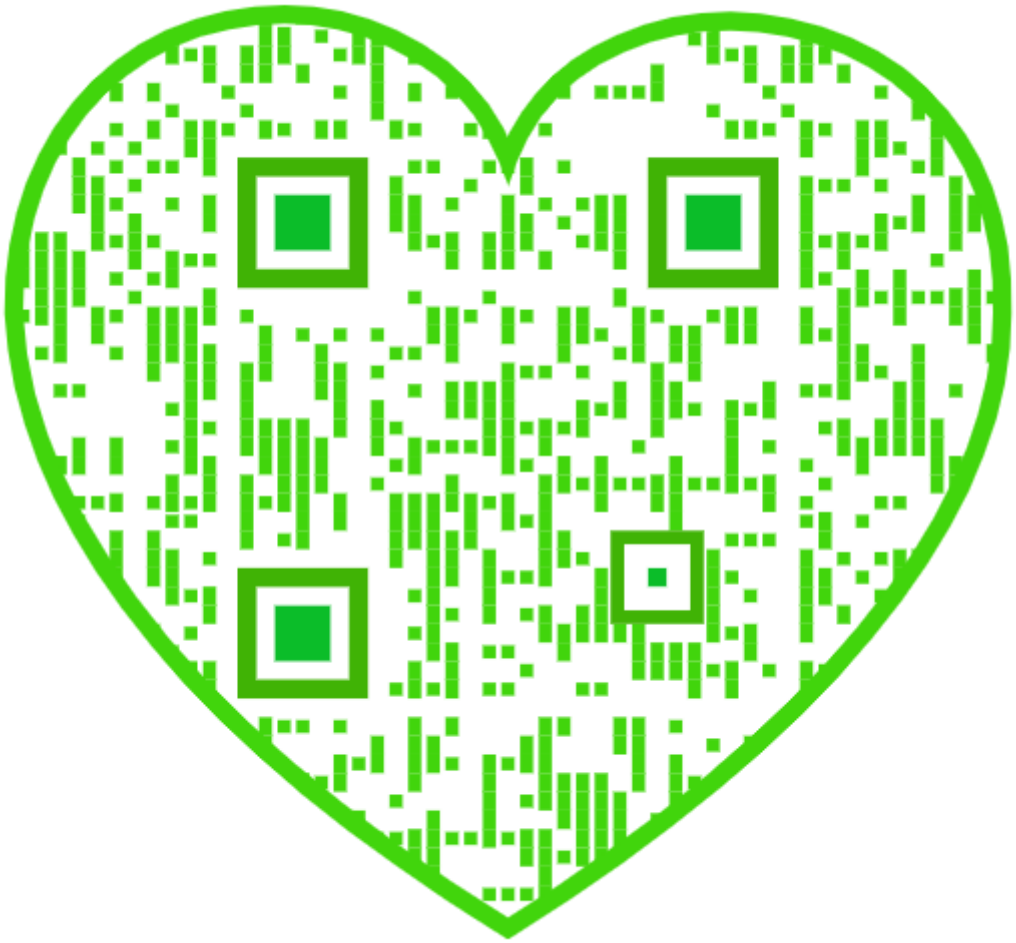

maer dat men niet sal vinden
verclaert in desen,
sal men moghen vinden eldre
in andren bouken ende boucskine.

Uit: De bouc vanden ambachten

Voorwoord

Dit boek is geschreven voor ieder die geïnteresseerd is in het Middelnederlands, om welke reden dan ook. In eerste instantie heb ik daarbij gedacht aan studenten Nederlands van de universiteiten en lerarenopleidingen, maar daarnaast zullen ook anderen, historici bijvoorbeeld, er hun voordeel mee kunnen doen.

Het doel is een kennismaking met het Middelnederlands. Dit Middelnederlands is echter niet een op zichzelf staande grootheid. De taal is immers een communicatiemiddel. Via de Middelnederlandse teksten krijgen we dan ook contact met middeleeuwse mensen en hun wereld. Om ook dit aspect van de taal tot zijn recht te laten komen, heb ik teksten van allerlei aard opgenomen, zoals fragmenten van literaire teksten, van een evangeliënharmonie en van een medisch handboek, oorkonden, exempelen, recepten, toverspreuken en stadskeuren. Ik hoop dat deze bonte verscheidenheid nieuwsgierig maakt, nieuwsgierig naar de werken waaruit deze teksten zijn gekozen en naar de maatschappij waarin ze hebben gefunctioneerd. In een korte inleiding bij elke tekst heb ik enkele gegevens over werk en tijd vermeld en soms heb ik verwezen naar verdere literatuur.

Om de teksten goed te kunnen begrijpen is enige kennis van de Middelnederlandse grammatica noodzakelijk. Het boek begint daarom met een beknopt grammaticaal overzicht, dat zijn voorbeelden ontleent aan het tekstmateriaal. Het getal (tussen haakjes) achter een voorbeeld verwijst naar de tekst waaraan het voorbeeld is ontleend. Voor de termen en begrippen die in dit deel gebruikt worden, kun je iedere traditionele spraakkunst raadplegen. Als je naast dit boek het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (afgekort: Wdb.) van J. Verdam ('s-Gravenhage 1932) tot je beschikking hebt, moet je in principe op alle vragen bij de teksten antwoord kunnen geven. Nu is het maken van de opdrachten natuurlijk niet het hoofddoel van je studie Middelnederlands. Je zou de teksten ook best kunnen bestuderen zonder die opdrachten. De vragen dienen slechts als een soort leidraad bij de bestudering. Ze wijzen je op bepaalde grammaticale problemen, geven aan (met name in de beginteksten) waar je de oplossing voor een bepaald probleem kunt vinden, adviseren je welke woorden je in het Wdb. moet opzoeken, en helpen je zo, soms alleen al door de vraagstelling, om tot een beter begrip van de tekst te komen.

Verder is het ook van belang dat je iets weet van de overlevering van het Middelnederlands. Vaak is het origineel van een tekst niet overgeleverd en beschikken we slechts over latere afschriften. Dat brengt problemen met zich mee. De kopiist die de tekst heeft overgeschreven, kan fouten gemaakt hebben, hij kan fouten van een voorganger hebben gecorrigeerd of wijzigingen hebben aangebracht. Dat dit ook inderdaad allemaal gebeurd is, weten we uit teksten waarvan meerdere redacties bewaard zijn gebleven. De problemen die met de werkzaamheden van de kopiisten (en in later tijd met die van de drukkers) samenhangen, kunnen bij de bestudering van het Middelnederlands niet genegeerd worden. Er wordt daarom in het inleidende deel een hoofdstukje gewijd aan de overlevering van de Middelnederlandse teksten, terwijl er bij de teksten

aandacht aan dit probleem wordt geschonken, wanneer daar aanleiding toe is. Het groeiende aantal publikaties op het gebied van de tekstkritiek heeft me doen besluiten aan tekst 18 een tekstkritische excursie toe te voegen, om op deze wijze belangstellenden enigszins vertrouwd te maken met een tekstkritische wijze van denken over Middelnederlandse teksten.

Sommige teksten zijn naar het handschrift gegeven, andere volgens een bestaande diplomatische of kritische editie. De voor- en nadelen van de verschillende wijzen van uitgeven kunnen zo 'geproefd' worden.

Hoewel deze cursus het beste zal functioneren onder deskundige leiding, moet ook zelfstudie mogelijk zijn. Mede daartoe zijn van vijf teksten de antwoorden opgenomen. Deze vijf teksten zijn opklimmend in moeilijkheidsgraad.

Ik ben dank verschuldigd aan Ton Duinhoven, die mij op het terrein van de tekstkritiek tot steun is geweest, aan Jaap van Moolenbroek voor zijn adviezen op historisch terrein, aan Arjan van Leuvensteijn, Piet Paardekooper en Tineke Landkroon-Rinkel, die mij nuttige wenken hebben verschaft voor het grammaticale deel, en aan Tineke ter Meer, die mij geholpen heeft bij het persklaar maken van de kopij.

Voor op- en aanmerkingen, ook van de zijde van de studenten, houd ik mij van harte aanbevolen.

Maaike Hogenhout-Mulder
juni 1982

Deel 1

Inleiding

Wat is Middelnederlands?

In het Nederlands worden, net zoals bijvoorbeeld in het Engels en Duits, drie stadia onderscheiden: Oud-, Middel- en Nieuwnederlands. Deze indeling berust op bepaalde kenmerken (voornamelijk van fonologische en morfologische aard) die de betreffende taal in bepaalde perioden zou hebben vertoond.

Uit het Oudwestgermaans is tussen 500 en 1000 het Oudnederlands voortgekomen. Van de dialecten die je tot deze taal zou kunnen rekenen is weinig bewaard gebleven: een aantal eigennamen, woorden (glossen) en zinnen in anderstalige (vnl. Latijnse) teksten, een aantal fragmenten van een 10e-eeuwse Zuidnederrijnse psalmvertaling, de zogenaamde *Wachtendonckse psalmen* (in voornamelijk 16e-eeuwse afschriften) en het beroemde Westvlaamse zinnetje uit de 11e eeuw: *Hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hi(c) (e)nda thu uu(at) unbida(t) g(h)e nu* (letterlijke vertaling: Hebben alle vogels nesten begonnen behalve ik en jij, wat wacht gij nu).

De Oudnederlandse dialecten worden ten opzichte van het mnl. gekenmerkt door heldere klinkers in de onbeklemtoonde lettergrepen (*hebban, olla, vogala,* enz.) In het mnl. (ca. 1100-1500) zijn de klinkers in deze positie verzwakt tot een (toonloze?) -*e*, met name in de buigingsuitgangen (vergelijk het onl. *vogala* tegenover het mnl. *vogele*).

De mnl. dialecten worden ten opzichte van het Nieuwnederlands gekenmerkt door het gebruik van een naamvallensysteem (en de daarmee gepaard gaande buigingsuitgangen). In het nnl. is dit naamvallensysteem grotendeels verdwenen. Resten ervan treffen we aan bij de pronomina (hij-hem) en in vaste uitdrukkingen (van ganser harte). Daarnaast kunnen er ook syntactische verschuivingen worden waargenomen. Zo heeft het verdwijnen van het naamvallensysteem er waarschijnlijk mede toe geleid dat de volgorde van de zinsdelen en ook de plaats van de pv. in het nnl. vaster is dan in het mnl. Bepaalde mnl. constructies zijn verdwenen, andere in hun gebruiksmogelijkheden beperkt, terwijl daarentegen het nnl. weer constructies kent, die het mnl. niet kende.

Omdat hier sprake is van soms langdurige processen van taalverandering, die in de verschillende dialecten ook nog op verschillende tijdstippen inzetten, is de grens tussen mnl. en nnl. moeilijk te trekken. Meestal neemt men 1500 zo ongeveer als eindpunt van het mnl.; de 16e eeuw wordt dan als een soort overgangsperiode naar het nnl. beschouwd.

Welke dialecten worden als Middelnederlands beschouwd?

Uit het bovenstaande blijkt al dat ‘hèt’ Middelnederlands niet bestaat. Er is slechts sprake van een verzameling dialecten, die, voornamelijk op grond van latere politieke ontwikkelingen, als een eenheid, als Middelnederlands, worden beschouwd. Grofweg zou men dan ook

kunnen zeggen dat we onder het Middelnederlands verstaan: de taal van de teksten in de landstaal die in de periode van 1100-1500 zijn geschreven in het gebied dat het huidige Nederland (met uitzondering van Friesland) en het Nederlandstalige deel van België beslaat. Deze begrenzing is niet helemaal nauwkeurig (in een gedeelte van Noordwest-Frankrijk werd bijvoorbeeld ook Nederlands gesproken), maar er valt wel mee te werken.

Een nauwkeuriger begrenzing, op grond van taalkenmerken, is moeilijk, met name in het oosten van ons land. Welke taalverschijnselen zouden de grens tussen de Oostnederlandse en de Westduitse dialecten moeten markeren? Er was een groot overgangsgebied waarin dialecten gesproken werden die zowel Nederlandse als Duitse kenmerken vertoonden. De onl. Wachtendonckse psalmen zijn bijvoorbeeld in een dergelijk overgangsgebied geschreven, dat nu deel uitmaakt van Duitsland. Met welk recht rekenen wij ze dan toch tot de Nederlandse literatuur? Op grond van taalkenmerken. Maar de Duitsers kunnen ze net zo goed tot hun literatuur rekenen, omdat ze ook Duitse kenmerken vertonen. Om toch een zeker houvast te hebben, heeft Gysseling (zie onder) een aantal criteria opgesteld om op grond daarvan te kunnen beslissen of we nog wel of niet meer van een Nederlandse tekst kunnen spreken. Een van de belangrijkste verschilpunten tussen het Nederlands en het Nederduits is de meervoudsuitgang van de werkwoordsvormen in de tegenwoordige tijd: het Nederduits kent een eenheidsuitgang *-nt*, het Nederlands heeft in de tweede persoon meervoud de uitgang *-t*. Ten opzichte van het Hoogduits legt Gysseling de grens bij de lijn *maken-machen*.

De oudste Nederlandse teksten

Wie kennis wil nemen van de oudste Nederlandstalige teksten, kan zich verdiepen in het geweldige standaardwerk dat op het ogenblik bezig is te verschijnen: M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. De eerste reeks van deze serie, gewijd aan de ambtelijke documenten, is in 1977 verschenen. De teksten 17 en 27 zijn aan deze reeks ontleend. In de tweede reeks komen de literaire handschriften (met inbegrip van de Oudnederlandse teksten) aan bod. Reeds verschenen zijn deel 1 (1980) met de onl. teksten en de 13e-eeuwse literaire fragmenten (waaraan ik tekst 10, 24 en 31 heb ontleend) en deel 2 (1981), dat de tekst van een 13e-eeuws handschrift van *Der naturen bloeme* bevat en die van de fragmenten van een ander 13e-eeuws handschrift van hetzelfde werk. In deze reeks zullen nog meer delen volgen.

Opmerkelijk is dat de oudste literaire bronnen alle afkomstig zijn uit de Rijn-Maas-streek, terwijl we de oudste ambtelijke stukken in Vlaanderen aantreffen. Hoewel het mogelijk is dat men in Vlaanderen niet zozeer de behoefte voelde om de Franse werken in de volkstaal te vertalen (omdat degenen die die werken lazen, schreven of beluisterden, toch wel Frans kenden), veronderstelt men toch dat in Vlaanderen in de 12e eeuw (en misschien zelfs al in de 11e) al literatuur in de volkstaal in

omloop was, evenals in de Rijn-Maas-streek. In alle landen van West-Europa gaan namelijk de literaire teksten aan de ambtelijke vooraf. Bovendien komen er aan het eind van de 11e eeuw in Vlaanderen al literair getinte persoonsnamen voor, zoals bijvoorbeeld *Walawain*.

Door de uitgave van dit *Corpus van Middelnederlandse teksten*, en vooral ook door de mogelijkheden die de computer bij linguïstisch en lexicografisch onderzoek biedt, heeft de studie van het Middelnederlands weer nieuwe stimulansen gekregen. Zo zijn er bijvoorbeeld een *Vroegmiddelnederlands woordenboek* en een *Vroegmiddelnederlandse dialectatlas* in voorbereiding.

De handboeken

Om de moeilijkheden van de Middelnederlandse teksten het hoofd te kunnen bieden, staan ons vele woordenboeken, grammatica's, monografieën en artikelen ter beschikking. Ik som ze niet allemaal op. Ik volsta met het noemen van de meest algemene en goed toegankelijke werken, die door iedere geïnteresseerde in het vak toch op zijn minst wel eens ingekeken moeten zijn:

- E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek,* 's-Gravenhage 1885-1952, 11 delen. Deel IX is voltooid door F.A. Stoett, deel X bevat *Tekstcritiek* van J. Verdam en *Bouwstoffen* door W. de Vreese en G.I. Lieftinck, deel XI bevat topografische aanvullingen van A.A. Beekman.
- F.A. Stoett, *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis* (3e herz. druk), 's-Gravenhage 1923.
- J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1932. Een *Supplement* op dit werk, samengesteld door J.J. v.d. Voort v.d. Kleij (e.a.) is in 1983 verschenen.
- G.S. Overdiep, *Vormleer van het Middelnederlandsch der XIIIe eeuw*, Antwerpen 1946.
- B.v.d. Berg, *Inleiding tot de Middelnederlandse Syntaxis*, Groningen 1971.
- A.v. Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst. I Vormleer* (9e herz. druk), *II Klankleer* (8e herz. druk), Groningen 1980.
- C.v.d. Ketterij, *Grammaticale interpretatie van middelnederlandse teksten. Instructiegrammatica*, Groningen 1980.
- J.M.v.d. Horst, *Kleine middelnederlandse syntaxis*, Amsterdam 1981 (met veel literatuurverwijzingen in het hoofdstuk ‘Aantekeningen’).

Enkele aantrekkelijke leesboeken met Middelnederlandse teksten, voorzien van een inleiding of van commentaar:

- C.C. de Bruin, *Middelnederlands geestelijk proza*, Zutphen 1940.
- A.v. Loey, *Middelnederlands Leerboek*, Antwerpen 1947.
- Maartje Draak, *Palet van Middelnederlandse epiek*, Zwolle 1963.
- R. Willemyns, *Het niet-literaire middelnederlands*, Assen/Brugge 1979 (met een uitvoerige inleiding waarin veel verdere literatuur gegeven wordt).

Overlevering van het Middelnederlands

In de eerste eeuwen van onze jaartelling (Romeinse rijk) was er in West-Europa een tamelijk brede culturele laag die de schrijfkunst machtig was. Het bestuur van het rijk en de levendige handel tussen de gebieden onderling veroorzaakten een grote hoeveelheid administratie. Men kende in het hele rijk één taal (Latijn) en één schriftstelsel. In vele steden van het rijk waren scholen waar men kon leren lezen en schrijven.

Na het uiteenvallen van het Romeinse rijk (wat een economisch verval betekende voor verschillende gebieden) ging veel van de culturele bedrijvigheid verloren. De handel werd minder belangrijk of verdween bijna helemaal, de rechtspraak werd meestal een mondelinge aangelegenheid. In de 8e eeuw is de studie van schrift en boek bijna uitsluitend een zaak van de kerk geworden. Dáár, in de kloosters, hield men zich bezig met de studie van de bijbel en daar bleef schrijf- en leeskunst belangrijk (uiteraard in het Latijn). Omdat de meeste kloosterlingen bij hun intrede analfabeet waren, moest het klooster wel zelf het onderricht ter hand nemen: de kloosterscholen. Deze periode, waarin het klooster eigenlijk de enige plaats was waar geschreven en gelezen werd, duurde tot ongeveer de 12e eeuw. Moest een edelman of vorst eens iets laten schrijven, dan deed hij een beroep op een naburige abdij. (Vorsten hadden soms zelf een geestelijke (clericus > klerk) in dienst die ook schrijfwerk kon verrichten.)

Het schrijven in de kloosters betekende bijna altijd: op perkamenten bladen overschrijven wat in een ander boek (handschrift) stond. Meestal werd er van een boek slechts één exemplaar afgeschreven voor de eigen bibliotheek. Soms werd er één extra afgeschreven, dat dan geschonken werd aan een nieuw gesticht klooster bijvoorbeeld. In deze tijd (tot 11e/12e eeuw) werd vrijwel alles in het Latijn geschreven, voornamelijk geestelijke werken en deels ook encyclopedische en geschiedkundige werken (die trouwens ook vaak half-godsdienstig waren).

Waarschijnlijk is Bonifatius in ons land de eerste eigenaar van een boekenverzameling geweest. Het is bekend dat hij op zijn reizen steeds een kist met boeken met zich mee voerde. De eerste echte bibliotheek hier te lande, die we ook enigszins in haar groei kunnen volgen, is die van de Benedictijner abdij Egmond geweest. Kort na de stichting van de abdij in 950 hebben de Hollandse graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard haar rijkelijk begunstigd. Onder de schenkingen bevond zich een 9e-eeuws Evangelarium (bevat de tekst van de vier evangeliën), dat zich nu nog in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevindt (sign. 76 F 1). Aan dit handschrift zijn ten tijde van de schenking (ca. 975) twee miniaturen toegevoegd die deze historische gebeurtenis hebben vastgelegd. Op blz. 16 is een van deze miniaturen gereproduceerd. Je kunt zien hoe Dirk en Hildegard het boek op het altaar van de abdij van Egmond leggen; de abdij is weergegeven in een combinatie van dwarsdoorsnede en buitenaanzicht. Het Latijnse vers boven de voorstelling luidt (in vertaling): ‘Dit boek werd geschonken door Dirk en zijn geliefde vrouw Hildegard aan de genadige vader Adalbert, opdat hij hen rechtvaardig zal gedenken in alle eeuwigheid’.

Vanaf de 12e eeuw begint de belangstelling van de leken voor de

schriftcultuur weer toe te nemen. (Ook de economie bloeit in onze gewesten weer iets op.) In verschillende steden komen kapittelscholen (bij de kapittelkerken) en stadsscholen (onafhankelijk van de kerk). In deze tijd ontstaan ook de eerste universiteiten, die te Parijs (theologie en filosofie) en te Bologna (rechten). (De officiële status van de universiteiten wordt pas in de 13e eeuw 'geregeld'.) Uit alle windstreken kwam men naar deze universiteiten (en later ook naar Oxford en Keulen b.v.) om te studeren. Verschillende buitenlandse steden hadden een eigen vertegenwoordiger in een universiteitsstad om de belangen van hun studenten daar te behartigen.

Niet alle afgestudeerde (en niet-afgestudeerde) studenten konden aan een baan in de kerk geholpen worden. Ze traden dan soms als klerk in dienst van een wereldlijk heer of van een stadsbestuur of ze werden schoolmeester. Deze studenten hebben veel bijgedragen tot de verbreiding van de belangstelling voor schrift en boek. Vanaf de 12e eeuw komt er ook een duidelijke belangstelling voor het gebruik van de volkstaal, zelfs in de kloosters. Monniken vertalen of bewerken Latijnse werken in de volkstaal, waardoor meer mensen in hun directe omgeving er profijt van konden hebben.

In de 13e eeuw ontstaan er in verschillende steden schrijfateliers van leken, commerciële scriptoria, waar men op bestelling akten, oorkonden of boeken kon laten schrijven, zowel in het Latijn als in de volkstaal (scriptorium = schrijfatelier).

Ook boekhandelaars verschijnen. Tot hun inventaris behoorden naast de boeken ook perkament en pennen en vaak ook zaken als paternosters in allerlei soorten (een paternoster = een kralensnoer dat gebruikt werd om het aantal keren dat je een paternoster of ave maria gebeden had, te tellen). Tot de boekenvoorraad behoorden getijdenboekjes, andere geestelijke lectuur, encyclopedische werken, maar ook medische werken (Galenus b.v.) en boeken over de loop en de werking van de planeten. In *De bouc vanden ambachten* (zie tekst 19) lezen we:

> *Goris, de liberaris,*
> *heeft meer bouken*
> *dan alle die vander stede,*
> *ende hi vercoopt gansepennen*
> *ende swanepennen,*
> *ende hi vercoept fransijn* (*fransijn* = Frans perkament)
> *ende perkement*.

Na 1450 gaat de betekenis van de schrijfateliers achteruit: de boekdrukkunst doet haar intrede. Nu kon het boek, dat in relatief grote oplagen verscheen ook goedkoper worden (mede doordat het perkament toen verdrongen werd door het papier, een nieuwe uit lompen vervaardigde stof, reeds in de 2e eeuw in China uitgevonden).

Veel middeleeuwse handschriften zijn geschreven op perkament (= tot schrijfmateriaal geprepareerde dierenhuid). Een aantal vellen (vaak vier) werd op elkaar gelegd en dubbelgevouwen, zodat er een soort cahier ontstond, dat katern genoemd wordt. Verschillende katernen werden samengebonden tot een codex.

Een boek was een kostbaar bezit, vooral door het tijdrovende van de afschrijfmethode en de prijs van het perkament. Een goede kwaliteit perkament, illustraties en grote marges konden de prijs nog laten stijgen. Voor kostbare werken gebruikte men mooi gelijkmatig perkament. Had de opdrachtgever echter niet zoveel geld, dan werd een mindere kwaliteit gebruikt. In de *Lancelot*-codex van Lodewijc van Velthem bijvoorbeeld zitten gaten en scheuren die er in de 14e eeuw al in gezeten moeten hebben. Er is namelijk keurig omheen geschreven. Ook het feit dat elke bladzij hier compact beschreven is en dat illustraties ontbreken, wijst erop dat dit werk zo goedkoop mogelijk vervaardigd moest worden.

Voor je de dierehuid kon beschrijven, moest je die eerst in kalk logen, daarna opspannen zodat je de onregelmatigheden kon wegkrabben; opgespannen liet je hem drogen en tenslotte bewerkte je hem dan met puimsteen, waardoor hij glad werd. Als dit niet goed gebeurde, vloeide de inkt uit. We lezen in *De bouc vanden ambachten:*

Ysabiaus van Roesselaere
vercoopt perkement,
ende soe vercocht's mi
en vel dat flueerde; sodat ic ne mach er (*flueren* = vloeien)
niet wel in scriven.
Men moettet ponsen; (*ponsen* = met puimsteen bewerken)
het wort er of te slichter. (*slichter* = gladder)

Aan een vel kun je altijd een haarzijde (donkerder, met sporen van haarinplanting) en een vleeszijde (lichter, zachter) onderscheiden. De kopiist schreef met een ganze-, zwane- of rietpen. De inkt werd vervaardigd uit roet, galnoot, arabische gom en vitriool. Dit laatste maakte dat de kleur goed bleef. De kwaliteit en ook de kleur van de inkt was zeer verschillend. Een van de beroepen die in *De bouc vanden ambachten* beschreven worden, is ‘inktmaker’:

Bartelmeeus, mac vier
ende doe sieden dat inct,
ende doet er in meer atrements (*atrement* = zwartsel)
ende meer substancien, (*substancie* = vaste stof)
ende roer't wel
dat niet ne berne.

Voor de kopiist kon gaan schrijven, moest hij eerst een verdeling van de bladzijde maken. Er werden verticale en horizontale lijnen getrokken (met behulp van gaatjes in het perkament, de zgn. prickings), zodat het aantal kolommen (meestal twee) en het aantal regels vast lag. Als een kopiist een kolom (of iets meer) geschreven had, moest hij zijn pen bijslijpen. Je kunt het zien aan de letters: ze worden langzamerhand dikker en dan plotseling weer dun. De kopiist liet ruimte voor initialen, opschriften en illustraties. Nadat hij in zwart zijn tekst geschreven had, ging het handschrift naar de rubricator, de man met de rode-inktpot (rubrum = rode verf). Deze vulde initialen in, schreef titels boven de afdelingen (rubrieken), haalde ter versiering een streep door de beginletters van de regels, onderstreepte, enzovoort. Daarna kon het werk nog naar een illustrator gaan (werkte soms in het scriptorium, maar was ook heel vaak zelfstandig), die illustraties en miniaturen invoegde. Dit gebeurde alleen bij kostbare werken.

Het handschrift dat door de auteur zelf geschreven is of dat hij heeft laten schrijven, noemen we de autograaf. Van zo'n handschrift werden afschriften gemaakt, en daarvan weer nieuwe afschriften. Het handschrift dat bij het overschrijven als voorbeeld diende, noemen we de legger. Natuurlijk werden er bij het afschrijven soms fouten gemaakt, kleine en grote: de kopiist kon zich verlezen, hij kon woorden in een zin verwisselen, soms sloeg hij misschien wel eens twee bladen van zijn legger tegelijk om, waardoor er een tekstgedeelte verloren ging. Soms ook paste de kopiist de tekst van zijn voorbeeld aan aan zijn publiek: verouderde woorden werden vervangen of de tekst werd in een ander dialect overgebracht. Misschien gaf hij ook zelf wel eens een aanvulling die hem voor zijn publiek geschikt leek.

Het is duidelijk dat er door al deze veranderingen onregelmatigheden in een tekst ontstonden, die vooral in rijmende teksten erg storend konden zijn. Latere kopiisten hebben deze fouten dan ook vaak opgemerkt en getracht ze te corrigeren: weesrijmen weggewerkt door het bijrijmen van enkele regels, slechte aansluitingen rechtgebreid, enz. Hierdoor kwamen er niet zelden weer nieuwe onregelmatigheden bij.

Woorden of tekstgedeelten waarvan na vergelijking met andere redacties of op grond van interne evidentie vast staat, dat ze zo niet door de auteur geschreven zijn, noemen we corrupt.

Door de fouten in de verschillende redacties van een tekst te bestuderen is het vaak mogelijk een stamboom op te stellen waarin je de onderlinge verhouding van de bronnen kunt aflezen. Als de autograaf van een tekst niet is overgeleverd (en dat is bij de mnl. literaire teksten vrijwel nooit het geval), kun je proberen met behulp van de verschillende lezingen, die tekst te reconstrueren die aan de overgeleverde redacties ten grondslag gelegen moet hebben. Een dergelijke gereconstrueerde redactie noemen we een archetype. Dit behoeft echter nog niet het gereconstrueerde origineel te zijn. Er kan immers nog veel gebeurd zijn tussen het origineel en de gemeenschappelijke bron van de overgeleverde redacties (zie tekst 16).

De wetenschap die zich bezig houdt met het bestuderen en ontcijferen van oude schriftvormen, is de paleografie. De paleograaf kijkt in eerste instantie naar de letters en alles wat daarmee te maken heeft (inkt, regellengte, kolommen, afkortingen, interpunctie, enz.). Daarnaast zijn voor hem natuurlijk ook van belang: het materiaal waarop geschreven is (perkament of papier), schrijfgereedschap, illustraties, e.d.

Nauw met deze wetenschap verbonden is de codicologie, de wetenschap die de boeken (codices) bestudeert. De codicoloog gaat na uit hoeveel folio's de codex bestaat (een blad is een folio; elke folio heeft een voor- en een achterzijde, die de recto- en verso-zijde worden genoemd), hoe de folio's zijn samengevoegd tot katernen en deze weer tot een codex, wat voor schrijfmateriaal er gebruikt is, wat voor materiaal er voor de band gebruikt is, enzovoort.

Zowel paleograaf als codicoloog trachten naast een beschrijving van een handschrift, een karakterisering te geven naar plaats en tijd, als de codex deze zaken niet vermeldt (wat vaak voorkomt). Voor de

wetenschap is het natuurlijk zeer waardevol als van een codex plaats en tijd van vervaardiging bekend zijn. Bij ambtelijke stukken (oorkonden e.d.) treffen we deze gegevens vaak wel aan, in literaire teksten zelden. *Van sente Aeghten* in het *Oudenaardse Rijmboek* is een gelukkige uitzondering. Het werk vermeldt aan het slot:

> *Dit maecti sente aeghten teren*
> *Na de ghebornesse ons heren*
> *M.cc. ende vi. ende .lxxx. iaer*
> *Tenamme in sinen cloester daer* (*Tenamme* = Te Ename, een dorpje bij Oudenaarde)

Deze tekst wordt gevolgd door *Van sente Waernere* (zie tekst 10), waarvan het slot ontbreekt en we dus geen jaar van vervaardiging weten. Daarna volgt *Van sente Marien Egyptiake*, waarin we lezen:

> *Dit was ghemaect in ghoeder kennesse*
> *M.cc. ende neghentech iaer*.

Op grond van deze gegevens staat het vrijwel vast dat de legende over Werner tussen 1286 en 1290 gedicht moet zijn. (Waarom het interessant is dat juist in dit geval te weten, lees je wel in tekst 10.)

Hoe kun je Middelnederlandse teksten uitgeven?

In de 19e eeuw hebben Nederlandse en Duitse geleerden heel wat mnl. (voornamelijk literaire) teksten uitgegeven (b.v. Jonckbloet, Verwijs, Te Winkel, Hoffmann von Fallersleben). Ze gingen daarbij kritisch te werk, dat wil zeggen als er meer hss. van één tekst waren, probeerden ze door vergelijking zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst (de autograaf) te komen. Daarbij gingen ze erg ver in het aanbrengen van emendaties (= verbeteringen) en conjecturen (= gissingen). Ook als er één hs. was, werden fouten soms stilzwijgend verbeterd. Een aardig voorbeeld van de werkwijze van deze geleerden biedt een zin uit de Inleiding bij Verwijs' uitgave van *Der naturen bloeme*. Hij nam als grondslag voor zijn uitgave het Leidse hs., maar hij zegt:

> ‘Waar zulks nodig was heb ik den door mij gevolgden tekst van het Leidsche Hs. hetzij stilzwijgend naar andere Hss. verbeterd, en de verkeerde lezing van het teksths. onder de varianten opgenomen, of, waar de verandering nog al gewichtig was, ze in eene aantekening vermeld.’

De resultaten waren soms misleidend, en tenminste te subjectief. De eigen aard en functie van het overgeleverde hs. als ‘uniek exemplaar’ werd miskend. Ook brachten ze in de door hen uitgegeven teksten interpunctie aan, zodat de lezer hun opvattingen over de mnl. zinsstructuur kreeg opgedrongen.

In de 20e eeuw kwam er hevige kritiek op deze werkwijze. Een tekst behoorde uitgegeven te worden zoals die overgeleverd was, dus zo letterlijk mogelijk volgens het hs. Geen afkortingen oplossen, geen interpunctie aanbrengen, geen spellingveranderingen (denk b.v. aan de normalisering van i/j en u/v/w). Zo mogelijk moesten variante lezingen erbij gegeven worden, b.v. in voetnoten, of - nog liever - door

verschillende teksten naast elkaar af te drukken. Men noemt dit diplomatische tekstuitgaven. Ideaal is dan natuurlijk een reproduktie van de bron, zoals dat met moderne technieken mogelijk is en ook gedaan wordt.

Momenteel is er ook op deze werkwijze kritiek. Hoewel het nut van diplomatische edities niet ontkend wordt, ziet men toch wel in dat deze uitgaven slechts voor een zeer beperkt publiek toegankelijk (en aantrekkelijk) zijn. Wil men meer mensen bereiken, dan moet men de tekst 'leesbaar' maken. Wat heeft een lezer aan een tekst waarin de afkortingen niet zijn opgelost bijvoorbeeld? En waarom zouden evidente fouten, corrupte plaatsen niet door een 'vakman' aangewezen mogen worden? Soms zijn er argumenten voor het ontstaan van de fouten te geven, en soms is de oorspronkelijke lezing zelfs te herstellen. Hierdoor kunnen soms onbegrijpelijke passages van de tekst 'verklaard' worden.

De ideale wijze van uitgeven lijkt momenteel: Je geeft juist wèl een interpretatie van de tekst, waardoor de lezer een beeld krijgt (dus: kritisch), maar je stelt de lezer in de gelegenheid om alles te verifiëren, zo mogelijk met foto's van de bron. Je geeft dus duidelijk aan wat toegevoegd of veranderd is, en wat de (of: elke) bron precies geeft. Een soort kritische uitgave met diplomatische aantekeningen, die een breed publiek kan bereiken, maar tevens als g voor verdere studie kan dienen.

Enige basisliteratuur over de hier behandelde onderwerpen

W.Gs. Hellinga en P.J.H. Vermeeren, 'Codicologie en filologie' in *Spiegel der Letteren* 5-10 (1961-1967). (Zeventien artikeltjes als kroniek verschenen in bovengenoemd tijdschrift.)

J.P. Gumbert, 'Van antieke naar moderne schriftcultuur' in *Spiegel Historiael* 7 (1972), blz. 142-149.

M.J.M. de Haan, 'De filologie en haar hulpwetenschappen' in *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch 1977, blz. 249-268.

J.M.M. Hermans en G.C. Huisman, *De descriptione codicum* (2e druk), Groningen 1979/80. (Handschriftenbeschrijving, tevens syllabus bij de colleges 'Inleiding in de Westerse Handschriftenkunde/Codicologie' van de vakgroep Mediaevistiek, Rijksuniversiteit te Groningen.)

Klankleer/Spelling

In de Inleiding hebben we al geconstateerd dat hèt Middelnederlands niet bestaat, en dat we moeten spreken van een verzameling dialecten: Middelvlaams, Middelbrabants, Middelhollands, enz. Al kennen ook de vormleer en de woordenschat van de verschillende dialecten hun specifieke eigenaardigheden, toch liggen de meest opvallende verschillen wel op het gebied van de klankleer. (Er is nog weinig onderzoek gedaan naar syntactische verschillen tussen de dialecten.) Vandaar dat we in dit hoofdstuk ook enige aandacht aan de dialectische verschillen op het punt van de klankleer zullen wijden. Omdat het merendeel van de geschreven documenten van het oudere mnl. uit het zuidwestelijk deel van het Nederlandse taalgebied afkomstig is, gaat men bij een beschrijving van de klanken meestal uit van de aldaar geschreven taal (Vlaams en Brabants) en men geeft dan aan op welke wijze de klanken in andere dialecten hiervan afwijken. Om enig idee te krijgen hoe het materiaal voor zo'n handboek (Van Loey II b.v.) verzameld moet worden, zou je eens kunnen raadplegen: M. Hoebeke, *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde,* Gent 1968, waarin bovendien een zeer aantrekkelijke inleiding over bestuur, klerken, scholen, enz. te Oudenaarde in de periode 13e eeuw - ca. 1500.

Voor ik nu een overzicht van de klanken in het mnl. geef, eerst nog enkele algemene opmerkingen:

- De mensen die in de 12e en 13e eeuw bepaalde teksten in hun eigen dialect gingen opschrijven, hadden geen ‘normtaal’ als voorbeeld. Zij zullen zich bij de spelling van hun moedertaal voornamelijk gebaseerd hebben op de spelling van de taal die ze wel konden schrijven: het Latijn (en soms het Frans). Vandaar b.v. dat je de *k* en *z* zo zelden tegenkomt in mnl. teksten.
- Men spelde meer fonetisch en minder analogisch dan tegenwoordig. Dat betekent b.v. dat verwante woorden als *dach/daghen, trat/traden* en *wijt/wide* in het schriftbeeld minder op elkaar lijken dan dat in het nnl. het geval is.
- Als gevolg hiervan komen ook gevallen van <u>assimilatie</u> vaker in de schrijfwijze tot uitdrukking. Zo treffen we in tekst 10 *warumme* aan naast *warumbe* en in 22 *boongaert* naast *boemgaert*. Een *t* is door (totale) assimilatie verdwenen in *kinsscen* (31).
- De woordscheiding is minder scherp dan in het nnl. Kleine woordjes (lidwoorden, voorzetsels, voornaamwoorden) worden vaak aan een volgend woord vast geschreven: *biderschepenen wille* (27), *tedraghene* (27).
- <u>Inclinatie</u> is een verschijnsel dat we ook in het nnl. veelvuldig tegenkomen. Kleine woordjes hechten zich aan voorafgaande of volgende woorden en verliezen dan een deel van hun klanken ('k liep). We spreken niet van inclinatie als de twee woorden alleen maar aan elkaar geschreven zijn, zonder dat er klanken verloren zijn gegaan (b.v. *datsi*).

Al naar gelang het geïnclineerde woord ervoor of erachter staat, spreken we van proclisis of enclisis.
Voorbeelden van proclisis: *deerde* (*die eerde*), *dbeen* (*dat been*), *tfolc* (*dat folc*), *tsinen* (*te sinen*), *entie* (*ende die*).
Voorbeelden van enclisis: *dats* (*dat is*), *sagene* ('zag hem'), *gaedi* (*gaet ghi*), *wats* (*wat des*), *sidi* (*sijt ghi* of *siet ghi*). Soms zijn er twee woordjes geïnclineerd: *kindine* ('kende hij hem') (20). Soms is er van het geïnclineerde woord niets meer overgebleven: *dat* ('dat het').

- Doordat niet alle klanken met evenveel accent worden uitgesproken, is het mogelijk dat er klanken uit een woord verdwijnen. Deze wegval van klanken wordt genoemd: syncope (midden in het woord) en apocope (aan het eind van een woord. Enkele voorbeelden van syncope: *hoetbant* (*hovetbant*) en *sire* (*sinere*); van apocope: *her* (*here*) en het Limb. *nach* (*nacht*).
- In sommige (vooral oudere) teksten tref je accenten aan. Misschien hebben ze gediend om aan te geven dat de betreffende klinker lang was (*gebréd, sín* 27), misschien dienden ze ook om de beklemtoonde lettergreep aan te geven (*negéne* 27 is 'geen' en niet 'negen').
- De interpunctie in de handschriften is vaak erg summier. In berijmde teksten is een versregel bijna altijd een syntactische eenheid. Als dit niet het geval is (scheiding in de versregel), wordt er een punt geplaatst. Een voorbeeld uit tekst 20:

  Noch ic min ors. wats oec gesciet.

  Soms zijn rijmende regels in doorlopende tekst geschreven (scriptura continua). De Limburgse *Aiol* is er een voorbeeld van. Daar duiden punten het einde van de versregel aan. In het *Nibelungenlied* (tekst 24) worden de dubbelverzen door een punt in tweeën verdeeld.
  In prozateksten wordt meer van punten, puntkomma's en schuine strepen (de zgn. 'duitse komma's') gebruik gemaakt. Hier wordt syntactisch geïnterpungeerd, maar niet op de bij ons gebruikelijke wijze:

  Jc jan here van arkele ridder make cont alle den ghenen die desen brief sien sullen ofte horen. dat ic mine borch te gorichem op hebbe ghegheven te vrien eyghine minen lieven here haren florense grave van hollant. in deser manieren, dat hi mi die borch weder hevet verleent... (17).

  Vaak zal een mnl. tekst die je onder ogen krijgt al (op moderne wijze) geïnterpungeerd zijn door degene die hem heeft uitgegeven. Dat is gemakkelijk, maar in zekere zin ook gevaarlijk: soms zijn er namelijk andere lezingen van de tekst mogelijk als je de interpunctie 'wegdenkt'.
  Als je in deze materie geïnteresseerd bent, zou je eens kunnen lezen: B.v.d. Berg, 'Syntactische benadering van een Middelnederlandse tekst' in *N.Tg.* 70 (1977), blz. 153-161. Bij een hevige interesse ook nog: J. Greidanus, *Beginselen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't biezonder in de Nederlanden,* Zeist 1926, met name hoofdstuk III, 'Interpunctie in Middelnederlandsche Handschriften' (blz. 115-188).

- Getallen worden, als ze niet voluit geschreven worden, tot de 15e eeuw door romeinse cijfers weergegeven; meestal in kleine letters met een lange *i* aan het eind van het getal (dus b.v.: *viiij* = 9).
  Het getal wordt vaak voorafgegaan en/of gevolgd door een punt, een romeinse gewoonte, die oorspronkelijk diende om verwarring met andere letters te vermijden:

  .xv. jaer pleghet si te levene (2).

  Vanaf de 15e eeuw komen we ook arabische cijfers in mnl. teksten tegen (die daarvóór vrijwel uitsluitend in wiskundige teksten gebruikt werden). De vorming van het in romeinse cijfers geschreven getal door middel van aftrekking (xc = 90) komt tot de 15e eeuw niet voor.

Middelnederlandse klanken en hun spelling

Het overzicht van de mnl. klanken en hun spelling is voornamelijk gebaseerd op Van Loey's *Klankleer*.

De korte klinkers

Het levert over het algemeen geen problemen op deze te herkennen: De *a, e, o* en *u* worden gewoonlijk slechts op één wijze gespeld (dialectische afwijkingen, zie onder); de *i* kan ook door een *j* zijn weergegeven (*jn* 17), of door een *y* (*cyrkel* 12).

De lange klinkers

- *a* wordt meestal *a* gespeld in open syllabe, maar in oudere en oostelijke teksten ook in gesloten syllabe (*dar* 17); verder *ae* (*haer, bewaeren*) en *ai* (*dair* 7).
- *e* is meestal *e* in open syllabe, maar tot begin 14e eeuw ook in gesloten syllabe (*en* 10); verder *ee*, ook in open syllabe (*gheene* 19) en *ei* in het Wvla. van de 14e eeuw (*leift* 22).
- *eu* wordt meestal als *ue* gespeld (*duer* 24).
- *i* (die zich in het nnl. tot de tweeklank *ij* heeft ontwikkeld) komt voor als *i* in open syllabe (*biten*), maar in de 13e en 14e eeuw ook nog in gesloten syllabe (*wif* 27); verder ook nog als *ii, ij,* en *y*(*e*).
- *ie* wordt gespeld als *ie* en *i* (*hir* 1, *vire* 21), in de 15e eeuw ook als *ye* (*nyet* 3) en in het oosten als *e*(*e*) en *ei* (*nemene* 25).
- *o* is *o* in open syllabe, maar in de 13e eeuw ook nog in gesloten syllabe. (*oc* 27); verder in open en gesloten syllabe *oe* (*loec* 9, *moeghen* 3), *oo* en *oi* in de 14/15 eeuw in Holland en in het oosten (*woirden* 22), *ou* en *a* in het oosten (*ghelavet* 25).
- *oe* wordt naast *oe* in Vlaanderen voor velaren en labialen *ou* gespeld (*bouc* 19); vnl. in de 13e eeuw komt ook de spelling *o*(*o*) voor (*don* 21) en *uo* (*behuouen* 27); verder nog als oostelijke vormen: *u, ů, ue, o, oi* en *oy* (*grute* 21, *bueke* 21, *mostic* 21).

- *uu* is in open syllabe *u,* maar deze spelling komt in de 13e en begin 14e eeuw ook nog voor in gesloten syllabe (*hus* 27); daarnaast *ue* (*vuel* 25, *iuede* 10), *ui* en *uy* (*suyckers*) en *v* (*vten* 21).

De tweeklanken

De tweeklanken *aei, ei, ooi* en *aeuw* leveren geen problemen op.

Bij de *ou* (ontstaan uit *al/ol* + *d/t*) moet je even weten dat die in het Oostvlaams als *au* kan zijn weergegeven (*vergauden* 10), en in het oosten als *al* en *ol* (*olsten* 3).

De klinkers in onbeklemtoonde lettergrepen

In de spelling van het mnl. kunnen we goed waarnemen hoe de vocalen in onbeklemtoonde lettergrepen hoe langer hoe meer hun klankkleur gingen verliezen. (In de buigingsuitgangen was deze ontwikkeling al voltooid in de periode vóór het mnl.) In oude teksten zien we nog spellingen als *linin* (27) en *kerstijn* (10), in latere teksten lezen we *linen* (11) of *linnen/lynnen* (32) en *kersten*. Deze onduidelijke klinker werd gewoonlijk *e* gespeld. Soms verdween de klinker door syncope: *gheten* (5) is ontstaan uit *ghe-eten, maelre* (9) uit *maelere*; of door apocope: *dick* (5) uit *dicke*.

Daarentegen kan er ook een klinker tussen bepaalde medeklinkercombinaties verschijnen (een epenthetische klinker): *verberrendi* (6) uit *verbernde hi* en *helefd* (27) en *helicht* (5) voor 'helft'.

De medeklinkers

De schrijfwijze van de medeklinkers levert over het algemeen weinig moeilijkheden op. Enkele bijzonderheden vermeld ik hieronder:

- *j*: De *j* wordt ook als *i* geschreven (*iaer* 17).
- *w*: De *w* (die bilabiaal was) wordt na anlautende dentaal ook als *u* en *v* geschreven (*tvehondert* 17); voor de verbinding *kw* vindt men *qu*; soms wisselt de *w* met de *v* (*vare* i.p.v. *ware*).
- *ng* (b.v. in nnl. *ding*): Deze klank werd inlautend gevolgd door een explosieve *g* (als in het Duitse *gut*), auslautend door een *k*. De spelling kan dan ook zijn: *ng*(*h*), *nc*(*h*) of varianten en vóór *s*: *nx* (*coninx* 24).
- *v*: De *v* wordt ook geschreven als *u* (*uol* 24) en als *w* (*wrowe* 10). Syncope van *v* treffen we aan in *hode* (< *hovede*) (29) en *hoetbant* (12).
- *k*: Deze medeklinker wordt vóór de *e* en *i* als *k* gespeld (*kerstijn, kindeken*), verder als *c* (*comen, can, cueren*); *kw* wordt als *qu* geschreven.
- *g*: De *g* was in veel dialecten explosief. Hij wordt anlautend vóór een palatale klinker en inlautend vaak *gh* geschreven. Voor *gg* komen we vaak de spelling *cg*(*h*) tegen.
- *h*: De *h* is in het Vlaams geen foneem. Hij wordt vaak niet geschreven waar hij wel hoort (*aers* 11) en wel waar hij niet hoort (*hic* 10).
- *z*: De *z* komt anlautend en inlautend wel voor in het mnl. (*lazerzen* 27), maar wordt vaak met een *s* gespeld (*besiect* 27). (Wdb.: *s*).
- *sch*: De *sch* komen we ook tegen als *sc, sk* en variante spellingen. (Wdb.: *sch*).
- *r*: De *r* kan in een woord met *r* + korte klinker + dentaal verspringen (metathesis): *derde* naast *drie*; ook het omgekeerde (terugspringen van de *r*) komt voor: *wrachte* naast *werken*.
- *t*: Het lidwoord *t* (< *dat*) wordt voor stemhebbende klanken

geassimileerd tot *d* (*dbeen*), behalve in West-Vlaanderen. De *t* kan als segmentatie van een *n* en *r* ontstaan vóór een *s* of *l* (*dientlick* 3).
- *d*: Zo kan een *d* ontstaan als segmentatie van een *l, n* en *r* vóór een *r* of *z* (*maeldere* 9).
- *p*: En een *p* als segmentatie van een *m*, bijvoorbeeld vóór een *t* (*neempt* 5).

Dialectische verschillen

Ik geef nu een beknopt overzicht van de belangrijkste dialectische verschillen op het gebied van de klankleer. (Zie voor een uitvoeriger overzicht: Van Loey II.) De voorbeelden zijn zo veel mogelijk aan de in dit boek opgenomen teksten ontleend.

Vlaams

- *ar/aer* + cons. voor *er* (*maercte* 10),
- korte *u* voor *o* (*up* 11),
- korte *i* voor *u* (*dinct* 27),
- lange *a* voor *e* (*begaren* 10),
- de onverwachte aan- of afwezigheid van de *h* (*hute, aers* 11),
- *ou* i.p.v. *oe* vóór labialen en gutturalen (*bouc* 19),
- lange *o* voor *oe* (*nomen* 8, *goder* 27),
- *ende* + *die* > *entie* (22).

Westvlaams

- korte *o* voor *a* (*och dragen* = *afdragen* 19),
- *ei* i.p.v. lange *e* (*leift* 22).

Hollands

- korte *e* i.p.v. *a* (*sel*),
- diminutiefvormen op *-gen/-gien* e.d. (*huysgen*),
- *sk* in *tusken* b.v.,
- *oi/ai*-spelling voor lange *o/a,* een verschijnsel dat uit oostelijke dialecten afkomstig is (*hoirde* 22),
- *ft* (*giften* 22) voor *cht* (vnl. Vlaams; *ghichte* 1),
- korte *e* i.p.v. *i* in sommige woorden (*leggen, ontfengen* 32).

Brabants

- umlautsvormen van korte en lange *a,* lange *o, oe* en korte *e* (*weere* 6, *geteme* 24, *hert* 7, *grueten* 28),
- lange *e* voor *u/eu* (*selen* 7),
- korte *o* voor *u* (*locht* 7),
- *waert* (28) i.p.v. *woort*.

Limburgs

- umlautsvormen van korte en lange *a, oe* en *ou* (*vercleren, geslechte, bueke* 21),
- -*de* in de verleden tijd van de zwakke werkwoorden i.p.v. -*ede/-te* (*makden* 21),
- *i* i.p.v. *ie* (*hir, isch* 21),
- *waert* voor *woort* (*warden* 21),
- behoud van *old/ald* i.p.v. *ou*,
- lange *o* voor *a* (*jor*).

Oostelijk

- umlautsvormen (*weert* = 'ware het' 25),
- behoud van *old/ald* (*olsten* 3, *solde* 25),
- lange *e* voor *ie* (*we, nemene* 25),
- lange *a* voor *o* (*ghebaden* 25),
- korte *u* voor *e* (*unde* 25).

Vormleer

Verbuiging

In het Middelnederlands worden zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, voornaamwoorden en telwoorden verbogen. De verschillende vormen waarin een woord kan voorkomen noemen we de naamvallen. De naamvallen geven de functie van een woord of woordgroep in een groter geheel aan. Voor het goed begrijpen van een tekst is het herkennen van de verschillende naamvalsvormen noodzakelijk. We onderscheiden er in het mnl. vier: de nominatief (of 1e nv.), de genitief (of 2e nv.), de datief (of 3e nv.) en de accusatief (of 4e nv.). Je vindt op blz. 40 t/m 44 een overzicht van de gebruikelijke naamvallen voor de verschillende zinsdelen of delen van zinsdelen.

Hieronder volgt nu eerst de verbuiging van het zn, bn en aanw. vn/lw:

Mannelijk				**Sterk**	**Zwak**
Enkelv.	Nom.	*die/de*	*cleine*	*knecht*	*hane*
	Gen.	*dies/des*	*cleins*	*knechts*	*hanen*
	Dat.	*dien/den*	*cleinen*	*knechte*	*hane*
	Acc.	*dien/den*	*cleinen*	*knecht*	*hane*
Meerv.	Nom.	*die*	*cleine*	*knechte*	*hanen*
	Gen.	*dier/der*	*cleiner*	*knechte*	*hanen*
	Dat.	*dien/den*	*cleinen*	*knechten*	*hanen*
	Acc.	*die*	*cleine*	*knechte*	*hanen*
Onzijdig				**Sterk**	**Zwak**
Enkelv.	Nom.	*dat*	*cleine*	*broot*	*beelde*
	Gen.	*dies/des*	*cleins*	*brodes*	*beelden*
	Dat.	*dien/den*	*cleinen*	*brode*	*beelde*
	Acc.	*dat*	*cleine*	*broot*	*beelde*
Meerv.	Nom.	*die*	*cleine*	*brode*	*beelden*
	Gen.	*dier/der*	*cleiner*	*brode*	*beelden*
	Dat.	*dien/den*	*cleinen*	*broden*	*beelden*
	Acc.	*die*	*cleine*	*brode*	*beelden*
Vrouwelijk				**Sterk**	**Zwak**
Enkelv.	Nom.	*die*	*cleine*	*gift*	*wonde*
	Gen.	*dier/der*	*cleiner(e)*	*gift(e)*	*wonden*
	Dat.	*dier/der*	*cleiner(e)*	*gift(e)*	*wonden*
	Acc.	*die*	*cleine*	*gift*	*wonde*

Meerv.	Nom.	*die*	*cleine*	*gifte*	*wonden*
	Gen.	*dier/der*	*cleiner*	*gifte*	*wonden*
	Dat.	*dien/den*	*cleinen*	*giften*	*wonden*
	Acc.	*die*	*cleine*	*gifte*	*wonden*

Dan volgen nu enkele opmerkingen over de verbuiging van de verschillende woordsoorten.

Zelfstandige naamwoorden

- Het zn kan op twee manieren verbogen worden: sterk of zwak. In het algemeen worden de woorden die in de 1e nv. op een medeklinker uitgaan, sterk verbogen, en die op een *-e* uitgaan, zwak verbogen. Een uitzondering vormen de persoonsnamen op *-ere, -are* en *-eere* (b.v. *riddere*), die op een *-e* uitgaan, maar toch sterk worden verbogen. (Al in de 14e eeuw worden deze woorden trouwens ook zonder slot *-e* geschreven.) Om te weten of de 1e nv. van een woord wel of niet op een *-e* uitgaat, kun je in het Wdb. kijken of in Van Loey I.
- Bij mannelijke en onzijdige woorden op *-s* versmelt de gen. uitgang met deze *s*: *des cruus*. Bij woorden op *-st* verdwijnt soms de gen. *-s*:
  In den name svaders ende tsoens ende schelichs gheest (11).
- Het woord *see* heeft een gen. *sewes* (*zeewes* 6) en een dat. *sewe*.
- Vrouwelijke woorden op *-heit* (sterk) hebben vaak een nom. en acc. op *-hede/-heide* en een gen. en dat. op *-heden/-heiden*: *bi ghiericheden* (26).
- Eind 13e eeuw worden er in West-Vlaanderen al meervouden van sterke zelfst. naamwoorden op *-en* in alle naamvallen aangetroffen; pas in de 15e eeuw worden ze algemeen in het hele Nederlandse taalgebied.
- Meervoud. Naast het meervoud op *-e/-en* komt voor dat op:
  - *a* *s* (alle geslachten): *meesters* (1), *wijfs* (8);
  - *b* *er/ere* (onzijdig): *kindre* (28), *cleder* (27); bij deze woorden komen vaak stapelmeervouden voor (*clederen* b.v.);
  - *c* geen uitgang:
    - onzijdige woorden met een lange stamsyllabe, d.w.z. met een lange klinker of met een korte klinker gevolgd door twee medeklinkers: *deel* (5), *wort* (10), *dinc* (22), *wif* (27);
    - woorden op *-el, -er, -en* en woorden met het verkleiningssuffix *-kijn/-ken* (jong): *doexken* (9), *wapen* (22).

- Een kleine groep woorden heeft een afwijkende verbuiging (met veel vormen zonder uitgang): *vader, moeder, broeder, suster, dochter, vrient, viant, man*. (Zie Van Loey I, 19).
- Persoonsnamen worden verbogen als zelfst. naamwoorden. De mannelijke sterk (*broeder Jacope* 15) of zwak (*Hughen*), de vrouwelijke meestal zwak, ook als ze op een medeklinker uitgaan (*Bi helenen* 18, *Alyt-Aliten*).

Bijvoeglijke naamwoorden

- Een bn dat vóór een zn staat, wordt verbogen (en vertoont dezelfde nv. als het zn); een bn dat ná een zn staat, blijft meestal onverbogen: *sine veede groet* (18).
- Een zelfstandig gebruikt bn kan verbogen zijn als een zn of als een bn. Zo is het als een bn verbogen in *-t geselschep der gantser* ('het gezelschap gezonden') (27).
- Een predicatief gebruikt bn blijft onverbogen: *God, die boven al es vroet* (1).
- De vergrotende trap van een bn wordt gevormd door er *-er, -re* of (na *l, r* en *n*) *-der* achter te plaatsen: *groter, swaerre, scoender*. De overtreffende trap door er -(*e*)*st* achter te plaatsen: *starcst*.
  Enkele uitzonderingen zijn:

  goet - beter - best,
  clein - minre/minder - minst,
  groot - meer - meest.

  Naast *meer* komen we ook tegen (met nog eens *-re*): *meerre* (21) en *meerder* (22). Door syncope kan *serere* tot *sere* (24) worden.

N.B. Ook sommige bijwoorden kennen een vergrotende en een overtreffende trap. Zo komen in de teksten voor:

vele - meer (1), *meest* (2),
luttel - min (1),
spade - spaetst (2),
selden - seldender (7),
lieve - liever (19),
wel - bat (20), *best* (21),
cortelike - cortelecst (21),
node - noeder (23).

De overtreffende trap van een bw wordt niet voorafgegaan door een lw zoals in het nnl. (zij werkt het hardst):

so ic best ende cortelecst mach (21),
Datter spaetst sien beghinnet (2),
Jof welc die moeder meest minnet (2).

Het woordje *te* voor een vergrotende trap betekent 'des te': *te bat* (23), *te meer* (26).

Voornaamwoorden

1 Persoonlijke voornaamwoorden.

De verbuiging van het pers. vn. volgt hieronder. Achter de schuine strepen staan de in enclisis voorkomende vormen:

		1e persoon	2e persoon
Enkelv.	Nom.	*ic*	*du/-tu*
	Gen.	*mijns*	*dijns*
	Dat.	*mi*	*di*
	Acc.	*mi*	*di*
Meerv.	Nom.	*wi*	*ghi/-i*
	Gen.	*onser*	*uwer*
	Dat.	*ons*	*u*
	Acc.	*ons*	*u*

		3e persoon		
Enkelv.	Nom.	*hi/-i*	*si/-se*	*het/-(e)t*
	Gen.	*sijns/-(e)s*	*haer/-ere, -re, -er*	*-/-(e)s*
	Dat.	*hem/-em, -en*	*haer/-ere, -re, -er*	*hem*
	Acc.	*hem/-en, -ene, -ne*	*haer/-se*	*het/-(e)t*
Meerv.	Nom.	*si/-se*		
	Gen.	*haer/-ere, -re, -er*		
	Dat.	*hem, hen/-en*		
	Acc.	*hem, hen/-se*		

Opmerkingen:

a 1e persoon

- *Ic* + ontkenning *ne* levert *in* op.
- Naast de gen. *mijns* komt ook *mijnre* voor, naast *onser* ook *ons*.

b 2e persoon

- Waarschijnlijk onder invloed van het Frans zal de vorm *du* voor het enkelvoud verdrongen zijn door *ghi. Du* komt weinig voor; het wordt

gebruikt als uiting van vriendschap, minachting, toorn, enz., maar de *du*- vorm wordt dan meestal niet konsekwent volgehouden:

Du oude geck, God moet bederven u lijf (22).

Ook in de relatie God - mens wordt vaak *du* gebruikt. Zo zegt de engel tot Brandaan:

Di ontbiedt Jezus Kerst
dattu zuls gaan varen (6).

Zie hierover: F. Lulofs, 'Over het gebruik van du in de Reynaerd', *Ts* 83 (1967), blz. 241-273.

- Na een ander woord dan een pv. kan *du* enclitisch tot -*stu* worden (*datstu*).

- Naast de gen. *dijns* komt ook voor *dijnre,* naast *uwer* ook *uws*.
- *ghi* (< **ji*) is in onbeklemtoonde positie verzwakt tot *-i. Ghi gaet* heeft dan ook als inversievorm *gaedi* (4). Soms wordt dit gespeld als *gaet di* of *ga di* (vgl. *si di* 13).
- Let op: *U* is altijd een datief of accusatief. *U* kan dus nooit onderwerp zijn.

c 3e persoon

- In de gen. komt naast *sijns* ook *sijnre* voor, en naast *haer* ook *haers*.
- Naast *hem* (enkelv.) komt in oudere teksten ook de oudere vorm *heme* (14) voor.
- Dialectische vormen: Naast *hem* (enkelv.) in oostelijke teksten: *hom, um* (25), *one* (25), e.d.
  Naast *hem/hen* (meerv.) in oostelijke teksten: *hun, hon,* e.d.
  Naast *haer* (enkelv.) ook: *huere, hore* e.d.
  In Vlaamse teksten naast *si* (enkelv.) ook *soe* (en soms *su*).
- Let op de gevallen van enclisis en verborgen enclisis:
  hen = *het* + negatie *en*,
  gincse = *gingen si* of *ginc si,*
  Si helsden (8) = 'zij omhelsde hem' of 'zij omhelsden (elkaar)',
  dat (10) = *dat* + *-et, vant* (9) = *vant* + *-et*.

2 Wederkerende voornaamwoorden.

In het mnl. wordt het pers. vn (in volle en enclitische vorm) gebruikt als wederk. vn, ook in de 3e persoon: *Hi ontcleedde hem* (4), *als soe haer wel bedochte* (8). Het wederk. vn *sich* is pas sinds de 14e eeuw alleen in oostelijke dialecten in gebruik.

3 Bezittelijke voornaamwoorden.

- Het bez. vn is ontstaan uit de gen. van het pers. vn. De vormen zijn in de 1e naamval enkelvoud: *mijn, dijn, sijn* en *haer*; meervoud: *onse, uwe* en *hare*. Ze worden verbogen als een bn, maar op deze regel komen nogal wat uitzonderingen voor. Vaak blijven ze onverbogen. (Zie Van Loey I, 30).
- Naast *haer* (enkelv. en meerv.) komt in Vla. teksten ook *sijn* voor.
- Let op de door syncope ontstane vormen *sire* (< *sinere*) en *mire* (< *minere*). Soms krijgen deze vormen weer een nieuwe uitgang: *sirer* (18).

4 Aanwijzende voornaamwoorden.

De verbuiging van *die* en *dat* is al op blz. 28 gegeven. Hieronder volgt nog de verbuiging van *dese* en *ghene* (‘die/gindse’).

		Mannelijk		**Vrouwelijk**		**Onzijdig**	
Enkelv.	Nom.	*dese*	*ghene*	*dese*	*ghene*	*dit*	*gheent*
	Gen.	*des*	*gheens*	*derre*	*gherre*	*des*	*gheens*
	Dat.	*desen*	*ghenen*	*derre*	*gherre*	*desen*	*ghenen*
	Acc.	*desen*	*ghenen*	*dese*	*ghene*	*dit*	*gheent*

		Mannelijk	Vrouwelijk	Onzijdig
Meerv.	Nom.	*dese*		*ghene*
	Gen.	*derre*		*gherre*
	Dat.	*desen*		*ghenen*
	Acc.	*dese*		*ghene*

- De nnl. lidwoorden ‘de’ en ‘het’ zijn voortgekomen uit de onbeklemtoonde voornaamwoorden *die* en *dat*. Het nnl. ‘het’ is waarschijnlijk een verkeerde reconstructie van het proclitische *t-*, misschien onder invloed van het pers. vn *het*, dat in pro- en enclisis immers ook als *t-/-t* kon verschijnen.
- *Dat* verschijnt vaak als een proclitische *t-* (*tkint*) of (vóór stemhebbende klanken) *d-* (*dwater*). Het oudere Vlaams kent proclitisch alleen maar een *t-*.
- De gen. *des* (van *die*) heeft als bijvorm *das* (4). In gen. mannelijk komt ook *dees* voor, in gen. en dat. vrouwelijk ook *deser*(*e*). Naast de gen. *gherre* ook: *ghenere* en *ghere*.
- *Das* kan ook een nevenvorm van *dat* zijn, met name in het rijm (29).
- De vorm *gone* (*degone* 27) is Vlaams.
  Het woord *ghene* wordt vaak zelfstandig (met lw) gebruikt:
  Nembermeer sidi den genen (20).
- *Sulc* en *selve* worden verbogen als bijv. naamwoorden. *Sulc* wordt vaak zelfstandig gebruikt en betekent dan ‘de een, de ander, menig(een), sommige’. De nom. *self* en *selven* zijn jong; de nom. *selver* is jong en oostelijk. Na voornaamwoorden komt de gen. *selven* voor.

5 Vragende voornaamwoorden.

		Mannelijk	**Vrouwelijk**	**Onzijdig**
Enkelv.	Nom.	*wie*	*wie*	*wat*
	Gen.	*wies/wes*	*wier*	*wies/wes*
	Dat.	*wien*	*wier*	*wien*
	Acc.	*wien*	*wie*	*wat*

		Mannelijk/Vrouwelijk/Onzijdig
Meerv.	Nom.	*wie*
	Gen.	*wier*
	Dat.	*wien*
	Acc.	*wie*

- Naast de nom. *wie* komt in oostelijke teksten *we* voor.
- De vorm *wiens* is jong (gevormd naar analogie van de dat. en acc.).
- Het zn na *wat* staat vaak in de gen. (part. gen.): *wat souts* (5).
- Het bijvoeglijk gebruikte *welc* wordt verbogen als een bn.

- De vragende voornaamwoorden *wie* en *wat* (en ook vragende bijwoorden als *waer* en *wanneer*) kunnen worden voorafgegaan door *so* dat

dan een veralgemenende betekenis aan het woord geeft (‘wie/wat ook’):

Soo wat die vader doet (...) (MNW VII, 1438),

Ende soe wanneer dat dit scolierken sanc, soe screyde dat kindeken (9).

(Als *so* op het betreffende woord volgt, is het hervattend.)

6 Betrekkelijke voornaamwoorden.

- *Die* en *dat* worden verbogen als het aanw. vn (zie boven).
- Het onzijdig betr. vn *dat* heeft iets onbepaalds en kan ook betrekking hebben op een antecedent van een ander geslacht of getal:
  Van enen (...) *ionghelinghe Dat doet es bleuen* (31),
  Van misseliken dingen dat vallet in doren (30).
- *Die* en *dat* kunnen fungeren als een betr. vn met ingesloten antecedent:
  Dats dat hi te segghene pliet (‘Dat is wat hij zegt’) (1),
  Daer bi hebbens (...) *Vordeel die wel connen riden* (‘degenen die’) (28).
- *Wie* en *wat* komen ook voor als betr. vn met ingesloten antecedent:
  we (‘wie’) *dien anderen tosegede, dat hy geen goet man en were,*
  dy vorluset V pond (25).
- *Dewelke* wordt verbogen als een bn:
  En kerstijn ioncwijf (...) *De welke maercte der iueden daet* (10).

7 Onbepaalde voornaamwoorden.

- *Ieman*(*t*), *nieman*(*t*), *iet* en *niet* komen vaak onverbogen voor:
  Nyemant (3e nv.) *en sal sie boeken uutleenen* (3).
- *Al, een, negheen, enich, ander* en *elc* worden verbogen als een bn, maar met uitzonderingen (zie Van Loey I, 40 t/m 43); zo kan *een* b.v. zonder uitgang voorkomen in nom. vrouwelijk, acc. mannelijk en vrouwelijk en dat. mannelijk en onzijdig:
  hete enich den anderen hurrenson (...) (25).
- *Wat* wordt verbogen als het onzijdig vra. vn.

Telwoorden

- De onbepaalde hoofdtelwoorden (*menich* e.d.) worden verbogen als een bn.
- De bepaalde hoofdtelwoorden tot twaalf worden, als ze vóór het zn staan, meestal verbogen:
  de vive deel (15),
  neghene grote (19) (N.B. *grote* is een zn),

Na een zn kunnen ze onverbogen blijven of een -*e* krijgen:
cnapen viere (18),
Na een vn heeft het tw een -*e*, in dat. en acc. -*en* (zie blz. 70):
hem tween (29).
Als de getallen door cijfers worden weergegeven, is er geen sprake van een aparte buigingsvorm:
.v. pater noster (11).
In jaartallen wordt het getal soms voluit geschreven, soms door cijfers weergegeven:
in ons heren, jaren dusent. tvehondert. ende neghentich iaer (17),
int jair ons heren MCC ende LXI (32).

Het onb. lidwoord wordt vaak als *.i.* (1) gespeld. In verbogen vormen wordt het meestal voluit geschreven:
Ende alse ene wide wonde es geslagen met .1. swerde of dies gelike (23).

- Een rangtelwoord wordt verbogen als een bn:
  des vierden dages (32).
- *Half* is een bn en wordt ook als zodanig verbogen:
  XV ellen ende een halve (19).

Vervoeging

Bij de werkwoorden onderscheiden we drie 'wijzen'. In sommige talen (Latijn b.v.) hebben deze ieder hun eigen vormen. In het mnl. zijn de vormen van de verschillende wijzen voor een groot deel samengevallen en het is dan ook vaak niet te zien of je met een vorm van de aantonende of van de aanvoegende wijs te maken hebt. We kennen:

1 De indicatief of aantonende wijs. Een zin waarvan de pv. in de indicatief staat, kan een mededeling of een vraag uitdrukken:

Die aventure doet ons cont (12),
Waer toe eest (= *is het*) *goet* (...)? (29).

Met behulp van andere taalmiddelen (hulpwerkwoorden, bijwoorden, intonatie e.d.) kan een zin in de indicatief ook wel een gebod, wens, advies e.d. uitdrukken. Zo staan in dezelfde tekst b.v. naast elkaar:

Ende die naelde (...) *die moet siin .3. cantech*, (in de indicatief) en
Ende die draet ware goet gewast (in de conjunctief; zie onder) (23).

2 De imperatief of gebiedende wijs. In de werkwoordsvorm wordt een gebod of een wens uitgedrukt. Een onderwerp ontbreekt. Als handelende persoon moet *du* of *ghi* worden aangenomen.

(*Doe seide die vrouwe*) *gaet hier beneden* (10) (enkelv. beleefdheidsvorm).

In het mnl. is het (net als in sommige hedendaagse dialecten) niet noodzakelijk dat de pv. op de eerste plaats staat in dit type zin:

Dan linghet met azine ende wine (5),
Ende altoes wacht wel datter geen dinc in en si eer gise nayt (23).

Soms gaan er zelfs twee zinsdelen aan de pv. vooraf (invloed van het Latijn?). Ik geef een voorbeeld dat niet uit de volgende teksten komt:

Desen pulver tienwerf of twaelfwarf dwa ('was') in *water*...

(W. F. Daems, *Boec van Medicinen in Dietsche*, Leiden 1967, blz. 129).

3 De conjunctief of aanvoegende wijs. De functie van deze wijs is in nnl. grotendeels overgenomen door modale hulpwerkwoorden ('mogen, moeten, zullen, kunnen,

willen'), door het gebruik van een bepaald zinstype waarin een verl.tijdsvorm op de eerste plaats staat ('Was hij maar gekomen') of door modale bijwoorden ('graag, beslist' e.d.). In het mnl. komen we de conjunctiefvormen dan ook voornamelijk tegen in zinnen die een modaal karakter hebben. Dat zijn voornamelijk:

a Hoofdzinnen die een advies, wens, gebod, aansporing, mogelijkheid, stellige overtuiging e.d. uitdrukken:

Niemen ne hebbe des waen (1),
god lone v (20),
hi worpe also verre metten stene (22).

b Bijzinnen die afhankelijk zijn van een zin waarin een wens, gebod e.d. ligt opgesloten:
Om dat hi wilde dat mi name Die gene die hier tirstwerf quame (12).

c Bijzinnen die een afhankelijke mededeling of vraag bevatten:
doe seide daer wel menech. het ware een crachtech man (...) (24).

d Bijzinnen die op zichzelf modaal zijn:
(*maer ic hebbe noch zulke*...) *die ic niet ne gave omme XX groot* (19).

e Bijzinnen die een bijw. bep. van voorwaarde, doel, toegeving, oorzaak, reden of gevolg uitdrukken (vallen soms ook onder *b* of *d*):
(*Men moet dicwijls rueren*) *soe dat* (= *dat het*) *niet en sitte* (5),
Ende ofter enech splinter in si van benen, (*so doet ute eer gi die wonde nayt*) (23).

f Bijzinnen waarin van een vergelijking sprake is:
(*Si ginc diere gelike daer binnen*) *Ocht* ('alsof') *si sprake der coninginnen* (4).

Net als in het nnl. kan het ww sterk of zwak vervoegd zijn. Hieronder volgt de vervoeging van een zwak ww (*leren*) en een sterk ww (*geven*). De conjunctiefvormen zijn alleen vermeld als ze afwijken van de indicatief.

Tegenwoordige tijd/presens

	Ind.	**Conj.**	**Imp.**	**Ind.**	**Conj.**	**Imp.**
(*ic*)	*lere*			*geve*		
(*du*)	*leers*		*leer/lere*	*geefs*		*geef/geve*
(*hi*)	*leert*	*lere*		*geeft*	*geve*	
(*wi*)	*leren*			*geven*		
(*ghi*)	*leert*		*leert/leret*	*geeft*		*geeft/gevet*
(*si*)	*leren*			*geven*		

Verleden tijd/preteritum

	Ind.	**Ind.**	**Conj.**
(*ic*)	*leerde*	*gaf*	*gave*
(*du*)	*leerdes*	*gaefs*	
(*hi*)	*leerde*	*gaf*	*gave*
(*wi*)	*leerden*	*gaven*	
ghi	*leerdet*	*gaeft*	
(*si*)	*leerden*	*gaven*	

Tegenwoordig deelwoord: *lerende, gevende*.
Voltooid deelwoord: *geleert, gegeven*.

Opmerkingen

- Er kan ook een 1e en 3e persoon imperatief voorkomen (met de vormen van de conj./ind.) in de betekenis van een aansporing: 'laat hij/laten zij' enz.

> *Ende dien si meest mint ga te heme* ('en laat ze naar hem toe gaan van wie ze het meeste houdt') (14).

- Het voorvoegsel *ge-* werd niet alleen in het volt. deelw. gebruikt. Het kon ook voor andere werkwoordsvormen komen. Het werd gebruikt om:

a het streven naar voltooiing uit te drukken, vooral in combinatie met hulpwerkwoorden als *connen, moghen,* e.d.:

> *Lieve meester, ic en can mijn lesse niet bat ghesinghen* (...) (9),

b aan te geven dat er sprake is van een ogenblikshandeling (*sien* = 'zien', *gesien* = 'opmerken').
Sommige werkwoorden hebben de betekenis van 'voltooiing van de handeling' al in zich. Deze krijgen in het volt. deelw. dan ook meestal geen *ge-*: *comen, werden, bliven, liden* en *vinden*.

> *Doe de tijt was comen* (*dat Elysabeth bliuen soude*) (21).

- Sommige van oorsprong zwakke werkwoorden hebben in de verleden tijd en ook in het volt. deelw. klinkerwisseling. Vaak gaat daarmee een medeklinkerwisseling gepaard: *hebben - hadde, dunken - dochte, brengen - brachte, denken - dachte, soeken - sochte, roeken - rochte, copen - cochte* en nog enkele.
Deze klinkerwisseling heeft op zich nooit gediend om de verl. tijd uit te drukken; ze is door toevallige omstandigheden veroorzaakt. (Let op de zwakke uitgangen in de verl. tijd en het volt. deelw.)

- De verleden tijd van de zwakke werkwoorden werd gevormd door de uitgang *-ede* achter de stam (en daarachter eventuele persoonsuitgangen). Door syncope van de eerste *e* kon *-de* verschijnen en (door assimilatie) *-te*. Zo staan b.v. naast elkaar *makede* (1) en *maecte* (9) (en in oostelijke teksten *makde* (21).

- De klassen van de sterke werkwoorden.
De sterke werkwoorden hebben klinkerwisseling (ablaut) in de verledentijdsvormen in het volt. deelw. Op grond van de klinkers in de hoofdvormen van het ww worden ze ingedeeld in 7 klassen:

1 *gripen - greep - grepen - gegrepen*
2 *sluten - sloet - sloten - gesloten*
bieden - boet - boden - geboden
3 *binden - bant - bonden - gebonden*
werden - wart - worden - geworden
4 *stelen - stal - stalen - gestolen*
5 *geven - gaf - gaven - gegeven*
6 *varen - voer - voeren - gevaren*
7 In deze klasse zitten werkwoorden van verschillende herkomst. De meeste hebben *ie* in de verl. tijd. Zo b.v.:

heten - hiet - hieten - geheten
houden - hielt - hielden - gehouden,

maar ook worden hiertoe gerekend:

gaen/gangen - ginc - gingen - gegangen
vaen/vangen - vinc - vingen - gevangen

enz. Raadpleeg verder Van Loey I.

Nog enkele opmerkingen hierbij:

a De *ie* uit de verl. tijd van de 7e klasse heeft veel invloed uitgeoefend op werkwoorden uit andere klassen, zo b.v. *hielp* naast *halp* uit klasse 3.

b Een oorspronkelijke *h* is in de infinitief (tussen twee klinkers) soms weggevallen (gotisch *tiuhan* - mnl. *tien*), terwijl deze in de verl.tijdsvormen en het volt. deelw. als *ch* of *g* verschijnt: *tien - tooch - togen - getogen*.

c Tot klasse 6 behoren ook enkele werkwoorden met een *e* in de teg. tijd (b.v. *scheppen*). Deze klinker is door umlaut uit een oudere *a* ontstaan (gotisch *ga-skapjan*). Bij deze werkwoorden heeft de verl. tijd meestal een *ie* naar analogie van klasse 7.

- Een onregelmatige vervoeging hebben de werkwoorden *doen, sijn* en *willen*:

Doen
Hoofdvormen: *doen - dede - daden/deden - gedaen*;
teg. tijd: *doe - doets/does/doest - doet - doen - doet - doen*;
verl. tijd: *dede - daets - dede - daden - daet - daden*;
conj. verl. tijd: meest vormen met een *a*: *ic dade*.

Sijn
Hoofdvormen: *sijn - was - waren - geweest/gewesen*;
teg. tijd: *ben/bem* (Vla.) - *best - is/es - sijn - sijt - sijn*;
verl. tijd: *was - waers - was - waren - waert - waren*;
conj. teg. tijd: *si - sijs - si - sijn - sijt - sijn*;
conj. verl. tijd: *ware - waers - ware - waren - waert - waren*.

Willen
Hoofdvormen: *willen - wilde/woude - wilden/wouden - gewilt*;
teg. tijd: *wille - wils/wilt - wilt - willen - wilt - willen*;
verl. tijd: *wilde/woude* - enz.

- De preterito-presentia.
Deze groep werkwoorden heeft ook een onregelmatige vervoeging. Een vroegere verleden tijdsvorm (preteritum) is teg. tijd (presens) van een nieuw ww geworden. Daarbij is een nieuwe (zwakke) verleden tijd ontstaan. Het betreft de volgende werkwoorden:

onnen - onste - geonnen = ‘gunnen’.
teg. tijd: *an - ons - an - onnen - ont - onnen*.

dorren - dorste - gedorren/gedorst = ‘durven’.
teg. tijd: *dar - dorres - dar - dorren - dort - dorren*.

dorven - dorste - ... = ‘behoeven’.
teg. tijd: *darf - dorfs - darf - dorven - dorvet - dorven*.
Opmerking: De vormen van *dorren* en *dorven* worden soms door elkaar gebruikt. (Misschien is de identieke verl. tijd er de oorzaak van.)

connen - conste - geconnen = ‘kunnen’.
teg. tijd: *can - cans - can - connen - cont - connen*.

mogen - mochte - gemogen = ‘kunnen, mogen’.
teg. tijd: *mach - moges/machs/macht - mach - mogen - moget - mogen*.

sullen/selen (Brab.) - *soude* - ... = ‘moeten, zullen’.
teg. tijd: *sal - sout/suls/sult - sal - sullen - sult - sullen*.

weten - wiste - geweten = ‘weten’.
teg. tijd: *weet - weets - weet - weten - weet - weten*.

moeten - moeste - gemoeten = ‘moeten, mogen’.
teg. tijd: *moet - moets - moet - moeten - moet - moeten*.

dogen - dochte - gedogen = ‘waarde hebben, deugen’.
teg. tijd: *dooch - ... - dooch - dogen - doget - dogen*.
Let op: *dochte* kan ook de verleden tijd zijn van *dunken* en zelfs ook van *denken* (dan is het een Vlaamse nevenvorm van *dachte*).

N.B. De nominale vormen van het ww.
De onbepaalde wijs (infinitief) en de deelwoorden van een ww worden niet vervoegd, maar verbogen: de deelwoorden als een bijvoeglijk naamwoord, de infinitief als een zelfstandig naamwoord in de gen. en dat. enkelvoud (met resp. *-s* en *-e* als uitgang).
Deze verbogen vormen worden gerundiumvormen genoemd: (*hi began te sprekene* (21) (Het voorzetsel *te* wordt gevolgd door een datief.)

Syntaxis

Naamvallen

De verschillende vormen van een woord die afhankelijk zijn van de functie van dat woord in het grotere geheel (woordgroep of zin), noemen we de naamvallen. Zo kan b.v. een nabepaling bij een zn in de 2e nv. staan:

die sceppenesse des dierkens ('het uiterlijk van het diertje') (9),

en het l.v. in de 4e nv.:

Neempt eenen goeden carper (5).

Natuurlijk kunnen deze twee mogelijkheden ook gecombineerd voorkomen. Een nabepaling in de 2e nv. kan deel uitmaken van een l.v. (in de 4e nv.). Zo lezen we in tekst 9:

(*hi bat*) *dat si hem woude toenen die sceppenesse des dierkens.*

Het gedeelte *die - dierkens* is het l.v.; de woorden *die* en *sceppenesse* staan dan ook in de 4e nv., maar de nabepaling hierbij (*des dierkens*) staat in de 2e nv.

Het is gemakkelijk als je weet in welke naamval de verschillende zinsdelen en delen van zinsdelen gewoonlijk staan. Daarom nu het volgende overzicht.

De nominatief of 1e naamval

In deze naamval worden uitgedrukt:

1 Het onderwerp:

Die coninc vraecht (7).

2 Het nw. deel van het gezegde:

eist een kerselsteen ('is het een kersepit') (30).

3 De aangesproken persoon:

Du oude geck, God moet bederven u lijf (22).

Hierbij twee opmerkingen.

a Ook in een elliptische zin (zin of bijzin zonder pv.) staat dat deel dat als ond. beschouwd kan worden in de 1e naamval:

rechte alse een iagere. zegeurijt die helt reet ('Zegevrijt, de held, reed precies zo als een jager (reed)') (24).

b Een enkele maal vertoont het ond. een 4e nv., een verschijnsel dat we in sommige dialecten nog aantreffen:

An sinen hals hinc <u>enen incthoren</u> (Stoett, 158).

De genitief of 2e naamval

In deze naamval kunnen voorkomen:

1 Het eerste object (zie voor deze term, blz. 50) bij een werkwoord of een werkw. uitdrukking. Welke werkwoorden in het mnl. een gen. object bij zich kunnen hebben, kun je vinden op blz. 52/53. In het nnl. treffen we in deze gevallen vaak een voorzetselvoorwerp aan (soms een l.v.):

Dat si mire hulpen twint begaren (‘dat zij mijn hulp helemaal niet begeren/dat zij helemaal geen prijs stellen op mijn hulp’) (10),
Ene scone maget, dier hi nam goem (‘een knap meisje, dat hij bekeek’) (12),
so waren sijs blide ende dankdens (*dankden des*) *Gode* (‘toen waren ze er blij om en dankten God ervoor’) (21),
God haetse allen die des plegen (‘God haat allen die dat doen’) (26).

2 Een bepaling bij een bijvoeglijk naamwoord dat als nw. deel van het gezegde fungeert (of kan fungeren). Je zou deze bepaling ook een eerste object bij een nw. gez. kunnen noemen. In het nnl. treffen we hier vaak een voorzetselvoorwerp of een oorzakelijk voorwerp aan:

Si was herde blide das (‘Zij was er erg blij om’) (4),
gi wilt mins quite wesen (‘u wilt me kwijt’) (14),
Sijn aenscijn was eens voets breet (‘Zijn gezicht was een voet breed’) (Stoett, 176).

3 Een bw. bep. van richting (vgl. nnl. ‘zijns weegs gaan’):

Ende varetse daer sire vaerde (‘En nam haar toen mee op zijn tocht/En ging toen met haar zijns weegs’) (14).

4 Een bw. bep. van tijd, met name die bepalingen die een tijdstip of een herhaling aangeven (vgl. nnl. ‘jaarlijks’):

Dar al de jueden van der stat Elcs iaers hilden hare parlement (‘Waar alle joden van de stad ieder jaar hun vergadering hielden’) (31),
Des derden of des vierden dages wert si vanden visschers gevonden (32).

5 Een bw. bep. van omstandigheid of een pred. toev. bij een object (vgl. nnl. ‘blootshoofds’):

gebogens knyes (‘met gebogen knieën’) (Stoett, 179),
sommighe dye willen en siens nyet (‘sommige willen hem niet gekookt (lett.: kokend)’) (5).

6 Het nw. deel van het gez. als hiermee een bezitsrelatie wordt uitgedrukt. (vgl. nnl. ‘het horloge is van mij/het mijne’):

dit huis (...) *sel bliuen altoes des scraven van hollant* (‘dit huis zal altijd van de graaf van Holland blijven’) (17).

7 Een aanvulling bij een interjectie (vn of zn-groep) kan als een genitief van oorzaak worden beschouwd:

Wach arme deser groter noot (‘Ach, wat een treurige toestand’) (Stoett, 177),
Fi dijns (‘Foei, jij’) (Stoett, 177).

8 Een voorbepaling in een zn-groep (vgl. nnl. ‘Piets jas’):

des sceepers scape (‘de schapen van de herder’) (9),
biderschepenen wille (‘volgens de wil van de schepenen’) (27).

9 Een nabepaling in een zn-groep (vgl. nnl. ‘de heer des huizes’):

die sceppenesse <u>des dierkens</u> (‘het uiterlijk van het diertje’) (9).

Als het om een bepaling van specificatie gaat, kan het lidwoord achterwege blijven (vgl. nnl. ‘een kopje koffie, een poosje geduld’). We spreken dan van een partitieve genitief:

een half ure <u>tyts</u> (32).

10 Een partitieve genitief treffen we ook aan als nabepaling in een voornaamwoordgroep:

wat <u>souts</u> (‘een beetje zout’) (5),

of een telwoordgroep:

so vele <u>ghelts</u> (19).

Enigszins verzwakt is de betekenis van *des* in de uitdrukking:

<u>wats</u> (= *wat <u>des</u>*) *gesciet* (lett.: ‘wat daarvan (of: “met betrekking daartoe”) gebeurt’) (14). We vertalen deze groep meestal met: ‘wat er ook gebeurt’.

Tot slot nog twee opmerkingen:

a Doordat het vn *niet* vaak een partitieve genitief bij zich had:

Omdat st niet <u>goets</u> (‘niets goeds’) *ne deden* (Stoett, 161),

werd het eerste object in een ontkennende zin (met *niet* als bw) ook vaak in de gen. uitgedrukt. Soms is het moeilijk uit te maken of je te maken hebt met: *1* een vn *niet* vergezeld van een nabepaling in de genitief; of *2* een bw *niet* in een zin met een genitiefobject. Zo kun je:

Si en wilden<u>s</u> (*wilden <u>des</u>*) *niet doen* (Stoett, 161)

opvatten als: *1* ze wilden niets daarvan doen; of *2* ze wilden dat niet doen.

b De genitief *des* (in enclisis -*es/-s*) doet vaak dienst als voorlopig object. Het eigenlijke object staat dan meestal in de vorm van een bijzin (waaraan natuurlijk geen naamval is te zien):

Niemen ne hebbe <u>des</u> waen Dat ie die materie vensede (‘Niemand moet (dat) denken, dat ik de stof zelf verzonnen heb’) (1).

De datief of 3e naamval

Hierin staan:

1 Het tweede object bij een werkwoordelijk gezegde. Welke groepen werkwoorden een tweede object bij zich kunnen krijgen, kun je vinden op blz. 55-57:

mijn here heift v gegeuen scone dinc (22),
ende dankdens Gode ('en dankten God ervoor') (21),
na dien dat den schepenen guod dinct ('voor zover het de schepenen goed dunkt') (27).

2 Een bepaling bij een bijvoeglijk naamwoord dat als nw. deel van het gezegde fungeert (of kan fungeren). Je zou dit ook een tweede object bij een naamwoordelijk gezegde kunnen noemen:

Het geviel dat een (...) *wyf den ioden vriendelic wart* ('Het gebeurde dat een vrouw vriendelijk werd tegen de joden') (32).

3 Een groep die door een voorzetsel wordt voorafgegaan. (Het vz en niet de syntactische functie van de groep is hier dus verantwoordelijk voor de gebruikte naamval.) Veel voorzetsels kunnen zowel door een datief als door een accusatief gevolgd worden, zo b.v.: *in, naer, overmits, eer, op*. Een aantal echter wordt bijna altijd door een datief gevolgd. De meest voorkomende zijn: *beneden, bi, binnen, buten, met, te, ute* en *van*.

de text van der ewangelien (21),
Daar hi stont bi den viere (6).

4 Het 'onderwerp' in een infinitiefgroep die afhangt van *doen* of *laten* (vgl. nnl. 'ik laat hem de vloer dweilen'):

Alse enech dinc valt in die oren (...) *so salmen doen ademen enegen vrient van dien zieken in die ore daert in es* (30).

5 Het 'onderwerp' in een infinitiefgroep die als object fungeert bij *horen* of *sien*:

Die coninc horde seggen sinen ghenoten (...) (Stoett, 181).

6 Een datief van bezit (vgl. nnl. 'Het zweet stond hem op het voorhoofd') komt ook in het mnl. voor:

dat v dogen souden vergaen ('dat uw ogen het zouden begeven') (*22*).
so dat dat bloet dat hem dicken op de cleder uallet (...) *demín schinen moge* ('zodat het bloed dat hen dikwijls op de kleren valt, des te minder zal opvallen') (27).

7 Evenals een ethische datief (vgl. nnl. 'Het is me wat moois'):

Ghi selt mi saterdaghe gaen ter kerken (Stoett, 188).

Tot deze groep zouden ook gerekend kunnen worden die gevallen waarbij een datier van een pers. vn gevolgd wordt door *liever* (of: *eer*):

gi sweget mi liever ('Ik had liever dat u zweeg') (MNW: *liever*),
Het mochte u liever sijn bleven ('U mocht wel willen dat u het niet gedaan had') (MNW: *liever*).

8 Een enkele keer staat een bw. bep. van tijd, plaats of omstandigheid in de datief (zonder voorzetsel dus):

den derden daghen ('op de derde dag') (Stoett, 191).

De accusatief of 4e naamval

Dit is de vorm voor:
1 Het eerste object (l.v.) bij een werkwoordelijk gezegde:

Dese twe wonnen <u>een cnapelijn</u> (‘Deze twee kregen een zoontje’) (31),
<u>den bere</u> hi ontbant (‘hij maakte de beer los’) (24),
Nemt <u>witten donderbaer</u> (‘Neem witte huislook’) (11).

2 Een bepaling bij een bijvoeglijk naamwoord dat als nw. deel van het gezegde fungeert. Je zou hier ook van een eerste object bij een nw. gezegde kunnen spreken. Gewoonlijk staat een dergelijke bepaling/object

in de genitief (zie aldaar). Slechts een enkele keer wordt de accusatief gebruikt. Er is dan meestal sprake van een prijs of gewicht:

soe ware mi waerd wel neghene grote ('ze (de stof) was mij wel negen schellingen (per el) waard') (19).

3 Een groep die door een voorzetsel wordt voorafgegaan (zie De datief, punt 3):

Alse enech dinc valt in die oren (30),
hi viel op sine knyen (9).

4 Verschillende soorten bijwoordelijke bepalingen, zoals die van plaats (met name wanneer er van een af te leggen of afgelegde afstand sprake is) en van tijd (met name die van tijdsduur):

Dus es hi ene mile gereden (20),
Diene souden voeren sciere Al die zee ('Die hem snel de zee over zouden brengen') (18),
Ende .lx. daghe (...) *So draghet die teve* (2).

Zinsdelen

Het onderwerp

Het onderwerp in een mnl. zin kan zijn:

1 Een zn(-groep), soms voorzien van een bijstelling of een predicatieve toevoeging:

Die coninc vraecht (...) (7),
Doe sprac lodewijc die coninc (...) (22),
Doe quamen tes sconinx houe Alle die diere groet ende cleene (*Reinaert*, regel 48/49).

Soms is de groep gesplitst:

Om ene andre sake es dit werc oc swar dat ic ondersta (21),
Die materie vergaderde recht Van Coelne broeder Alebrecht ('broeder Albrecht uit Keulen') (1). (Zie blz. 87).

Het ond. wordt soms hervat in een voornaamwoord:

Dese iuede hi hadde (...) (10),
Florens Grave van hollant die groet die scepene (...) (17).

2 Een vn (*ic, dat, niemen, sulc, enech,* enz.), soms in enclitische vorm (*seidi* = *seide hi*) of door enclisis opgegaan in een ander woord (*dat* = *dat het*).

Een vn kan evenals een zn van nabepalingen vergezeld zijn:
hier es sulc van .xv. iaren (*sulc* = iemand) (22),
is yn enighen boeken yet onrechtes of dat schijnt loghenachtich ('iets dat onjuist is of dat onwaar lijkt') (3),

of van bijstellingen. Drie bijstellingen bij één vn treffen we aan in:

Jc jan here van arkele ridder make cont (...) (17).

Een vn kan hervat worden in een zn-groep of een bijzin:

dan (= *dat en*) *ware niet goet Dat wi vochten* (14).

3 Een tw(-groep):

Dese twe wonnen een cnapelijn (‘Deze twee (mensen) kregen een zoontje’) (31),
twee vanden ouden worchden hem onder een (‘pleegden zelfmoord’) (32),
Want an riden leeght hen vele (‘Er hangt voor hen veel af van paardrijden’) (28).

4 Een bijzin:

di werd nog wel in inne wat waar ofte logene es (‘Het wordt jou nog wel duidelijk wat waarheid en wat leugen is’) (6).

Een bijzin kan worden hervat in een vn:

we (‘wie’) *dien anderen tosegede, dat hy geen goet man en were, dy vorluset* (‘verliest/verbeurt’) *V pond* (25).

5 Een bijvoeglijk naamwoord fungeert als onderwerp in:

Nochtans so es beter quaet dan noch arger (30).

6 En soms kan zelfs een hoofdzin als onderwerp fungeren:

Het scient wel gi mint mi clene (14).

Als plaatsonderwerp of aankondiger van het eigenlijke onderwerp wordt *het* gebruikt (in nnl. vaak ‘er’):

Het lach een wijf van frisschen zinne (8),
het sagenne doe comen. des coninx helde gemeet (‘De opgewekte helden van de koning zagen hem toen aankomen’) (24),
Men leest dat (= *dat het*) *was een scolierken, die een lesse soude singhen op enen kersnacht* (9).

Het voorlopig onderwerp is eveneens *het*:

Hets recht (...) *Dat hi ontgaet hare beten* (2).

Het onderwerp ontbreekt:

1 In zinnen met een gebiedende wijs (als in nnl.):

gaet hier beneden (10).

2 Hierbij horen ook zinnen met een 1e of 3e persoon gebiedende wijs, die de betekenis van een aansporing bevatten (adhortatieve zinnen):

Ende daerna so hale sinen adem zere in (‘En laat hij daarna diep inademen’) (30).

3 Door samentrekking (als in nnl.):

Die iode namen dat maechdeken (...) *ende leident* (...) (32).

4 In zinnen waar het ond. uit de context moet worden afgeleid. Deze voor ons gevoel ‘foute samentrekkingen’ komen in mnl. teksten meer voor dan in nnl. teksten:

Dit was Reinaerde ombequame ende verbalch hem (‘Dit was Reinaart onaangenaam en hij werd boos’) (Stoett, 5h).

Daar deen biden andren lach Ende spraken tegader hemelike (‘terwijl de een bij de ander (in bed) lag en ze stilletjes samen aan het praten waren’) (31).

In de volgende zinnen is het ond. in het eerste deel een onbepaalde zn-groep; in het tweede deel moet je deze groep, maar nu wel bepaald, als onderwerp aannemen:

Dat (...) *Een coninc was, ende hiet Briant* (12),
Daer woende een iuede ende hiet ysaac (31).

De onbepaalde zn-groep kan ook (deel van) een ander zinsdeel dan het onderwerp zijn:

Ende hi voer jagen op enen tijt In een wout was herde wijt (12).

5 Bij de werkwoorden *noemen, seggen, spreken* en nog enkele, vooral na *ende*:

tSwaert was van sneden goed ende segge u dat inwaert woet (‘Het zwaard was scherp van snede en ik zeg u dat het het lichaam binnendrong’) (Stoett, 5e).

6 Als er geen ond. bij de genoemde handeling (of het gebeuren) valt aan te wijzen:

Also was reynaerde ghesciet (‘Zo was het met Reinaart gegaan’) (*Reinaert*, regel 54).

7 In zinnen waarin het ww (of de werkw. uitdrukking) onpersoonlijk gebruikt is. Evenals in zinnen van type 6 valt ook hier geen onderwerp aan te wijzen. Onpersoonlijk gebruikte werkwoorden komen voor op drie gebieden:

a dat van de natuurverschijnselen: Hier verschijnt meestal *het* als plaatsonderwerp (loos ond.) en objecten komen slechts sporadisch voor:

Het reghende seere,
Op eenre nacht doet snee snuwede (...) (‘toen het sneeuw sneeuwde’).

b dat van het ‘fatsoen’ (vgl. nnl. ‘het past mij niet dat te weigeren, het komt hen toe’): Hier is altijd een tweede object in de datief, soms ook een plaatsond. (loos ond.), een voorlopig onderwerp of een echt onderwerp:

alse iageren geteme (‘zoals het jagers betaamt’) (24).

c dat van de menselijke gewaarwordingen (*behaghen, ghedenken, lusten, tornen, dromen, wonderen,* enz.): Deze groep heeft geen ond., een persoonlijk object (degene die de gewaarwording ondergaat) in de datief (soms accusatief) en een zakelijk object (datgene wat de werking veroorzaakt) in de genitief. Je zou

mi wondert des

eigenlijk moeten omschrijven met ‘er komen daardoor/daarover gevoelens van verwondering bij mij boven’. In

Des coninx ghedochte hare cleene

denkt zij dus over de koning. Het zakelijk object kan ook verschijnen in de vorm van een bijzin, een infinitiefgroep of een groep die met een voorzetsel (vaak *van*) begint:

mi gruwelt dat ic ye mensche werd,
mi gedinct van enen vremden here.

Soms verschijnt er een voorlopig genitiefobject:

Lieve kint, <u>dies</u> gedincket mi, dat drie coninghe omme di quamen van verren di sien (‘dit heugt mij, dat...).

Een voorbeeld met alleen een persoonlijk object:

so wonderde hen allen sere (21).

Bijna al deze werkwoorden komen in het mnl. ook wel met een ond. voor, waarbij òf het zakelijk object òf het persoonlijk object als onderwerp fungeerde:

Dat <u>si</u> souden sijns gedinken in haer gebede (‘Dat zij hem in hun gebeden zouden gedenken’).
Ghi hebt gedaen, <u>dat</u> mach mi rouwen (‘Gij hebt (iets) gedaan waarover ik verdrietig ben’).

Het persoonlijk gebruik heeft het op den duur gewonnen van het onpersoonlijk gebruik; analogie met andere zinstypes en het verdwijnen van de naamvalsuitgangen zullen hiervan wel de belangrijkste oorzaken zijn.

Het werkwoordelijk gezegde

Het werkwoordelijk gezegde bestaat uit een pv., al dan niet aangevuld met een volt. deelw. en/of een of meer infinitieven. Als het gezegde bestaat uit meer dan één werkwoordsvorm, zal er bijna altijd sprake zijn van een van de volgende hulpwerkwoorden:

1 van tijd: *hebben, sijn* en *sullen*:

du heves evele misdaan (*6*),
Yoen (...) *es ter zeewaert gevaren* (18),
(Ic grute alle deghene) die dit lesen selen ende hoeren lesen (21).

In het laatste voorbeeld is het tweede deel van de nevenschikkende groep *lesen ende hoeren lesen* afgesplitst en na het hww van tijd (*selen* = zullen) geplaatst. (Ook in tekst 17 treffen we een dergelijke ‘formule’ aan.)
In zinnen met het zww *hebben* kan naast het eerste object (l.v.) een bep.v.gest. voorkomen in de vorm van een volt.deelw. Verwarring met een voltooide tijd is dan mogelijk.

Si hevet hem ghemint

kan twee betekenissen hebben: *a* ‘ze heeft hem bemind (maar dat is nu voorbij)’, en *b* ‘ze houdt van hem/ze heeft hem lief’. De context moet beslissen voor welke betekenis je kiest:

een diere swert soe had hi. gegort ane sine side (24).

Omdat hier niet sprake is van een activiteit die het ond. heeft uitgevoerd (*gorden*), maar van een persoonsbeschrijving, ligt het voor de hand de groep *gegort ane sine side* hier als bep.v.gest. op te vatten.

2 van de lijdende vorm: *werden* en *sijn*:

(...) *van desen brieve die wart ghegheven* (...) (17),
(...) *om dat so diepe es daerin gesteken met onwisen handen* ('omdat het er door ondeskundige handen zo diep ingeduwd is') (30).

De 'door-bepaling' in een lijdende zin (vgl. nnl.: 'Jan is geslagen door

Piet') wordt in het mnl. vaak ingeleid door *met* (zie bovenstaand voorbeeld), *bi* of *van*:

(...) *des vierden dages wert si vanden visschers gevonden* (32).

3 van modaliteit (de wijze waarop de handeling zich verhoudt tot de werkelijkheid: wenselijkheid, mogelijkheid, noodzakelijkheid, enz.): De modaliteit kon in het mnl. uitgedrukt worden door de conjunctiefvormen van het ww te gebruiken (zie blz. 35/36), maar daarnaast ook door het gebruik van bepaalde hulpwerkwoorden. Soms is het moeilijk uit te maken of we met een hww van mod. te maken hebben of met een zww met een inf.(-groep) als object. Het laatste is zeker het geval in:

Can hi lesen enen brief (28).

Met enige voorzichtigheid kun je zeggen dat als hww van mod. voorkomen: *willen, mogen, sullen, moeten, dorren* en *hebben te*:

God moet bederven u lijf ('God moge u ten onder laten gaan') (22)
Sulc mach oec .xx. jaer leven ('Sommige kunnen wel 20 jaar leven') (2),
Men sal gheven verwoeden honden (...) (2).

4 van aspect (de wijze waarop de handeling zich verhoudt tot de tijd; begin, einde of duur van de handeling worden benadrukt): We onderscheiden ingressief, duratief en perfectief aspect, die respectievelijk betrekking hebben op het begin, het voortduren en het voltooien van de handeling. (N.B. het ingressieve aspect wordt in het Wdb. vaak ook perfectief genoemd: gericht op het einde van het begin: het perfectieve *sitten* betekent 'gaan zitten'.)
Soms ligt het aspect van een ww in de betekenis besloten, zoals bij *sitten* ('zitten', maar ook: 'gaan zitten'). Vaak wordt een aspect van het ww benadrukt door er een voorvoegsel voor te zetten (*ge-, ver-, ont-, be-*). Zo kan *ge-* bijvoorbeeld de nadruk leggen op de voltooiing van de handeling: *seggen* tegenover *geseggen* (*in can u niet geseggen* = ik kan u niet volledig vertellen).
Het aspect kan ook worden uitgedrukt door bepaalde hulpwerkwoorden te gebruiken: *pleghen* (duratief), *beginnen, varen* en *gaen* (ingressief):

.xv. jaer pleghet si te levene (2),
Vaertse bescudden des biddic v ('Ga haar beschermen, dat vraag ik u') (20).

In het Nieuwnederlands beschouwen we de werkwoorden zitten, staan, liggen, hangen, en dergelijke in zinnen als 'Hij zit te werken' als een hww van aspect. Deze constructie wordt in het mnl. niet gebruikt. In plaats daarvan lezen we in het mnl. *hi lach ende sliep* dat wij vertalen met 'hij lag te slapen'. In het mnl. is *lach* (*sat,* enz.) dus nog geen hulpwerkwoord, maar moet het als een zelfstandig werkwoord beschouwd worden:

het leedt en screyt opten outaer ('het ligt te schreien op het altaar') (9).
Gaet ende wijset mij ('Ga het mij wijzen') (9).

5 van causaliteit: *laten* en *doen*:

Nobel die coninc hadde ghedaen sijn hof crayeren ouer al (‘had een hofdag laten uitroepen’) (*Reinaert,* regel 44/45).

Deze werkwoorden hebben in het mnl. duidelijk een grotere

zelfstandigheid dan in het nnl. De oude constructie pv. + part. + inf. (zie voorbeeld) heeft zich in de loop der tijd ontwikkeld tot pv. + inf. + inf., waarbij de nieuwe inf. naar achteren is gegaan (‘Nobel heeft een hofdag laten uitroepen’). A.M. Duinhoven heeft over deze ontwikkeling een artikel geschreven in *Spel van Zinnen. Album A. van Loey,* Bruxelles 1975.

Nog enkele voorbeelden van een causaal hww uit de teksten: (*dat*) *zal se u doen vercoopen* (19),
soe liet haer elder vrien (‘zij liet zich elders beminnen’) (8).

6 van de gebiedende wijs: De gebiedende wijs kan worden omschreven door een van de werkwoorden *sullen, vanden, wanen* of *willen*:

Di ontbiedt Jezus Kerst dattu zuls gaan varen (6),
Ridder waent vollic opstaen (‘Ridders, sta snel op’) (Stoett, 350),
wilt martyn doch scencken (13).

7 omschrijvend: Soms worden *pleghen/plien* en *doen* als omschrijvende hulpwerkwoorden gebruikt, zoals nu nog in sommige dialecten (vgl. ook het Engels):

Dats dat hi te segghene pliet (Dat is wat hij zegt') (1),
Waer toe eest goet Dat gi coninc heten doet (‘Waartoe is het goed/wat heeft het voor zin dat u koning heet/genoemd wordt’) (29).

Soms vormt een werkwoord met een zelfstandig naamwoord, een bijvoeglijk naamwoord of een bijwoord een werkwoordelijke uitdrukking (vgl. nnl. ‘koffiezetten, liefhebben’). Zo komen we in onze teksten bijvoorbeeld tegen: *waen hebben* (1), *gheware werden* (10), *goem nemen* (12), en *cont maken* (17).

Het naamwoordelijk gezegde

Als koppelwerkwoord komen in de volgende teksten voor: *sijn* (*wesen*), *bliven, werden, schinen, heten* en *dunken*. De woorden/woordgroepen waaruit het naamwoordelijk deel kan bestaan, zijn:

1 Een zn(-groep):

ic hete selve <u>Mariole</u> (12),
<u>IJan</u> es sijn name (21),
Ic wil syn <u>een blij ghesel</u> (13),
het is <u>petou</u> (‘wijn uit Poitou’) (13),
die <u>sijnre konsten een groot meester</u> was (‘die een groot meester was op het gebied van zijn kunst’) (9).

2 Een zn(-groep) in de gen., waarmee een bezitsrelatie wordt uitgedrukt:

dit huis (...) sel bliuen altoes <u>des scraven van hollant</u> (17),
die zullen bliven <u>Hannekins vorseit</u> (15).

3 Een vn(-groep):

Wat (= *wat het*) *ware dat hi jagede* (‘Wat het was, waar hij achteraan zat’)
(16)

Hi gincse haer bi namen nomen, Hoe si hieten ende wie si waren, Die den coninc wilden daren (16).

Het naamwoordelijk deel in het volgende voorbeeld kan opgevat worden als een gen. van het pers. vn of als een bez. vn (is voortgekomen uit de gen. van het pers. vn):

Dlant was alle gader sijn ('van hem/het zijne') (*Karel ende Elegast,* regel 6).

4 Een bn(-groep) of deelw. (-groep):

die iagere waren blide (24),
die tay es ende houdende alse lijm ('die taai en kleverig is als lijm') (30),
Die meester waert gram (9),
soe blijft verloren Die ziele ('dan gaat de ziel verloren') (26),
yet (...)dat schijnt loghenachtich ('iets dat onwaar lijkt') (3).

Ook een stoffelijk bn kan naamw. deel zijn:

Alle der sieker cleder die wulline sin ('van wol') (27),
een vat dat niet eerden en ware ('van aarde gemaakt') (7).

5 Een tw(-groep):

Hi las dat hemelen waren drie (6).

6 Een bw(-groep):

Hen (= *Het en*) *sal also nit heeten* (21),
Hoe si hieten ('Hoe ze heetten'; zie voorbeeld onder 3) (16).

7 Een woordgroep die met een voorzetsel (meestal *van*) begint:

sijn horen was van goude (24),
niemen si van meerder geslachte ('niemand is van voornamere komaf') (22),
dat niet en es van den besten (19).

8 *te* + infinitief(-groep):

Dants (= *Dat en es*) *te ghelovene meer no min* ('Dat kun je beslist niet geloven') (1),
als to doen is ('als het moet gebeuren') (3).

9 Een bijzin:

Dats dat hi te segghene pliet ('Dat is wat hij zegt') (1).

Literatuur over het nw. gez.: A.M. Duinhoven, 'Veranderingen in het predikaatsnomen' in *Leuvense Bijdragen* 65 (1976). De schrijver tracht in dit artikel een verklaring te

geven voor het feit dat sommige woorden en woordsoorten vroeger wel en nu niet meer als nw. deel worden gebruikt.

De objecten

Bij een ww kunnen twee objecten voorkomen:

- Het eerste object, dat in de accusatief of genitief staat als het een zn(-groep) of een vn(-groep) is; deze groep valt zo ongeveer samen met het huidige lijdend voorwerp, oorzakelijk voorwerp en voorzetselvoorwerp.

- Het tweede object, dat in de datief staat als het een zn(-groep) of vn(-groep) is; deze groep valt zo ongeveer samen met het huidige meewerkend voorwerp (inclusief het belanghebbend voorwerp).

Het eerste object

De verhouding tussen een eerste object en een ww kan van verschillende aard zijn. Zo zegt men wel dat het huidige l.v. de handeling 'ondergaat' of dat het door die handeling 'voortgebracht wordt'. Dit geldt in veel gevallen ook voor het object in de accusatief in het mnl.

Tussen een genitiefobject en het ww bestaan in oorsprong andere relaties. De belangrijkste van deze semantische relaties zijn:

1 De handeling strekt zich uit over een deel van wat door het object genoemd wordt (een partitieve genitief):

hi at <u>des honechs</u> (Stoett, 167).

2 Het object is de oorzaak van de handeling (een causale genitief):

(*si*)*dankden<u>s</u>* (= *dankden <u>des</u>*) *Gode* ('ze dankten God ervoor') (21).

3 De handeling bewerkt verwijdering van het object (een seperatieve genitief):

gi wilt <u>mins</u> quite wesen ('u wilt me kwijt zijn') (14).

In het mnl. is het naamvallensysteem echter al op zijn retour. De functie van de naamvallen wordt overgenomen door andere (vnl. syntactische) middelen, zoals de vastere woordvolgorde en het ruimere gebruik van voorzetsels. Deze ontwikkeling merken we ook op bij het genitiefobject. Werkwoorden die in een ouder stadium uitsluitend een gen.object bij zich hebben gehad, komen in het mnl. ook al voor met een accusatiefobject of met een groep ingeleid door een voorzetsel. Zo komen b.v. bij *gome nemen* ('aandacht schenken aan') alle drie de mogelijkheden voor:

<u>dier</u> hi nam goem ('aan wie hij aandacht schonk'; 2e nv.) (12),
Soe (...) *nam goom <u>den boom</u>* ('zij zag de boom'; 4e nv.) (MNW: *gome*),
<u>daer</u> moet ic <u>op</u> nemen goom (MNW: *gome*),
<u>Te hare wert</u> namic nauwe goom (MNW: *gome*).

In de laatste twee voorbeelden zien we omschrijvingen met voorzetsels. We zien daar ook dat het vz nog niet zo vast is als bij het huidige voorzetselvoorwerp.

Het oude genitiefobject heeft zich in de loop der eeuwen op twee manieren ontwikkeld:

a Het verloor zijn genitiefuitgang en was toen niet meer te onderscheiden van een l.v. (een o.v. in een naamwoordelijk gezegde):

Hi bat <u>des brodes</u> naast *Hi bat <u>dat broot,</u>* en
Wi waren <u>sijns</u> quite naast nnl. 'We zijn <u>hem</u> kwijt'.

b De functie van het gen.object werd overgenomen door een groep die door een vz werd ingeleid. Van deze mogelijkheid wordt in het mnl. al volop gebruik gemaakt. Naast het gen.object is bijna altijd al een omschrijving met behulp van een vz mogelijk. Het vz is nog niet erg ‘vast’; het wordt dat pas in de loop van de tijd. De syntagmatische en paradigmatische eigenschappen waardoor het moderne voorzetselvoorwerp zo zeer

gekarakteriseerd wordt, zijn in het mnl. nog niet of nauwelijks aanwezig. Het is daarom ook een anachronisme om in het mnl. over een v.v. te spreken. Dat bestaat nog niet. Ik spreek over een bijw. bep. als het woord of de groep door een vz wordt ingeleid. Op grond van de betekenis van het ww kan de bijw. bep. nader gespecificeerd worden. Zo ligt bij *hem schamen* een bep. van causaliteit voor de hand en bij *langen* ('verlangen') een bepaling van doel.
Bij sommige werkwoorden zijn in het nnl. beide mogelijkheden aanwezig, soms met verschil in betekenis; zo b.v. 'verlangen' naast 'verlangen naar', 'vertrouwen' naast 'vertrouwen op', enz. Ook bij het nw. gez. zijn beide mogelijkheden soms aanwezig. Zo zijn bij 'zich bewust zijn', dat vroeger een gen.object bij zich had, nu zowel een o.v. als een v.v. mogelijk: 'Hij is zich zijn verantwoordelijkheid bewust' naast 'Hij is zich bewust van zijn verantwoordelijkheid'.

Bij een nw. gez. bestaan in principe dezelfde mogelijkheden als bij een ww. gez. De verschillende grammatici zijn het er echter niet over eens of het object bij een nw. gez. gezien moet worden als een deel van het naamw. deel of als een afzonderlijk object. (Vgl.: 'Hij is dol op een ijsje': nabepaling bij 'dol' of v.v.? 'Hij is de stad meester': bepaling bij 'meester' of o.v.?). Ik zal het hier steeds als een apart object beschouwen (zie ook blz. 41).

De gezegdes waarbij een genitiefobject in het mnl. mogelijk is, kunnen verdeeld worden in de volgende groepen:

1 De gezegdes die een partitieve genitief bij zich hebben:
   - Er wordt altijd een deel van de totale hoeveelheid genoemd bij b.v. *eten, drinken, lanc sijn,* enz.

Hi at des honechs (Stoett, 167),
Sijn aenscijn was eens voets breet (Stoett, 176).

   - In zekere zin wordt ook een deel van een totaal uitgedrukt in het object bij *doen, plegen* ('doen'), *gewagen* ('spreken over'), *sien,* enz.

God haetse allen die des plegen ('die van dat soort dingen doen') (26),
ic rade u wale Dat gijs (= *gi des*) *meer gewaget vor mi* ('dat gij daarover tegen mij niet meer praat') (20).

   - Dit is ook het geval bij het object van *bidden, vragen,* enz.

Dies began si hem vragen ('dat/daarover ging ze hem vragen') (16).

   - En bij het object van gezegdes die het begrip 'streven naar' als lichamelijke of geestelijke activiteit uitdrukken, zoals *lusten, geren* ('begeren'), *gierich sijn* ('begerig zijn naar'), enz.

Dat si mire hulpen twint begaren ('Dat zij mijn hulp helemaal niet begeren') (10).

2 De gezegdes die een causale genitief bij zich hebben:

- Werkwoorden als *danken,* (*ge*)*loven, lonen,* enz.

(*si*) *dankdens* (= *dankden des*) *Gode* (‘zij dankten God ervoor’) (21),
Hi en wilde (...) *dies emmer niet gelooven* (‘Hij wilde dit beslist niet geloven’) (6).

- Hierbij sluiten zich aan gezegdes die een gemoedsbeweging uitdrukken: *blide sijn, verdrieten, mode sijn,* enz.

dies was hi wel blide ('daarover was hij zeer verheugd') (24),
Gi sijt mins mode ('U bent me zat') (14),
Dies Walewein sere mesbarde ('Daarover jammerde W. heel erg') (14).

- Of die het begrip 'beschuldigen, beklagen, veroordelen, erkennen' e.d. uitdrukken: *lien, clagen, schuldich sijn,* enz.

hi souts (*soude des*) *gewroken werden* ('hij zou ervoor gestraft worden') (20),
worde hy des bereet ('wordt hij daaraan schuldig bevonden') (25).

- Of het begrip 'zorgen voor, aandacht schenken aan': *gome nemen, hem ontfermen, plegen, sorgen, gedenken,* enz.

Ene scone maget, dier hi nam goem ('Een mooi meisje waar hij aandacht aan schonk') (12),
Bidt den kinde, dat hij mijns ontferme (9).
Of si ghedinken der scarper doet ('Als ze in gedachten vertoeven bij die gruwelijke dood') (31).

3 De gezegdes die een seperatieve genitief bij zich hebben:
- *roven, afdoen,* (*enes kindes*) *bliven* ('bevallen'), *quite sijn,* enz.

Doe de tijt was comen (...) *so bleef se ens soens* (21),
gi wilt mins quite wesen ('Je wilt me kwijt') (14),
maer in waens (= *wane des*) *niet ombaren* ('maar ik wil het niet missen') (22).

- Ook gezegdes die het begrip 'op een afstand blijven' uitdrukken: *wachten, hoeden,* enz.

wachts (= *wachte des*) *hem die wille* ('wie (dat) wil, moet daarvoor oppassen') (26),
elc hoede hem das ('ieder moet daarvoor op zijn hoede zijn') (26).

Dan volgt nu een overzicht van de vormen waarin het eerste object (zowel dat in de accusatief als dat in de genitief) kan voorkomen:

1 Een zn(-groep):
a in de accusatief

Alle de porters (...) *moghen dit hus hebben* (...) (27),
soe ware mi waerd wel neghene grote ('Ze zou me zeker negen schellingen waard zijn') (19),

b of in de genitief

Dat si <u>mire hulpen</u> twint begaren (‘dat ze mijn hulp helemaal niet nodig hebben’) (10),
doe si <u>aers liefs kints</u> ghenas (‘toen ze van haar lieve kind beviel’) (11).

- De betekenis van het ww wordt soms mee bepaald door het soort object. Zo betekent *ghenesen* met een gen.object ‘bevallen van’, maar met een acc.object betekent het ww ‘genezen/beter maken’.
- Een oorspronkelijk object kan met een ww een eenheid zijn gaan vormen, een woordgroep met woordbetekenis, waarin het lidwoord kan ontbreken (vgl. nnl.: ‘koffiezetten’). Je kunt de hele groep dan als een ww. gez. beschouwen. Een voorbeeld uit de teksten is *goem nemen* (12).

Daarnaast ook *crone dragen, hof houden,* enz.
Soms heeft dit zn nog bepalingen bij zich. Deze bepalingen vermelden dan een eigenschap die al in het zn ligt opgesloten:

Vraie historie ende al waer Mach ic u tellen; hoorter naer!

Zo begint de *Karel ende Elegast*. De groep *historie tellen* impliceert al dat er een waar gebeurd verhaal verteld wordt, dus de bepalingen *Vraie* en *al waer* zijn hier eigenlijk overbodig.

- De zn-groep kan later uitgewerkt worden in een bijzin:

De welke maercte der jueden daet, Dat si dien kinde deden quaet (...)(10).

- Het object kan natuurlijk ook gesplitst voorkomen:

Doen Noe ginc in darke ende van allen beesten nam een paer (...) (7).

2 Een vn(-groep):

a in de accusatief

ende siet dien wel morwe ('en kook die goed gaar') (5),
Al dit (...) *mach men maten* ('Dit alles kan men matigen') (27),
(*besiet*) *wat ic sal betalen* (19),
wat es se u waerd danne (19).

b in de genitief

dies hic seker bem ('waarvan ik zeker ben') (10).

- Het vn verschijnt soms in enclitische vorm:

hi souts (= *soude des*) *gewroken werden* ('hij zou ervoor gestraft worden') (20),

of is door enclisis opgegaan in het voorgaande woord:

hi vant (= *vant het*) (9).

- Een zn na *wat* staat als regel in de genitief (partitief). Het zn (of de zn-groep) is een nabepaling bij het vn:

Dan doeter inne (...) *wat souts* (5),
wat namen dat hi woude dat men den kinde gaue (21).

- Een vn kan verderop in de zin in een zn-groep uitgewerkt zijn:

maer in waens (= *wane des*) *niet ombaren wel die .ij. deel van minen rike*
('maar ik wil het niet missen, ruim twee derde van mijn rijk') (22),

of in een bijzin:

Des wart gheware ysaacs wijf Dat soe maercte haere quaetheden (‘Isaacs vrouw kreeg het in de gaten dat zij (het dienstmeisje) hun slechte daden bemerkte’) (10).

3 Een hoofdzin:

a als er sprake is van een directe rede

Ende riep ic vermete mi dat ic die starste si (‘ik ga er prat op dat ik de sterkste ben’) (22),

b of van semi-directe rede

Si seide, het was haer leit (‘het speet haar’) (8).

4 Een bijzin:

vraegt uwen here of hi wille iet (10),
besiet wat ic sal betalen (19).

5 Een infinitief of infinitiefgroep (beknopte bijzin):

Die vele bat derschen can (‘Die veel beter kan dorsen’) (20),
dat si wapen dragen mogen (‘of ze wapens kunnen dragen’) (22),
want dar of gheloven wi v scadeloes te houdene (17),
so sin si sculdech tebringhene met hem al dat si hebben (27),
ghi sijt (= *sijt het*) *wel sculdich te wetene* (‘u bent wel verplicht het te weten’) (19).

6 Een woordgroep die met *van* begint. Dit is in het nnl. ook mogelijk (‘Ik wil van die groene’):

soe leide Noe in die arke vanden instrumente die ghesmeet waren vanden tide dat Adam was (Sidrac, antwoord 91).

Dit type staat erg dicht bij de objecten in de partitieve genitief.

7 Een telwoord(groep):

ende vergaderden op hoer veel steens (‘en verzamelden/wierpen veel brokken steen op haar’) (32).

Het woord *steens* staat in de gen. en is een nabepaling bij *veel*.

8 Twee bijvoeglijke naamwoorden, nevenschikkend verbonden, doen dienst als object in:

Ende en (= *het en*) *cost hem nochtan groet no smal* (‘En het kost hem toch helemaal niets’) (28).

Het tweede object

Het tweede object in het mnl. is te vergelijken met het nnl. meewerkend voorwerp. Het staat als regel in de datief. Het aantal gezegdes dat in het mnl. een tweede object bij zich kan krijgen, is echter groter dan het aantal nnl. werkwoorden met een m.v.

Op grond van syntactische en semantische kenmerken van het tweede object en zijn ‘omgeving’ kun je twee hoofdgroepen onderscheiden, die elk weer in drie groepen onderverdeeld kunnen worden:

1 Naast het tweede object is er een eerste object in de zin aanwezig of kan erbij gedacht worden.
   a Het onderwerp verwijst naar een persoon; er is sprake van een handeling waarbij onderwerp en tweede object direct betrokken zijn, zoals b.v. *geven, nemen, gelden* (‘betalen’), *lenen, borgen,* enz.

ende (‘de meester’) *gaf den scolierken enen slach* (9),
Ic sal hem sinen sadel stelen (16),
Ghenen onkundighen lueden sal men boeken lenen (‘Aan onbekende mensen zal men niet boeken uitlenen’) (3),

Dat si <u>dien kinde</u> daden quaet (*quaet* = l.v.) (10);

of van een handeling op het gebied van de ‘taaldaden’, zoals b.v.

seggen, antwoorden, bidden, cont maken, gebieden, enz.
Ende vraegt <u>vwen here</u> of hi wille iet (10),
dat makic <u>aldenghenen</u> cont (21),
Bidt <u>den kinde</u>, dat hij mijns ontferme (9),
<u>Di</u> ontbiedt Jezus Kerst dattu zuls gaan varen (6).

Soms duidt het ww niet op een relatie tussen twee personen, maar wordt de handeling voor de ander verricht (nnl.: belanghebbend voorwerp); ieder werkwoord dat een handeling uitdrukt, kan een tweede object van dit soort bij zich hebben:

maer snijtter <u>mi</u> XV ellen ende een halve ('maar knip er voor mij) 15½ el af') (19).

b Het onderwerp verwijst naar een zaak. Het eerste object duidt hier een hoeveelheid aan bij werkwoorden als *costen* e.d. (Sommige grammatici spreken hier niet van een eerste object, maar van een bijw. bep. van hoeveelheid; dan zouden de voorbeelden bij groep 2b horen.)

Ende en (= *het en*) *cost <u>hem</u> nochtan groet no smal* ('En het kost hem toch helemaal niets') (28),
soe ware <u>mi</u> waerd wel neghene grote ('Ze zou me wel negen schellingen waard zijn') (19).

c Er is geen onderwerp aanwezig; het eerste object staat (als het er is) in de genitief of in de vorm van een infinitiefgroep, een bijzin of een groep die door een vz wordt ingeleid. We hebben hier te maken met de onpersoonlijke werkwoorden van groep c (zie blz. 46). Degene die de gewaarwording ondergaat, treffen we aan als tweede object:

<u>Mi</u> wondert des (lett.: 'Er komen daardoor/daarover gevoelens van verwondering bij mij boven'),
<u>Mi</u> gruwelt dat ic ye mensche werd (MNW: *gruwelen*),
so wonderde <u>hen allen</u> sere (21).

2 Naast het tweede object is geen eerste object in de zin aanwezig.

a Het onderwerp verwijst naar een persoon; er is sprake van een handeling waarbij het tweede object slechts zeer indirect betrokken is, zoals b.v. *genaken* ('naderen'), *nasetten, ontgaen,* enz.

Hine volget <u>den roden riddere</u> niet (20),
Daer hi <u>sinen liden</u> na ontreet ('hij verwijderde zich van zijn mensen door er achteraan te gaan') (12),
Het geviel dat een (...) *wyf <u>den ioden</u>* vriendelic wart ('Het gebeurde dat een vrouw vriendelijk werd tegen de joden') (32).

b Het onderwerp verwijst naar een zaak. Het gezegde drukt uit dat iets nodig, nuttig, passend, goed, (on)aangenaam, onontkoombaar, enz. is voor de persoon die in het tweede object genoemd wordt, zoals *betamen, goet sijn, behoeven, gelieven, gebreken,* enz.

dats (= *dat es*) *<u>hem</u> goet* ('dat is goed voor hen') (2),
<u>di</u> werd nog wel in inne wat waar ofte logene es ('Het wordt jou nog wel duidelijk wat waarheid en wat leugen is') (6),
Dit donct <u>mi</u> dbeste (14),

(*hare anlamen*) *die hem behuoven* (‘hun huisraad dat ze nodig hebben’) (27),
ghebrake u eenighe penewaerden (‘als u enkele kleinigheden ontbreken’) (19),
updat (= *updat het*) *u ghenoucht* (‘als het u behaagt’) (19),
wats (*wat des*) *mi gesciet* (‘wat er (met betrekking daartoe) met mij ook gebeurt’).

Het tweede object in de vorm van een bijzin, verderop in de zin hervat in het voornaamwoord *hem*:

wine oec hevet, nembermere Sone gebrect hem goet noch ere
('wie hem (de diadeem) ook heeft, nooit zal het hem aan bezittingen of eer ontbreken') (12).

Bij deze groep hoort ook de datief van bezit:

so dat dat bloet dat hem dicken op de cleder uallet (...) *demín schinen moge* ('zodat het bloed dat hen dikwijls op de kleren valt, des te minder opvalt') (27),
dat men den genen diet heeft in dore moet sniden ('dat men degene bij wie dat het geval is, aan het oor moet opereren') (30).

c Er is geen onderwerp. Het gezegde drukt iets uit dat passend/betamelijk is, of er is sprake van een gezegde waarbij geen onderwerp valt aan te wijzen, zoals *geschieden, betamen, te moede sijn,* enz. (Ook sommige onpersoonlijke werkwoorden kunnen tot deze groep gerekend worden; *dorsten* b.v.: *mij dorst*.)

alse iageren geteme ('zoals (het) hoort bij jagers') (24),
Also was reynaerde geschiet ('(dat) was Reinaart overkomen') (*Reinaert,* regel 54).

Zoals uit de voorbeelden blijkt, verschijnt het tweede object vrijwel altijd in de vorm van een zn(-groep) of een vn(-groep); een enkele keer in de vorm van een bijzin (zie vb. onder 2, b).

De bijwoordelijke bepalingen

Deze bepalingen worden eerst op grond van hun bouw in groepen verdeeld, en daarna op grond van hun semantische eigenschappen verder onderverdeeld. Bijna alle soorten bijw. bep. kunnen gevolgd worden door een hervattend woordje (*daer, so* of *dan*).

De bijw. bep. kan bestaan uit:

1 Groep ingeleid door een voorzetsel

a bepaling van plaats:

dat (...) *geschiet is in een dorp van duutschlant* (32),
also langhe alse tote arkele een recht arfname es (17),
Besiden coelne te bagharac Daer woende een iuede (31).

Een dergelijke groep kan een bw als bepaling bij zich hebben (*beneden* in het volgende voorbeeld):

Voert, dat noch vrouwe noch juncfrouwe ghene brewelse hebben en sal beneden an horen clederen ('Verder, dat vrouwen en jonkvrouwen geen randen van bont onderaan hun kleren mogen hebben') (25).

b bepaling van richting:

si wert gedragen in die stat (32),
Waeromme ne gaedi tot hare niet? (4),
doe vloe vanden bere. die coc ende menech man ('Toen vluchtte de kok en (nog) veel anderen weg van de beer') (24)

Soms wordt de groep door twee voorzetsels ingeleid:

Ghaet (...) *toot up een kerkof* (11).

Van een omsluitende groep is sprake in:

Yoen (...) *es* <u>*ter zeewaert*</u> *gevaren* (18),
Doe wert des volcs roepen verheven <u>*totten hemel toe*</u> (32).

c bepaling van tijd:

Yoen die coninc porde <u>*met nachte*</u> (‘Yoen, de koning, vertrok 's nachts’) (18),
Die hont rijt <u>*te sire achtende maent*</u> (‘De hond paart met zijn achtste maand’) (2).

De groep kan een preciserend bijwoord als bepaling hebben (*Bina* in het volgende voorbeeld):

<u>*Bina over een half ure tyts*</u> *leide hem dat lichaem weder neder* (32).

d bepaling van causaliteit (oorzaak en reden):

<u>*Om ene andre sake*</u> *es dit werc oc swar* (21),
dat <u>*overmits dijnen toorn*</u> *die waarheid dus is verloren* (‘dat het boek dat ware gebeurtenissen verhaalde, door jouw woede verloren is gegaan’) (6).

e bepaling in de lijdende zin (nnl.: door-bepaling):

Dus was dat vraukin daer bedroghen <u>*Bi haren zotten wane*</u> (8),
Des derden of des vierden dages wert si <u>*vanden visschers*</u> *gevonden* (32).

f bepaling van doel:

dat noit een haer <u>*Omme niet*</u> *ne makede nature* (‘dat de natuur nooit een haar voor niets heeft gemaakt’) (1),
hi dede een scep touwen <u>*Tsinen boef enter vrouwen*</u> (‘hij liet een schip klaar maken voor zichzelf en de koningin’) (18).

Vaak maakt een infinitiefgroep deel uit van dit type bepaling. Deze wordt dan ingeleid door *om, te* of *om te*:

Daer na (...) *loec de maelre sijn doese op* <u>*om te besiene dat voerscreven dyerken*</u> (‘Daarna deed de schilder zijn doos open om het bovengenoemde diertje te bekijken’) (9),
so quamense <u>*dat kint te besnidene*</u> (21),
(...) *Salmen tkint ter scolen zetten* (...) <u>*Om lesen leren ende scriven*</u> (28).

g bepaling van gevolg:

so bidden wi v <u>*op eweleke onse verdienen*</u> *dat ghi dien brief* (...) *beseghelt* (‘in het vertrouwen op onze dankbaarheid voor eeuwig’) (17).

h bepaling van voorwaarde:

die sal die borch besitten *in diere manieren. dat hier vorsproken es* (17),
Op dese sake *quam neder die joncfrouwe* (12).

i bepaling van hoedanigheid:

ende segt (= *segt het*) *in dusghedaner wisen* (19),
Men saelt leren *hoefschelike* *Grueten* (28).

j bepaling van omstandigheid:

Dat si in haer sonden smoren *Sonder biechte* (26),
Want dit moetmen al *met vresen* *doen* (‘met risico’) (26).

k bepaling van middel:

met sulker munten *soude men ons wel betalen* (19),
en (= *het en*) *ware* *met gewerke* (‘tenzij met mechanische hulpmiddelen’) (24).

l bepaling van beperking:

ende hem dermede te lastene *na hare mogenthede ende wethenthede in hare*

zielen (‘en zich daarmee te belasten voor zover dat in hun vermogen ligt’) (15).

m bepaling van modaliteit:

Die te rechte doerste (lees: *deerste*) *wel es* (1),
dat evssce leuen Moeten si besitten sonder sneven (‘het eeuwige leven zullen zij ongetwijfeld bezitten/zal hun ten deel vallen’) (31).

2 Bijwoord (groep)

a bepaling van plaats:

Soe liet haer elder vrien (‘Zij liet zich elders beminnen’) (8),
Datsi bachten te samene cleven (‘Dat ze van achteren aan elkaar blijven vastzitten’) (2),
Si riden daer vore (20).

b bepaling van richting:

Wanen comen die perlen? (‘Waar komen de parels vandaan?’) (7),

c bepaling van tijd:

Doe soe nam die meester sijn hant (9),
die sider gants uonden wérd (‘die naderhand gezond bevonden werd’) (27),
also vroe als hi dat hoerde, quam hi daer toe (letterlijk: ‘zo spoedig als hij het hoorde’) (32).

De woorden *gerne* en *node* kunnen als een bep. van tijd beschouwd worden als ze betekenen ‘vaak’ en ‘zelden’:

so vergadert gerne etter in den bodem (23).

d bepaling van causaliteit:
In combinatie met ‘waarom’ (een vn.bw) komt *twi* (dat ook ‘waarom’ betekent) voor in:

warumbe twi So spraecti onhoefsce wort te mj (‘waarom, waarom (misschien: “waarom in 's hemelsnaam”) spreekt u onvriendelijke woorden tot mij’) (10).

g bepaling van gevolg:

Ende hi desen cyrkel van goude Ane mi dan behuwen soude (‘En dat hij deze gouden diadeem dan (als gevolg daarvan) door het huwelijk met mij zou verkrijgen’) (12),

i bepaling van hoedanigheid:

gi mint mi clene (14),
het's qualike gheboden (19),

Ende stect die steken so diepe. dattie wonde also wel slute in den bodem alse boven (23).

j bepaling van omstandigheid:

Diene souden voeren (...) *Al die zee hemelike* ('Die hem in het geheim de hele zee over zouden brengen') (18),
Ende oec so salmen hier in leren (...) (23).

m bepaling van modaliteit:
De grootste groep hier bestaat uit de ontkennende woordjes *en/ne* en *niet*, meestal in combinatie voorkomend. Enkele andere: *voerwaer, gerne, node, serteyn*:

ic seg u serteyn (...) (22),
hoe node Souden si comen (29).

n bepaling van toegeving:

Al dit nochdanne mach men maten (...) ('Dit alles kan men niettemin matigen (verzachten)') (27).

3 Voornaamwoordelijk bijwoord(groep)

a bepaling van plaats:

(*die ore*) *daert* (= *daer het*) *in es* (30).

b bepaling van richting:

gaet hier beneden (10),
Daer dedi inne dragen (...) (18).

c bepaling van tijd:

Dar na gheeft men hem cruyt (5).

d bepaling van causaliteit:

want het souder (= *soude der*) *met te zere wassen* ('want het zou er te veel door uitzetten') (30),
Ende hir omme (...) *so salic* (...) *die donkerheit vercleren* ('en hierom zal ik de duistere plaatsen verklaren/ophelderen') (21).

f bepaling van doel:

ghi zult er af betalen (...) (19).

k bepaling van middel:

(*die naelde*) *daer men wonden met nayt* (23).

4 Zelfstandig naamwoord (groep)

b bepaling van richting:

Diene souden voeren (...) *Al die zee* ('Die hem heel de zee over zouden brengen') (18).

Soms staat de zn-groep in de genitief:

Ende varen nu sirer verde ('En nu zijns weegs gaan') (18).

c bepaling van tijd:

ende bliven dair C. jare ofte meer (7),
dat niemen (...) *én stic hem seluen vinse besiect* ('opdat niemand het een tijdlang doet voorkomen alsof hij melaats is') (27).

Soms staat de zn-groep in de genitief:

Ens tijds so bat mi een mijn lieue vrint (21).

5 Bijzin

a bepaling van plaats:

Dat hi quam (...) *Daer hi vant sittende op enen boem Ene scone maget* (...) (12).

b bepaling van richting:

ende voer daar 't God gebood (6).

c bepaling van tijd:

als hi was in sinen ghebede, so quam ter stont een sprinkel ('toen hij aan het bidden was, kwam er meteen een sprinkhaan') (9),
soe wanneer dat dit scolierken sanc, soe screyde dat kindeken ('steeds wanneer de leerling zong, huilde het kindje') (9).

d bepaling van causaliteit:

Die meester waert gram, om dat tscolierken soe qualijc sanc (9),
Nu want wi vanden ioden woerde gehadt hebben, so wil ic een zeer merkelic

dinc vertellen (‘Nu, omdat we het over de joden gehad hebben, wil ik een heel merkwaardige geschiedenis vertellen’) (32).

f bepaling van doel:

latet sieden dat binde (‘laat het doorkoken opdat het gaat binden’) (5), *ende stopten des maechdekens mont, op dat si niet roepen en soude* (32).

g bepaling van gevolg:

dattie wonde also wel slute in den bodem alse boven. so datter geen etter in en gadere (‘dat de wond onderin net zo goed sluit als van boven, zodat er zich geen etter in kan verzamelen’) (23).

Soms verdient het aanbeveling de bepaling te zien als een voortzetting van de voorgaande zin:

so quam ter stont een sprinkel ende spranc voer hem, also dat hi dat dierken nam (...) (‘toen kwam er meteen een sprinkhaan voor hem springen; en toen pakte hij het diertje op’) (9).

h bepaling van voorwaarde:

alse ic singhe, soe screyt (= *screyt het*) (9).

i bepaling van hoedanigheid:

Ende hir omme (...) *so salic* (...) *die donkerheit vercleren, so ic best ende cortelecst mach* (‘En hierom zal ik de onbegrijpelijke plaatsen zo goed mogelijk en zo beknopt mogelijk verduidelijken’) (21).

N.B. Letterlijk staat er: ‘zoals ik het het best en het kortst kan’. Het woordje *so* is hier dus een voegwoord.

j bepaling van omstandigheid:

Ende spraken tegader (...) *Alsoet ghod wilde van hemelrike* (31).
Want het doet de lippen vanden wonden te gadere heilen. also roelandijn seit (‘Want, zoals Roelandijn zegt, het doet de kanten van de wond aan elkaar groeien’) (23).

o bepaling van vergelijking:

haelt dine pil als onse lieue vrauwe haren rechten magedum dede (‘behoud je pijl, zoals onze lieve vrouwe haar maagdelijkheid behield’) (11).

Een bijzin met een preciserende bepaling:

ende reckede die hant wt totten prince, recht oft gebeden had om wrake der bloetstortinge (‘en stak de hand uit naar de vorst, net alsof het om wraak voor deze misdaad vroeg’) (32).

Een dergelijke bepaling in de vorm van een elliptische zin:

rechte alse een iagere. zegeurijt die helt reet ('Zegevrijt, de held, reed precies als een jager') (24).

6 Beknopte bijzin (infinitief- of deelwoordgroep)

c bepaling van tijd:

dat si willen vorsorghen dit vorseit kint (...) *x jaer ghedurende* (15).

f bepaling van doel:

Die up wille sitten (...) *Dit scaecspel halen* ('Die te paard wil stijgen om dit schaakspel te halen') (*Walewein,* 71/72).

Infinitiefgroepen die worden ingeleid door *om, te* of *om te* zijn vermeld bij groep 1.

j bepaling van omstandigheid:

also doet den steen comen treckende opwert ute ('laat de pit zo, terwijl je omhoog trekt, naar buiten komen') (30).

o bepaling van vergelijking:

Ende daerna so hale sinen adem zere in. of tote hem sugende ('en laat hij daarna diep inademen, alsof hij aan het zuigen is') (30).

7 Een zin met de woordorde van een hoofdzin

h bepaling van voorwaarde:
Een bepaling in deze vorm gaat in het nnl. altijd vooraf aan de overige zinsdelen ('Kom je in de stad, neem dan even een boek voor me mee'). Ze fungeert als een soort 'aanloop', die soms wel, soms niet in een verwijswoordje hervat wordt. De woordorde is die van de vragende zin. In het mnl. kan deze bepaling aan het begin, maar ook in het midden of aan het eind van de zin staan.

Side goethet comt wel vort ('Als u goed bent, dan zal dat wel blijken') (22),
Kindine (= *kinde hi ne*) *hine volgede hem niet* ('Als hij hem kende, dan zou hij er niet achteraan gaan') (20),
Oc sin sculdech die besmet sin. hebben si wif ende kinder. (...) *tebringene met hem derdendel uan al den goede dat si hebben* ('Degenen die melaats zijn, moeten, als ze vrouw en kinderen hebben, ook het derde deel van hun bezittingen meenemen') (27),
hi soutse verslaen Wordi (= *worde hi*) *verbolgen* ('hij zou ze verslaan/doden, als hij kwaad zou worden') (20).

Soms volgt de pv. meteen op de bepaling (zonder verwijswoord dus):

is yn enighen boeken yet onrechtes (...) *sal men ierst brengen totten rectoir* ('als er in sommige boeken iets staat dat niet juist is, moet men (deze) eerst naar de *rectoir* brengen') (3).

In het volgende voorbeeld wordt de zin geopend door twee bepalingen van voorwaarde, die zonder verbindingswoord naast elkaar staan. De ene staat in de vorm van een bijzin, de andere heeft de woordorde van de vragende zin.

Ende alse ene wide wonde es geslagen met .1. swerde of dies gelike. essi te wijt. so naytse ('En als er door een zwaard of iets dergelijks een gapende wond is geslagen, hecht die dan als ze te wijd is') (23).

n bepaling van toegeving:
Als deze bepaling voorafgaat aan de andere zinsdelen, fungeert ze vaak als een soort 'aanloop', die later soms in een verwijswoordje (*nochtan* in het eerste voorbeeld) hervat wordt.

al ne rekent mense niet so diere Nochtan sijn si (...) *Nuttelijc* ('al beschouwt men ze als niet zo kostbaar, toch zijn ze nuttig') (2),
Al waerre .x. hi soutse verslaen ('Al waren het er tien, hij zou ze verslaan/doden') (20),

Maer overwaer dar ict wel staerken <u>*Doen si wel quaet ofte ghoet*</u> *Dat* (= *dat het*) *hem vergauden noch sal wesen* (‘Maar voorwaar, ik durf wel vol te houden dat het hun vergolden zal worden, wat ze ook mogen doen (lett.: of het nu goed of kwaad is wat ze doen)’) (10).

De bepaling van gesteldheid

De bepaling van gesteldheid wordt verdeeld in twee groepen:

1 De resultatieve werkwoordsbepaling

De bepaling van gesteldheid 'volgens de handeling' komt voor bij werkwoorden als *achten, noemen, heten,* enz. Die 'ten gevolge van de handeling' komt voor bij werkwoorden als *maken, breken, sieden*, enz. Dit soort bep.v.gest. zegt meestal iets van het lijdend voorwerp. Tussen het l.v. en de res.ww.bep. bestaat een verhouding als tussen onderwerp en naamwoordelijk deel.

De resultatieve werkwoordsbepaling komt voor als:

a Bn(-groep):

Ende al ne rekent mense niet so diere ('al beschouwt men ze als niet zo kostbaar') (2),
ende siet dien wel morwe ('en kook die goed gaar') (5),
die sider gants uonden wérd ('die naderhand gezond bevonden werd') (27).

Soms is het l.v. een wederkerend voornaamwoord:

Hi wilt hem houden nu al stille ('Hij wil zich nu rustig houden') (18),
dat niemen (...) *hem seluen vinse besiect* ('opdat niemand doet alsof hij melaats is'; lett.: 'zichzelf melaats veinst') (27).

Een res.ww.bep. in een beknopte bijzin (infinitiefgroep):

om dewangelie cler te makene ('om het evangelie duidelijk te maken') (21).

b Zn(-groep):

ende hietent Zacharias na sinen vader (21),
hete enich den anderen hurrenson ('als iemand een ander voor hoerekind uitscheldt') (25),
Nochtan so makensi menighen Job ('Toch maken ze menigeen tot Job = Toch laten ze menigeen op den duur zijn geduld verliezen') (8).

c Groep ingeleid door een voorzetsel:

ende dat sedt te weycke ('en zet het in de week') (5),
so suldy den coecke in stucken wryven (5),
alse men enen mensche ontfan heuet ouer siec die sider gants uonden wérd; dien ne salmen níet ontfan int geselschep der gantser ('als men iemand als zieke heeft binnen gekregen, die later gezond bleek, die mag men niet bij de gezonden (het personeel) opnemen') (27).

Het vz *te* moet in het nnl. soms door 'als' worden weergegeven:

die (*dit*) *dichte Om te sendene teere* (= *te enere*) *ghichte* (1),
die borch (...) *van hem te houdene* (...) *te rechten arflene* (17).

Soms hoort de res.ww.bep. niet bij het l.v., maar bij het ond., met name vaak in de lijdende zin; vgl.: ‘Ik kook het tot moes’ en ‘Het is tot moes gekookt’. Twee voorbeelden (waarvan de eerste als een lijd. zin beschouwd kan worden):

hoe dat des sceepers scape verwandelt waren <u>in sprinkellen</u> (‘hoe de schapen

van de herder in sprinkhanen veranderd waren') (9),
also selen sy te nieute gaen ('zo zullen ze ten onder gaan') (7).

d Bw(-groep):
Bijwoorden in deze functie zijn vaak ontstaan uit een vroegere groep die door een vz werd ingeleid. Zo is b.v. *tegader* ontstaan uit *te* + *gadere* ('tot een paar, samen'):

Want het doet de lippen vanden wonden te gadere heilen ('want het laat de kanten van de wonden naar elkaar toe trekken') (23),
hi soude tfleesch te noeder sniden ontwee (letterlijk: 'hij (de draad) zou het vlees (des te) minder gauw in tweeën snijden') (23).

2 De predicatieve toevoeging

De bepaling van gesteldheid 'tijdens de handeling' kan bij iedere zelfstandigheid in de zin horen. Ze kan zinsdeel en zinsdeelstuk zijn. In een woordgroep met een bijvoeglijk naamwoord na een zelfstandig naamwoord in rijmpositie (*die coninc wert* 18) is het soms moeilijk uit te maken of er sprake is van een nageplaatste bijv. bep. of van een predicatieve toevoeging. (Vgl.: 'De dronken man stommelde de trap af' en 'De man, dronken, stommelde de trap af'.) Als er geen semantische argumenten tegen pleiten, zullen we een nageplaatst bijvoeglijk naamwoord als een pred. toev. beschouwen.

De pred. toevoeging kan bestaan uit:

a Bn(-groep) of deelw.(-groep):

Die hont wort geworpen blent (2),
Dan legt men den visch daer inne al drooghe (5).

Een deelwoord kan op grond van zijn verbale valentie meer en andersoortige bepalingen bij zich krijgen dan een bn:

neemt dan broot dunne ghesneden (5),
een diere swert soe had hi, gegort ane sine side (24),
Daer hi vant sittende op enen-boem Ene scone maget (12).
ende enen hornen boge. hadde hi oec an heme met huden overtogen
('en hij droeg ook een hoornen boog, bekleed met dierehuiden') (24).

b Zn(-groep). Dit type pred. toev. wordt 'bijstelling' genoemd. Een bijstelling is altijd zinsdeelstuk:

Florens Grave van hollant die groet (...) (17),
doe balch hem aymijn die oude ('toen werd Aymijn, de "oude heer" kwaad') (22),
rechte alse een iagere. zegeurijt die helt reet (24).

Een vn met drie bijstellingen:

Jc jan here van arkele ridder make cont (17).

c Bijzin. We hebben dan te maken met de zogenaamde ‘uitbreidende’ bijvoeglijke bijzin. Ook deze is altijd zinsdeelstuk:

God die boven al es vroet (...) (1),
Jacob van Marlant die (*dit*) *dichte Om te sendene teere* (= *te enere*)
ghichte wille (...) (1).

d Zin met de woordorde van de vragende zin:

Der vrouwen list es menichvout Sijn si jonc oft sijn si out ('... of ze nu jong of oud zijn') (16).

e Vn(-groep):

Die susteren sullen (...) *een yghelick een boeck bidden* (3)
Dyt suldy al te samen laten sieden ('Dit, alles bij elkaar, moet je laten koken') (5),
hi en waert selue dan ('tenzij dan hij zelf') (24).

f Tw(-groep):

(*hondert scellen groot*) *Die alle sijn van goude root* ('die allemaal van rood goud zijn') (16).

g Groep ingeleid door een voorzetsel:

soe vinden sy die peerlen na de wise van enen stucke vleesch ('dan vinden ze de parels die (dan) zo zacht zijn als een stuk vlees') (7).

h Groep ingeleid door *als*:

(*sijn ere*) *Die hi lange hadde als here Gehouden* (18),
Florens (...) *die groet die scepene ende die ghemeene port van dordrecht alse sine ghetrouwe portre* (17).

Als kan ook de betekenis 'namelijk, te weten' hebben.

twe brueders van der prediker oerde als Reynerus ende Egydius (32),
dat ghi dien brief als van dien tolne van dordrecht (...) *beseghelt* (17).

Aanspreking/Tussenwerpsel

Los van de syntactische structuur van de zin staan:

1 De aanspreking

Als aanspreking kunnen dezelfde woorden en woordgroepen fungeren als in het nnl. De kern van dit zinstype is vaak een zn. Een voornaamwoord alleen komt in de volgende teksten in deze functie niet voor, hoewel het in het mnl. wel mogelijk is:

Hore harewaert, du! ('Hoor hier, jij') (MNW: *du*).

Ook komt voor de combinatie vn + zn (-groep):

Du oude geck, God moet bederven u lijf (22).

Het zn heeft in deze functie van aanspreking geen lidwoord bij zich:

> *Scoon heere,* ic belove mi van u (‘Waarde heer, ik betuig u mijn dankbaarheid’) (19),
> *Warumbe pute wat doen si dan* (‘Waarom, slet, wat doen ze dan’) (10),
> *Synt vant gebraden coninc* (‘Snijd van het gebraad, koning’) (13).

Soms wordt een ‘zaak’ aangesproken:

> *Ic bezweere di, schicht* (...) *dattu mi niet en scietes* (‘Ik bezweer je, pijl, dat je me niet raakt’) (11).

Vaak is het zn een eigennaam:

> *Clarette dit was wel gedaen* (20),

Neemt doch lief leeuken tspit vant vier ('Neem het braadspit toch van het vuur, lieve kleine Leo') (13),

of is er sprake van een zn in combinatie met een eigennaam:

her keye v tale Es quaet (20).

Ook woorden die een functie uitdrukken kunnen in combinatie met *her* e.d. als aanspreking dienst doen:

Her coninc, gi sijt hier al in een Met uwer feest (29).

Aan het zn kan natuurlijk ook een bijstelling toegevoegd zijn:

Joncfrouwe, live vrindinne (12).

De zn-groep kan nevenschikkend verbonden zijn met een andere zn-groep of vn-groep. In de volgende aanspreking verbindt het eerste *ende* de twee bijv. bepalingen bij *coninc* (*versaect* en *oec blode*), het tweede *ende* de zn-groep *Versaect - blode* met de vn-groep *die - u*.

Versaect coninc ende oec blode, Ende die hier sitten bi u (29).

De aanspreking kan worden voorafgegaan door een tussenwerpsel (net als in het nnl.: 'Zeg Piet (...)'):

O lieve vriend Brandaan (6),
ay soete venis, goddinne van der minne (11).

2 Het tussenwerpsel

Het tussenwerpsel kan een woord of een woordgroep zijn. Dit zinstype komt voor in combinatie met een aanspreking (zie bovenstaande voorbeelden) en zelfstandig:

Wel an, ic wil de wareit weten (8).

Soms wordt het tussenwerpsel gevolgd door een vn:

Ay mi (8).

In het volgende voorbeeld staat ook *live God* syntactisch los van de zin. Deze groep wordt ook als een tussenwerpsel beschouwd:

Ay mi sprac hi live God Hoe dul es hi ende wel sot Die wiven geloeft nembermere (14).

Een vn of zn-groep na een tussenwerpsel kan in de genitief staan (gen. van oorzaak):

Fi der scanden (Stoett, 177).

Woordgroepen

De zelfstandig naamwoordgroep

De bouw van de zn-groep in het mnl. is grotendeels gelijk aan die van de zn-groep in het Nieuwnederlands. Net als in het nnl. kan de kern (het zelfstandig naamwoord) worden voorafgegaan door:

- eerstegraads-bepalingen: vnl. bijvoeglijke naamwoorden en deelwoorden;
- tweedegraads-bepalingen: telwoorden;
- derdegraads-bepalingen: voornaamwoorden, eigennamen in de genitief en zn-groepen gevolgd door *sijn* of *haer* (vgl.: ‘zijn boek, Jans boek, Jan z'n boek’).

- *al* en *sulc/so* (en varianten van deze woorden) als voorbepalingen van de hoogste graad.

Een voorbepaling in een zn-groep kan zelf ook weer een bepaling bij zich hebben (vgl.: 'die heel oude man'). Enkele voorbeelden van mnl. zn-groepen:

sine ghetrouwe portre (17),
1. roden zidinen draet (23),
Die vierde graet (26),
Al die zee (18),
sulc enen clanc (16).

Tussen een bez. vn en een zn kan een objectsrelatie of een subjectsrelatie bestaan. Zo kan *harre minne* betekenen 'de liefde voor haar', maar ook 'de liefde van haar'. In tekst 12 is er duidelijk sprake van een objectsrelatie:

Doen (...) *Werd hi ontsteken van harre minne* (12).

Door situatie en/of context kunnen net als in het nnl. verschuivingen optreden in de rangorde van de bepalingen:

dese vorseide x jaer (15),
den heleghen .v. wonden (11).

Evenals in het Nieuwnederlands kunnen als nabepalingen voorkomen:

a zn-groep als bepaling van identificatie:

lieve vriend <u>Brandaan</u> (6),

of als bepaling van specificatie (vgl.: 'een kop koffie'). Deze bepaling verschijnt vaak in de genitief (part.gen.):

eenen goeden deel <u>suyckers</u> (5).

b zn(-groep) in de genitief, die geen bep. van identificatie of specificatie is. In het nnl. treffen we in dit geval een zn-groep aan die met *der* of *des* begint ('de taal der dieren'), of een groep, ingeleid door een voorzetsel ('de taal van de dieren'):

die sceppenesse <u>des dierkens</u> ('de vorm van het diertje') (9).

Natuurlijk kan de zn-groep die nabepaling is, zelf ook weer een nabepaling bij zich hebben (een bijzin in het volgende voorbeeld):

(om) de lieuede <u>mijns vrinds diese dede met groten ernste</u> (21).

c voornaamwoordelijk bijwoord:

die orberlijcheit <u>daer af</u> ('het nut daarvan').

d telwoord als bepaling van identificatie:

(in)t jair ons heren <u>MCC ende LXI</u> (32),

waarin *ons heren* een eerste nabepaling is.

e een groep ingeleid door een voorzetsel:

al de jueden van der stat (31),
(na) sente martins daghe in den zomer (17).

f een zn(-groep) of een vn(-groep), ingeleid door een voegwoord:

enech dinc (...) *alse coren of stene of dies gelike van andren dingen* ('een voorwerp zoals een graankorrel of een pit of iets dergelijks') (30).

g een bijzin, ingeleid door een betr.vn, een bijwoord, een vn. bw of een voegwoord:

een scolierken, die een lesse soude singhen op enen kersnacht (9),
(*in*)*t jaer Ons Heren doe men screef M.CCC.XXXIIII.* (15),

(*bi*) *den viere daar die boek in bernende lag* ('bij het vuur waarin het boek lag te branden') (6),
(*in*) *diere manieren, dat hier vorsproken es* ('op de hierboven genoemde voorwaarde') (17).

Ook vrije bepalingen (bijwoorden die zowel vóór als achter het zn kunnen staan) kunnen deel uitmaken van een zn-groep:

alene hare euel ('alleen hun kwaal') (27),
wel die .ij. deel van minen rike ('ruim twee derde van mijn rijk') (22),
demeeste Here. ende de rijcste mede ('de belangrijkste en tevens de rijkste man') (31).

Omsluitende bepalingen: Deze bestaan uit een voorbepaling en een nabepaling die van de voorbepaling (of van een deel daarvan) afhankelijk is:

(*Van*) *so menighen creaturen Als in desen boeken staen* (1),
Die scoonste (*sadel*) *die nie man sach* ('Het mooiste zadel dat ooit iemand gezien had') (16),
Els negene dinc (*begerde*) *dan si Den genen mochte hebben* (...) ('Anders niets begeerde dan dat zij diegene mocht bezitten...') (4).

De mnl. zn-groep kan wat bouw betreft ook afwijken van het nnl. De belangrijkste afwijkingen worden hieronder vermeld:

1 Het lidwoord ontbreekt daar waar je het wel verwacht. Dit komt onder meer voor bij namen die enig in hun soort zijn (*op eerterike* 7), bij namen van talen, volken en aardrijkskundige eigennamen (*In dietsch* 1), in ontkennende zinnen (*Daer ave en wiste moederbaren* 18), in vaste uitdrukkingen, vooral na een vz (*met nachte* 18), vóór een rangtelwoord (*tebringene met hem derdendel uan al den goede* 27), en vóór het woord *ander* (*Het es ander dinc dat u deert* 16).
2 Het lidwoord staat daar waar je het niet verwacht. Dit komt onder meer voor bij stofnamen (*Root als een bloet,* Stoett 96), bij abstracte woorden (*Doe quam hem an een vaec,* Stoett 96), vóór eigennamen in de genitief (*In des Diderics tiden,* Stoett 95) en vóór eigennamen voorafgegaan door een titel (*Die coninc Artur hilt hof,* Stoett 95).
3 Soms gaat een telwoord (een tweedegraadsbepaling) vooraf aan een derdegraadsbepaling (meestal een vn). We krijgen dan een constructie als:

een mijn lieue vrint (21).

Deze groep is op twee manieren te interpreteren: *a* 'een goede vriend van mij', en *b* 'een van mijn goede vrienden' (partitief).

Evenzo is:
een di beste hoetbant (12)

te interpreteren als: *a* 'de diadeem die de allerbeste is (er is geen betere)', en *b* 'een diadeem die tot de beste diademen behoort (hij maakt deel uit van een groep beste diademen)'. Vaak moet de context (of de situatie)

bepalen aan welke interpretatie de voorkeur gegeven moet worden. (Zie hierover A.M. Duinhoven, 'Een de vrijtste ende edelste man vander werlt' in *N.Tg* 1972.)

4 Het bijvoeglijk naamwoord staat na het zn. Dit komt eigenlijk alleen maar in het rijm voor:

hondert scellen groot (16),
die coninc wert (18).

Het is soms moeilijk uit te maken of er sprake is van een nageplaatst bn of van een predicatieve toevoeging:

Hier beghint de prologhe cort ende goet (31).

5 Ook het telwoord kan in rijmpositie na het zn komen. In het volgende voorbeeld is de eerste zn-groep echter opmerkelijk: ook daar achterplaatsing van het telwoord, terwijl er toch geen sprake is van rijmpositie. (Dit probleem komt ook ter sprake in 'Een tekstkritische excursie' na tekst 18.)

Joncfrouwen .ii. ende cnapen viere (18).

Misschien is er verwantschap met de telwoordgroep waarin het tw door een zn-groep in de genitief (part.gen.) wordt voorafgegaan:

(*Daer ghescieden*) *der mieraclen twee* (Stoett, 104).

Bij deze gevallen wordt het zn echter altijd door een lw of een vn voorafgegaan.

6 Ook het ontkennend lidwoord kan in rijmpositie na het zn staan:

(*dat nes*) *logene gene* (22).

7 Evenals het bezittelijk voornaamwoord. Het zn wordt dan voorafgegaan door een lidwoord:

(*met*)*ten heere mijn* (10),
de passie sine (31).

8 Een zn (-groep) of vn in de genitief kan als derdegraads-voorbepaling fungeren. Dit is in het nnl. alleen maar mogelijk bij eigennamen en als eigennamen fungerende zelfst. naamwoorden: 'vaders jas, Piets fiets'.

des zeewes baren ('de golven van de zee') (6),
sijns vader doet ('de dood van zijn vader') (18),
der iueden daet (10),
dies gelike ('iets dergelijks'; letterlijk: 'het gelijke van dat') (23).

N.B. Het lw in het eerste en derde voorbeeld behoort dus bij de voorbepaling en niet bij het kernwoord.
Als de zn-groep die als bepaling fungeert, zelf een nabepaling heeft, komt die na het kernwoord:

om des kindekens wille, daer ghi ons af hebt gheseyt (9).

De voornaamwoordgroep

Hoewel een voornaamwoord in veel opzichten verwant is met een zn-groep, zijn er op het punt van de groepsvorming wel verschillen. De mogelijkheid van voorbepalingen (zowel aantal als soort) is veel geringer.

De vn-groep daarentegen kan een bijwoord als voorbepaling hebben, wat in de zn-groep niet mogelijk is.

Als voorbepaling kunnen dienst doen:

a lidwoord:

eenen yegheleecken (*diese sach*) (9).

b bijwoord:

luttel iement ('bijna niemand') (18).

So vóór een vn heeft een algemeen makende kracht. *So wie* betekent: 'wie dan ook'.

c *al*: Net als bij de zn-groep kan *al* als bepaling van de hoogste graad optreden:

alle den ghenen die desen brief sien sullen ofte horen (17).

Nabepalingen:

a zelfstandig naamwoord:
Blijkens de verbuiging van het zn (part.gen.) is *wat* het kernwoord in:

wat souts (5).

b bijvoeglijk naamwoord:
Evenzo veroorzaakt *yet* een (part.) genitief van het bn in:

yet onrechtes (3).

c voornaamwoord:

wats (= *wat des*) *gesciet* (letterlijk: 'wat daarvan (of 'met betrekking daartoe') gebeurt') (14).

d groep die met een voorzetsel begint:

die van dien lande ('de mensen van het land') (7),
sulc van .xv. iaren ('iemand van 15 jaar') (22).

e groep die met een voegwoord begint:

niet dan goet ('niets dan goede dingen') (MNW: *niet*).

f bijzin ingeleid door een betr. vn of een voegwoord:

elken die hier in lesen sal (3),
hare nature es selc alst God ghevoecht heeft ('hun natuur is zo(danig) als God het geregeld heeft') (7).

g telwoord:
De groep persoonlijk voornaamwoord + telwoord kan op drie manieren geïnterpreteerd worden.

si sevene

kan betekenen: *a* ‘zij met z'n zevenen’, *b* ‘zeven’ en *c* ‘zeven van hen’ (een partitieve interpretatie van het vn *si* dus). Uit de context en/of situatie moet de juiste betekenis afgeleid worden:

(*Tebagharac* (...) *Woenden*) *si twe* (31).

Of er inderdaad sprake is van een vn als kern en een telwoord als bepaling, is moeilijk te bewijzen. (Zie over dit type woordgroep: A.M. Duinhoven, ‘Vier partitieve (?) constructies in het Middelnederlands’ in *N. Tg.* 65 (1972).)

Vrije bepalingen:

sy oec (7).

Een omsluitende bepaling hebben we in:

el niemene dan mi ('niemand anders dan mij') (11).

De bijwoordgroep

Voorbepalingen:

a bijwoord:

(*dat valt*) *herde selden* ('dat gebeurt zeer zelden') (7),
(*hi worpe*) *also verre* (*metten stene*) ('hij zou even ver met de steen werpen) (22).
te bat ('des te beter') (23).

Als *so* aan een vragend bijwoord voorafgaat, heeft het een algemeen makende kracht. *So wanneer* betekent 'wanneer dan ook':

(*Ende*) *soe wanneer* (*dat dit scolierken sanc, soe screyde dat kindeken*) ('En steeds wanneer de leerling zong, huilde het kindje') (9),
so wanneer (*sijs te doene hebben*) ('wanneer ze het ook maar nodig hebben') (17).

N.B. Als *so* achter een bijwoord staat, is het een hervatting van het voorafgaande bw (vgl.: 'Morgen dan breng ik het wel even'):

Ende oec so salmen hier in leren (...) (23).

b zn-groep (soms in de genitief):

eere roede verre (Stoett, 176).

Nabepalingen:

De nabepalingen zijn vaak afhankelijk van een comparatief (of van een woord als *els*). Na het vw *dan* of *als* kan volgen:

- een bijzin:

anders dan God (= *God het*) *wassen doet* ('anders dan God het laat groeien') (26),
bat (*becant*) *Dant u es cont* ('beter bekend dan het u bekend is') (29).

- een infinitief(groep):

vele bat (*derschen can*) *Dan vor een riddere hem verweren* ('veel beter kan dorsen dan zich tegenover een ridder verdedigen') (20).

In deze groep is *bat* het kernwoord, *Dan - verweren* een nabepaling bij *bat* en *vele* een voorbepaling bij de hele groep.

- een zn(-groep) of vn(-groep):

(*die slach moet daer*) *eer* (*sijn*) *dan dat vier* ('de slag (donderslag) moet er eerder zijn dan het vuur (de bliksem)') (*Sidrac,* antw. 119).

- een groep ingeleid door een voorzetsel:

dat valt seldender dan vanden peerlen ('dat gebeurt minder vaak dan bij de parels') (7).

Omsluitende bepalingen:

also langhe alse tote arkele een recht arfname es (17),
(*hi worpe den steen*) *soe vorde als gi* ('hij zou de steen even ver werpen als gij') (22).

De voornaamwoordelijk bijwoordgroep

Ook een voornaamwoordelijk bijwoord heeft soms een bepaling bij zich.
Voorbepalingen:
a zn(-groep):

drie dage daer na (32).

b bw(-groep):

Niet lange daer na (29).

Nabepalingen:
a groep die met een voegwoord begint:

nergen af dan vanden venine vander eerden (7).

Een bw van graad (*so*) als een bepaling bij een gesplitst vn. bw:

daer (...) *so bi* (20).

De bijvoeglijk naamwoordgroep

Voorbepalingen:
a bijwoord:

Hoe dul (*es hi*) ('Hoe dwaas is hij') (14),
seer cleyne (5),
te dickere (23).

Soms gaan twee bijwoorden vooraf:

soe over scone ('zo bijzonder knap') (12).

b zn(-groep):

(*strale*) *vier grote vingre breet* ('pijlen die de breedte van een hand hadden') (24).

Nabepalingen:
a zn(-groep):

(*enen koker*) *al uol strale goet* ('een pijlekoker, helemaal vol met goede pijlen') (24).

Vaak staat de zn-groep in de genitief:

vol gouds (MNW: *vol*).

b groep ingeleid door een voorzetsel:

(*Elc is op anderen*) *vol van nide* (MNW: *vol*).

c Een nabepaling kan afhankelijk zijn van een vergrotende of overtreffende trap. Na *dan/als* kunnen volgen:
een zn(-groep) of vn:

(*Dats*) *quader dan diefte* ('dat is erger dan diefstal') (26),
(*quaet es*) *beter dan noch arger* (30),
(*ghij sijt*) *beter dan ic* (9).

een bijzin:

beter (*waert dat hi erfnisse ende lant vercofte*) *dan hi inden woekenaers ewe valle* ('het zou beter zijn dat hij erfgoed en land verkocht dan dat hij in handen (lett.: gebruiken) van de woekeraars zou vallen').

een groep ingeleid door een voorzetsel:

(*Die sonne ende die sterren en hebben gheen*) *mynre* (*cracht opten ongheleerden*) *als over die grootste astronomus* (Stoett, 150).

Vrije bepalingen:

(*tot dat* (= *dat het*)) *dick* <u>*ghenoech*</u> (*es*) (5),
<u>*oec*</u> *blode* ('ook laf') (29).

Omsluitende bepalingen:

<u>*so*</u> *cleyne* <u>*alst moghelijck es*</u> (5),
<u>*also*</u> *donker* <u>*dat men den sin van den warden nin can begripen*</u> (...) (21).
(*niemant en is van*) <u>*soe*</u> *hogen* (*gheslachte*) <u>*als ic ben*</u> (22).

De deelwoordgroep

De syntactische mogelijkheden van een bijvoeglijk naamwoordgroep en een deelwoordgroep zijn vrijwel gelijk. Toch is er wel verschil in bouw van de woordgroepen. Een deelwoordgroep kan namelijk op grond van de syntactische valentie van het deelwoord (als van een werkwoord) andersoortige bepalingen bij zich hebben dan een bn-groep. (Vgl.: 'De in 1960 door Brouwer bij het plantsoen gebouwde huizen zijn te koop'.) Enkele voorbeelden uit de teksten:

<u>*dunne*</u> *ghesneden* (5).
<u>*een luttel*</u> *nyghende* <u>*mytten hoefde*</u> (3),
sittende <u>*op enen boem*</u> (12),
houdende <u>*alse lijm*</u> ('kleverig als lijm') (30).

De volgende 'deelwoordgroep' is als een elliptische zin te beschouwen:

Ghedaen int jaer Ons Heren doe men screef M.CCC.XXXIIII. (...)
('Dit is gedaan in het jaar Onzes Heren 1334') (15).

De infinitiefgroep

Een infinitiefgroep is in wezen een (bij)zin waarin het onderwerp ontbreekt en het gezegde geen vervoegde vorm kent. Dat betekent dat een infinitiefgroep (die vaak door *te, om* of *om te* wordt ingeleid) als bepalingen bij zich kan krijgen: een eerste object, een tweede object, een bepaling van gesteldheid en bijwoordelijke bepalingen. Enkele voorbeelden:

<u>*goet*</u> (*te*) *nemen* <u>*met vare*</u> ('spullen te stelen terwijl je risico's loopt') (26),
<u>*Borsen*</u> *sniden* <u>*om dat ghelt*</u> ('beurzen opensnijden voor het geld') (26),
(*Can hi*) *lesen* <u>*enen brief*</u> (28).

De infinitiefgroep, al of niet door *te* ingeleid, wordt ook gebruikt als er van een voorschrift sprake is:

Ende <u>*die wardecors-mouwen niet langer*</u> *to wesen* <u>*dan dree queden lanc*</u>

(‘En de mouwen van hun mantel/jurk mogen niet langer zijn dan drie *queden*’) (25),
unde die banke oft dische des avonts weder to hues dragen
(‘En de “stands” of tafels moeten 's avonds weer naar huis gebracht worden’) (25).

De telwoordgroep

Voorbepalingen:

a lidwoord

die menige (‘menigeen’).

b bijwoord:

so menighen (*creaturen* (...)) (1).

c zn(-groep) in de genitief (part. gen.):

voeders ghenoech (‘genoeg voer’).

Nabepalingen:

a zn(-groep) in de genitief (part. gen.):

.i. der cnapen (29),
sovele ghelts (19).

b groep ingeleid door een voorzetsel:

twee vanden ouden (32),
Een van den susteren (3).

c bijzin. Kern en bepaling vormen samen een omsluitende bepaling bij het zelfstandig naamwoord *gruys* in:

(*backers, die gruys doen in haer mele*) *Meer dan die scoef op tfelt uut gaf* (‘bakkers die meer zemelen in hun meel doen dan de korenschoof op het land opgeleverd heeft (ze voegen dus extra zemelen aan hun meel toe)’) (26).

Voor groepen als *een di beste hoetbant* (12) en *een mijn lieue vrint* (21), zie blz. 68.

Groepen die ingeleid worden door een voorzetsel

In bovenstaande groepen kon je spreken van een kernwoord met bepalingen bij zich (onderschikkende groepen). Dat is in deze groep niet mogelijk. Het eerste lid van zo'n groep is een voorzetsel, het tweede lid is vaak een zn-groep, soms ook een voornaamwoord of nog een ander type woord of woordgroep. Enkele voorbeelden:

in hemelrike (31), *Omme niet* (1), *sonder spreken* (11), *van buten* (3), *met minen propren zeghele* (15), *omme al sovele* (19).

Soms wordt een dergelijke groep door twee voorzetsels ingeleid. Het eerste voorzetsel is dan bijna altijd *tot* of *van*:

toot up een kerkof (11),
tote an din tide (21),
(*die* (...) *nemen se*) *van op den gront* (‘die pakken ze van de grond op’)
(7).

In het nnl. wordt bij bepaalde werkwoorden een groep met een achterzetsel gebruikt, bijvoorbeeld: ‘Ze reden de stad in’. In het mnl. is dit gebruik onbekend. Daar worden altijd voorzetsels gebruikt. Een voorbeeld:

ende si wert gedragen <u>in die stat</u> (32).

Een groep die ingeleid wordt door een voorzetsel, kan soms een bepaling bij zich krijgen. De groep die met het vz begint, is dan de kern:

beneden an horen clederen (‘onder aan haar kleren’) (25),
lichte om enegher saken wille (‘misschien om de een of andere kwestie’).

In de volgende twee voorbeelden wordt de groep wel voorafgegaan door een (preciserend) bijwoord, maar dit is een bepaling bij de zn-groep na het voorzetsel en dus niet een bepaling bij de hele groep:

bina in al horen leden (‘in bijna al haar ledematen’) (32),
Bina over een half ure tyts (‘na bijna een half uur’) (32).

Groepen die ingeleid worden door een voegwoord

Ook deze groepen zijn niet onderschikkend. Het eerste deel bestaat uit een voegwoord, het tweede deel uit een bijzin, soms ook uit een zn-groep, een voornaamwoord, enz. In het voorgaande zijn van deze groepen al vele voorbeelden ter sprake gekomen (groepen ingeleid door *dan* en *als* bijvoorbeeld). Hier dient nog vermeld te worden dat dergelijke groepen ook een bepaling bij zich kunnen krijgen, meestal een preciserend bijwoord:

recht of si leefden (‘precies alsof ze leefden’) (9),
rechte alse een iagere (24).

Nevenschikkende groepen

Het meest gebruikte voegwoord om twee woorden/woordgroepen nevenschikkend te verbinden is *ende*. Daarnaast komen ook voor: *of/ochte/ofte* en *no/noch*. Verder nog de reeksvormers: *of-of, weder-ochte, no-no* en *niet-maer*. De groep *beide-ende* wordt in het nnl. vaak weergegeven door de (nnl.) reeksvormers ‘zowel-als’. Waarschijnlijk fungeert de groep in het mnl. nog niet zo; het lijkt eerder een nevenschikkende groep (met twee leden), die als geheel een pred. toevoeging (*beide*) bij zich heeft. Een argument hiervoor is, dat het woord *beide* ook het laatste woord van de groep kan zijn:

beide vader ende moeder (32),
béde in desen ende in andren dingen (27),
met kniuen ende met messen bede (*Van sente Waernere,* 192).

Als er meer dan twee leden nevenschikkend verbonden zijn, is het (net als in het nnl.) gebruikelijk dat er alleen tussen het voorlaatste en het laatste lid *ende* verschijnt:

scorpione, serpente, aderen ende andere quade beesten (7),
(*Sidi*) *sterc goet ende edel* (‘Als u sterk, goed en edel bent’) (22),
ghimber, caneel ende eenen goeden deel suyckers (5).

Staat er meerdere malen *ende* of *of,* dan is er een goede kans dat je te maken hebt met nevenschikking op verschillende niveaus. (Vgl.: ‘vader en moeder en oom en tante’.) Zo lezen we bijvoorbeeld in tekst 4:

Dus waren te gadere gelegen daer
Die beste ridder, dat es claer,
Ende die scoenste die mochte wesen,
Ende die scoenste joncfrouwe tote desen
Ende vanden meesten geslachte toe,
Diemen iewerinc hadde vonden doe.

Het *ende* in 32 verbindt het woord *ridder* (met zijn bepalingen) met het woord *joncfrouwe* (met zijn bepalingen). Het *ende* in 31 verbindt de verschillende eigenschappen van de ridder met elkaar, het *ende* in 33 de verschillende eigenschappen van de jonkvrouw. Deze laatste twee voegwoorden functioneren dus op een lager niveau dan het eerste *ende*.

Soms staan woordgroepen, die voor ons gevoel nevenschikkend bedoeld zijn, zonder voegwoord naast elkaar:

> *van sconeiden van crachten* ('wat betreft schoonheid en wat betreft kracht') (22),
> *Met sinen vrienden met sinen maghen* ('Door hun vrienden en hun verwanten') (31).

In het volgende voorbeeld is geen sprake van nevenschikking, maar van zelfcorrectie; er wordt naar een soort climax toegewerkt:

> (*Die* (...) *Sijn ghierich, valsch, voer Gode verwaten* ('Die zijn hebzuchtig, oneerlijk, voor God verdoemd') (26).

Soms echter ook staan er voegwoorden tussen al de leden van de nevenschikkende groep, zonder dat je van verschillende niveaus kunt spreken:

> (*enech dinc* (...) *alse*) *coren of stene of dies gelike van andren dingen* ('een voorwerp zoals een graankorrel, een pit of zoiets') (30).

Soms bestaan de leden van een nevenschikkende groep (met *ende*) uit synonieme woorden. We spreken dan van een tautologie:

> *die leift entie de werelt binnen heift* ('die leeft') (22),
> *open ende ontploken* ('geopend') (7),
> *Al onse sonden ende onse quaethede Ende onse onwetteleke daede* (31).

Ook in vaste formuleringen ('oorkonde-achtige taal') komen zulke groepen nogal eens voor:

> *wille ende beghere* (15),
> *ter bede ende ten versoeke* (15).

Soms lijkt *ende* de betekenis 'met' te hebben, wat in de volgende voorbeelden af te leiden zou zijn uit de enkelvoudsvorm van de pv:

> (*der cameren*) *Daer Eggeric ende sijn wijf in <u>lach</u>* (16),
> *mare dit huis ende dese borch <u>sel</u> bliuen altoes des scraven van hollant* (...) (17).

Ende kan ook een specificerende betekenis hebben (vgl.: 'Hij heeft een auto en wel een Renault'):

> *Nemt .1. wel slecht stroëlkijn of stoxkijn. <u>ende</u> dat blonc ende slicht ten ende gemaect* ('Neem een strootje of stokje dat goed glad is en dat moet dan eentje zijn dat niet scherp en glad aan het uiteinde is') (30).

Als de twee leden van een nevenschikkende groep een tegengestelde betekenis hebben, is er vaak sprake van een ‘woordgroepbetekenis’ die niet altijd meer uit de samenstellende delen af te leiden is. Voor de betekenis moet je dan het woordenboek raadplegen:

lude ende stille (lett.: in het openbaar en in het geheim; woordgroepbetekenis onder meer: 'ten allen tijde') (20),
meer no min ('beslist niet') (1),
nieman (...) *no meer no min* ('helemaal niemand') (16).

Het voegwoord *of* kan twee woorden of woordgroepen verbinden die niet anders dan een verschillende benaming voor dezelfde zaak zijn (vgl.: 'De inventiviteit of vindingrijkheid van die man'):

pepercoecke ofte lyefcoecke (5),
(*tote dattie*) *cricke of haec* (*leden si den steen*) ('tot de kruk of de haak de pit voorbij is') (30).

Tot slot nog enkele voorbeelden waarin de leden door reeksvormers nevenschikkend verbonden worden:

ochte met glosen ochte met expositien ('of met glossen, of met uiteenzettingen') (21),
wieder eren ochte vromen ('of eer, of nut'),
no wif no kind (27),

In het volgende voorbeeld staat de pv na het eerste *of*:

of (*nemt*) *.1. roden zidinen draet of wit ziden draet* (23).

Voor groepen als *hi lach ende sliep,* zie blz. 48.

Samengestelde zinnen

Zinnen die meer dan één pv. bevatten, worden samengestelde zinnen genoemd. De relaties tussen de verschillende delen (zinnen) van een samengestelde zin kunnen van verschillende aard zijn. Zo kan het ene deel een zinsdeelfunctie in het andere vervullen (een bijw. bep. in de vorm van een bijzin bijvoorbeeld). In dat geval spreken we van: onderschikking. De twee delen kunnen ook als twee gelijkwaardige mededelingen (hoofdzinnen of bijzinnen) naast elkaar staan, verbonden door een nevensch. voegwoord. We spreken dan van: nevenschikking. Soms is de verhouding tussen de verschillende delen van een samengestelde zin niet onder te brengen bij onderschikking of nevenschikking (zoals bijvoorbeeld bij de zinnen met een 'balansschikking'). Deze gevallen worden besproken als: andere mogelijkheden.

Onderschikking

Bijna ieder zinsdeel kan in de vorm van een bijzin verschijnen. Bij de behandeling van de verschillende zinsdelen zijn daarvan voorbeelden gegeven. Hier volgen nog enkele opmerkingen die in dit verband van belang kunnen zijn:

1 *Maer* (en variante vormen als *waer, ne maer, ne waer*) kan dienst doen als een onderschikkend voegwoord. Dit is te verklaren vanuit de oorsprong

van het woord. *Maer* is namelijk ontstaan uit *ne ware* (‘ware het niet (dat)’). Als *maer* (*dat*) aan het begin staat van een bijzin, moeten we het vertalen met: ‘tenzij/als niet’:

Hine waer levende niet ontgaen, maer dat hem Gaudijn te hulpen quam (‘Hij zou niet levend ontkomen zijn, als G. hem niet te hulp gekomen was’) (MNW: *maer*).

2 *Want* kan ook als onderschikkend voegwoord voorkomen (in de betekenis ‘omdat’):

Nu want wi vanden ioden woerde gehadt hebben, so wil ic een zeer merkelic dinc vertellen (‘Nu, omdat we het over de joden gehad hebben, wil ik een zeer merkwaardig voorval verhalen’) (32).

3 *So dat* aan het begin van een bijzin behoeft niet noodzakelijkerwijs een bijzin van gevolg in te leiden. Soms wordt het gebruikt om de voortgang van het verhaal aan te duiden (‘en toen’):

Ende als hi was in sinen ghebede, so quam ter stont een sprinkel ende spranc voer hem, also dat hi dat dierken nam (...) (Een mogelijke vertaling: ‘En toen hij aan het bidden was, kwam er terstond een sprinkhaan voor hem springen; en toen nam hij dat diertje...’) (9).

Soms ook nadert *so dat* de betekenis van ‘terwijl’:

Alle de porters (...) *moghen dit hus hebben biderschepenen wille met harer wertschepen* (...) *so dat si bringen hare anlamen* (...) (‘... en dan moeten ze meebrengen .../... terwijl ze meebrengen ...’) (27).

4 Wanneer een bijzin niet met een voegwoord begint, wordt het woordje *dat* soms toegevoegd (vgl. nnl.: ‘Hij vroeg welk boek *of* ik gelezen had’):

Ende soe wanneer dat dit scolierken sanc, soe screyde dat kindeken (‘En steeds wanneer de leerling zong, huilde het kindje’) (9).

5 De betekenisrelaties zijn niet altijd meteen duidelijk door het gebruikte voegwoord. Zo heeft *dat* bijvoorbeeld als betekenissen: ‘dat, omdat, opdat, zodat, toen, als’, enz.:

latet sieden dat (= *dat het*) *binde* (‘laat het koken opdat het gaat binden’) (5).

Omme dat kan ‘omdat’, maar ook bijvoorbeeld ‘opdat’ betekenen:

soe maken sy die blase swert met inte, omme dat hem die vissche daer af ververen selen (‘dan maken zij de blaas zwart met inkt, opdat de vissen er bang voor zullen worden’) (7).

En *of* kan louter grammaticaal verbindend zijn, maar ook betekenen ‘als’ en ‘alsof’:

Ende <u>oft</u>er enech splinter in si van benen (...) ('En als er de een of andere botsplinter in zit,...) (23).

6 Een bijzin, ingeleid door *dat,* kan ook afhangen van een zin die maar uit één woord bestaat. Vgl. nnl.: 'Een honger dat we hadden' en 'Gelachen dat we hebben'. In nnl. kunnen alleen exclamatieve (uitroepende) zinnen een dergelijke vorm vertonen. In het mnl. is het gebruik van dit type (in rijmende teksten althans) ruimer:

Vele onsculden dat soe zochte ('Ze zocht veel verontschuldigingen') (8),
Tote haren mule dat si liep ('Ze liep naar haar muildier') (Stoett, 325).

7 Twee zinsdelen komen regelmatig voor met de woordorde van een hoofdzin. Dit zijn:

a De bijw. bep. van toegeving, vaak ingeleid door *al*:

Al waerre .x. hi soutse verslaen ('Al waren er tien, hij zou ze doden/verslaan') (20).

b De bijw. bep. van voorwaarde (met de woordorde van de vragende zin):

Ontbode si mi, ic ginger saen ('Als ze me zou laten roepen, zou ik er snel naar toe gaan') (4),
hi soutse verslaen Wordi (= *worde hi*) *verbolgen* ('hij zou ze doden/verslaan, als hij kwaad zou worden') (20).

Zie voor dit type ook onder 'De bijwoordelijke bepalingen' op blz. 62.

Nevenschikking

1 *Ende*
Nevenschikking tussen zinnen (zowel hoofd- als bijzinnen) wordt meestal tot stand gebracht door *ende*. Er zijn mnl. teksten waarin de zinnen met behulp van dit voegwoord veelvuldig aan elkaar 'geregen' worden; zie bijvoorbeeld tekst 9, regel 3 t/m 15 en tekst 30, regel 11 t/m 15. Soms verdient het aanbeveling *ende* als een zinsinleidend woordje op te vatten (vgl. nnl.: 'En we gaan nog niet naar huis').

Ende men moet sniden so diepe (...) ('Men moet een zo diepe snee maken') (30).

In een tweede lid van een nevenschikking kunnen (net als in nnl.) door samentrekking soms bepaalde elementen ontbreken:

Nembermeer sidi den genen Noch ic min ors ('U ziet die man nooit meer terug en ik (zie) mijn paard (nooit meer terug)') (20).

De 'voorwaarden' voor samentrekking lijken iets soepeler te zijn dan in het Nieuwnederlands. Zo kan het onderwerp in een tweede zin worden weggelaten als dat in de eerste zin als object fungeert (iets wat in het nnl. niet meer mogelijk is):

Maer sommighe dye willen en siens nyet ende es oock wel alsoe goet onghesoden als ghesoden ('Maar sommigen willen hem niet gekookt en hij is ongekookt ook net zo goed als gekookt') (5).

N.B. Voor het type *Gaet ende wijset mij* (‘Ga het mij wijzen’) (9), zie blz. 48.
Voor het type *Daer woende een iuede ende hiet ysaac* (31), zie blz. 46.

2 *Maer*

Maer is ontstaan uit *ne ware* (‘ware het niet (dat)’). Zowel vormen met een *m* als met een *w* komen voor in het mnl. Het woord gaat soms nog vergezeld van een ontkennend woordje:

De brodre nemoten negén linin dragen nast harer húd (...) *nemar de sustre* (...) *moten wel bi orloue linin dragen nast der hud* (‘De broeders mogen geen linnen onderkleding dragen, de zusters, als ze daar toestemming voor hebben, wel.’) (27).

N.B. Soms volgt na *maer* de woordorde van de bijzin; zie blz. 77/78.

3 *Want*

Na *want* kon (evenals na *maer*) zowel een hoofdzin als een bijzin volgen. De grammatische relaties lagen nog niet zo vast als in het Nieuwnederlands. De zinnen die volgen op *want* komen overeen op het punt dat ze allemaal iets motiveren of verklaren. Een voorbeeld met *want* tussen twee hoofdzinnen:

Bidt den kinde, dat hij mijns ontferme, want ghij sijt beter dan ic (9).

Het woord benadert de betekenis 'doordat' in de volgende zin:

hy sal senden sine ghesele den sondaren ende den quaden, want deen volc sal loepen in dander ende deen sal dander verslaen (...) (7).

4 *Ofte*

Het nevenschikkend voegwoord *ofte* (soms ook: *ochte, of, jof*(*te*) en zelfs een keer *af* in tekst 27) verbindt meestal zinsdelen, dus ook bijzinnen met elkaar:

(*Dat welp heet men best* (...)) *Datter spaetst sien beghinnet Jof welc die moeder meest minnet* ('Dat welp noemt men het beste, dat het laatst begint te zien, òf dat het meest door de moeder bemind wordt') (2).

Als het hoofdzinnen met elkaar verbindt, heeft het heel vaak de betekenis 'zo niet..., dan...':

Die meester (...) *hieten voer hem sien, oft hi souden slaen* ('De meester beval hem dat hij voor zich moest kijken en als hij dat niet deed, dan zou hij hem slaan') (9).

Ofte kan ook grotere gedeelten (alinea's) met elkaar verbinden; zo bijvoorbeeld het *Of* in regel 7 van tekst 30, dat regel 2 t/m 7 verbindt met regel 7 t/m 15 (met uitzondering van de tussenzin *Mer-oliën*).

N.B. *Of*(*te*) kan natuurlijk ook een onderschikkend voegwoord zijn; zie blz. 78.

5 *No/noch*

Ontkennende zinnen kunnen worden verbonden door *no* of *noch* (soms: *ne*):

Nyemant en sal sie boeken uutleenen sonder orlof der mater. Noch men sal oec van buten gheen boeken lenen (...) (3).
De brodre nemoten negén linin dragen nast harer húd (...) *ne sine moten slapen op plumine bedden* ('De broeders mogen geen linnen ondergoed dragen en zij mogen niet op veren bedden slapen') (27).

6 Zonder voegwoord

Het komt voor dat twee hoofd- of bijzinnen alleen door de intonatie (dus zonder voegwoord) nevenschikkend verbonden zijn:

Die zale liep hi op ende neder, vragede of daer iemen els in ware (Stoett, 291).

Andere mogelijkheden

1 Een aparte en bijzonder heterogene verzameling wordt gevormd door die samengestelde zinnen, waarbij een enkelvoudige ontkenning in het tweede deel (*en* of *ne*) afhankelijk is van een ontkenning in het eerste deel, of een woord waarin een ontkenning gevoeld wordt (*weigeren* bijvoorbeeld). Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de relaties tussen de twee delen van dergelijke zinnen. Men onderscheidt gewoonlijk drie soorten:

a De eerste groep omvat die zinnen die het equivalent lijken van Nieuwnederlandse zinnen met een balansschikking. In deze groep kan de volgende onderverdeling aangebracht worden:

- Het eerste deel bevat de ontkenning van een zelfstandigheid; vgl. nnl.: ‘Er is geen kind of het heeft wel eens een banaan gegeten’.

Want en es knecht noch here, Hi<u>ne</u> hebber af bate ende ere (...) *Can hi lesen enen brief*. (‘Want er is geen knecht of heer of hij heeft er voordeel van en legt er eer mee in als hij een geschreven stuk kan lezen’) (28).

- Het eerste deel bevat het bijwoord *so*, vergezeld van een ontkenning; vgl. nnl.: ‘Er is geen koe zo bont of er zit wel een vlekje aan’.

Hennes so onwaerde creature Soe <u>ne</u> es tenigher saken goet (‘Er is geen schepsel zo onwaardig of het is wel ergens goed voor’) (1).

- Het eerste deel bevat de ontkenning van een bijwoordelijke bepaling; vgl. nnl.: ‘Ik was nog maar net (of: “nog niet lang”) thuis of er werd gebeld’.

Onverre ginc ic ic <u>en</u> vant (‘Ik was nog maar net op weg of ik vond het’) (Stoett, 223).

- Het eerste deel bevat een uitdrukking als ‘Het scheelde weinig’; vgl. nnl.: ‘Het scheelde weinig of ik had de trein gemist’.

Dat zere luttel schielde ic <u>en</u> hadde laten vallen mijn palster (‘Het scheelde maar heel weinig of ik had mijn pelgrimstaf laten vallen’) (Stoett, 223).

- Het eerste deel bevat een werkwoord met de betekenis ‘twijfelen’, vergezeld van een ontkenning; vgl. nnl.: ‘Ik twijfel er niet aan of hij komt’.

In wane niet <u>en</u> (= *het <u>en</u>*) *si alfsgedrochte* (‘Ik twijfel er niet aan of het is een spookverschijning’) (Stoett, 223).

In al deze gevallen is een nnl. vertaling gegeven met behulp van ‘of’ + hoofdzin. Soms is het ook mogelijk het tweede deel te beginnen met ‘die/dat’, gevolgd door een bijzin. Zo zou de eerste voorbeeldzin ook vertaald kunnen worden met: ‘Want er is geen knecht of heer die er geen voordeel van heeft en er geen eer mee inlegt als hij een geschreven stuk kan lezen’.

b In de tweede groep is het tweede deel een bepaling van voorwaarde bij het eerste deel. In de vertaling kan men het tweede deel laten beginnen met ‘tenzij’ of ‘als niet’, gevolgd door een bijzin. Soms is ook een vertaling door ‘of’ + hoofdzin mogelijk:

Hi en wilde no hi en mochte dies emmer niet gelooven, hi en zaagt met zijnen oogen ('Hij wilde en kon dit beslist niet geloven, tenzij hij het met eigen ogen zou zien'; of: 'Hij wilde en kon dit beslist niet geloven, of hij zou het met zijn eigen ogen moeten zien') (6).
en (= *het en*) *constene gespannen. anders engeen man* (...) *hi en waert selue dan* ('geen andere man kon hem (de boog) spannen dan hij zelf'; lett.: 'als hij het niet zelf was', of 'tenzij hijzelf') (24).
Noch men sal oec van buten gheen boeken lenen (...) *die rectoir en hebbe sie ierst besien* ('En men zal van buiten het klooster ook geen boeken lenen als de rector ze niet eerst bekeken heeft') (3).

Hoe het woord 'tenzij' is ontstaan (uit: *het en zij*) kun je zien in het volgende voorbeeld:

De brodre nemoten negén linin dragen nast harer hud het ne si broeke ('De broeders mogen geen linnen ondergoed dragen, als het niet een broek is'; of: 'behalve/tenzij een broek') (27).

c In de derde groep is het tweede deel een bepaling van doel of gevolg bij het eerste deel. Soms kun je het tweede deel het beste met een infinitiefgroep vertalen, soms met een nieuwe hoofdzin, ingeleid door 'maar' of 'of' en soms door een bijzin, ingeleid door 'zodat':

Sine scaemden hem niet sine quamen ('Zij schaamden zich niet te komen' of 'Zij schaamden zich niet, maar kwamen' of 'Zij schaamden zich niet, zodat ze kwamen') (Stoett, 222).
dat menre niet en soude mogen eten men (= *men en*) *souder af sterven ter selver uren* ('dat men er niet (of: "niets") van zou kunnen eten of men zou er meteen aan doodgaan' of: 'zonder eraan te sterven') (7).

2 Zinsvervlechting. Soms staat een zinsdeel met een vragend, betrekkelijk of aanwijzend voornaamwoord niet in de bijzin waarin het thuishoort, maar op de eerste zinsdeelplaats van de zin waarin deze bijzin een zinsdeel is.

Een nnl. voorbeeld: 'Wie denk je dat er komt?' Deze zin lijkt verwant met: 'Je denkt: Wie komt er?', hoewel er wel enig betekenisverschil is. Deze laatste zin kan niet omgezet worden in de indirecte rede: 'Je denkt dat wie er komt' is uitgesloten. Wel is mogelijk het reeds genoemde: 'Wie denk je dat er komt?'. Het object bij 'denk je' is nu: 'Wie dat er komt'. Een voorbeeld met een betr. vn: 'De mensen bij wie ik denk dat het gebeurd is, (...)'. Deze constructie komt voor bij werkwoorden als denken, hopen, vermoeden, willen, en dergelijke.

Nu enkele mnl. voorbeelden:

Dies wil ic dat elc besie ('Ik wil dat ieder dit opmerkt') (1),
(*Doe teekendense sinen vader*) *wat namen dat hi woude dat men den kinde gaue* (21).

In het laatste voorbeeld benadrukt het woordje *dat* na *namen* het bijzinskarakter van de zin; zie voor dit gebruik, blz. 78.

Een iets ander geval hebben we in:
Wien waest dat ic hu nomen hoorde (8).

Hier heeft *Wien* een objectsrelatie met *hu nomen* (zelf weer object bij *ic*

hoorde), maar - en dat is het verschil met de normale gevallen van zinsvervlechting - *Wien* is tevens naamw. deel in *Wien waest*. Het is dus ook een zelfstandig zinsdeel in de hoofdzin.

3 Relatieve aansluiting. Een betrekkelijk voornaamwoord of voornaamwoordelijk bijwoord verbindt een zin met bijzinsorde met een voorafgaande hoofdzin. Het betr. vn of vn. bw heeft als antecedent de hele voorgaande zin. Een nnl. voorbeeld: 'Mijn koffers kwamen te laat, wat ik erg vervelend vond' of: 'waarover ik zeer ontstemd was'. In het mnl. komt deze constructie ook voor:

> *Ende als hi quam daer toe dat hi maken soude hoe dat des sceepers scape verwandelt waren in sprinkellen, so hadde hi vergheten die sceppenes des dierkens. Waer om hi viel op sine knyen ende bat der edelder bruyt cristi dat si hem woude toenen die sceppenesse des dierkens*. (9)

De lengte van de zinnen vraagt vaak om een vertaling door middel van een nieuwe hoofdzin. Het betrekkelijk woord of woorddeel vervang je dan door een aanwijzend. Om de band met het voorgaande duidelijk aan te geven, kun je 'en' invoegen. In het bovenstaande voorbeeld vertaal je *Waer om* dus met 'En daarom'.

Negatie

In het Middelnederlands wordt de ontkenning van een zin meestal tot stand gebracht door twee elementen: *en* of *ne* + een ander ontkennend woord als *niet, geen, niemant,* en dergelijke (vgl. het Franse: ne ... pas): Het eerste lid (*en* of *ne*) gaat altijd onmiddellijk aan de pv. vooraf:

> *Waeromme ne gaedi tot hare niet* ('Waarom gaat u niet naar haar toe') (4).
> *Daer en mach nieman in Comen sijn* ('Er kan niemand binnengekomen zijn') (16),
> *Si het oc dat si nehebben no wif no kind* ('Mocht het zo zijn dat ze noch vrouw noch kind hebben') (27),
> *in* (= *ic en*) *gever u niet* ('ik geef haar niet aan u') (14).

Daarnaast treffen we ook nog zinnen aan met de oorspronkelijke enkelvoudige ontkenning *en* of *ne* (zonder een tweede element dus):

> *Doen ne wisti* (= *wiste hi*) *welken varen* ('Toen wist hij niet welke (weg) te gaan') (20).

De kracht van deze enkelvoudige ontkenning is in de loop der tijden verzwakt. Negatieve bijwoorden (*niet, nemmer,* en dergelijke) zijn het negatie-partikel *en/ne* komen versterken. Later hebben zij de functie van *en/ne* zelfs helemaal overgenomen. Ook hiervan zien we in het mnl. al voorbeelden:

> *Haddet die vrouwe niet geweert* ('Als de vrouw het niet tegengehouden had')(16).

We vinden het enkelvoudige *en/ne* in het mnl. nog in de volgende gevallen:

1 Bij de werkwoorden *weten* en *roeken*:

Doen ne wisti welken varen (zie boven) (20),
hem en roket wat der zielen deert ('Het laat hem koud wat de ziel schade berokkent') (MNW: *roeken*).

2 Bij de hulpwerkwoorden van modaliteit:

Mine bliscap es so groot, dat ict gesegghen en mach (Stoett, 221).

3 Bij de werkwoorden *doen* en *willen* in het tweede lid van een tweedelige toegevende zin:

Wille Cataline of en wille ('Of C. wil of niet') (Stoett, 221).

4 Bij het ww *doen* als het plaatsvervangend gebruikt wordt:

ende alsi niet en sijn van haren saysoene soe stincken sy oec ende en doegen niet, alse de peerlen en doen ('en als het hun tijd nog niet is, dan stinken zij ook en deugen niet, net zoals de parels niet deugen') (7)

5 In korte zinnen, met name in antwoordzinnen:

Die vrouwe seide: die riddre es doet. Die weert seide: hi en si ('De waard zei: Hij is het niet') (Stoett, 221).

6 In het tweede deel van sommige samengestelde zinnen. Zie daarvoor blz. 81/82.

Het ontkennende woordje *ne* had zich ook (proclitisch) gehecht aan sommige bijwoorden en voornaamwoorden. Naast *ie, iet, emmer, ooit* en *iemen* kennen we in het mnl. *nie, niet, nemmer, nooit* en *niemen*. (Het woord *negeen/geen* als ontkenning van *een* is ontstaan uit een samensmelting van **nih* + *een*.) Deze ontkennende woorden konden natuurlijk gebruikt worden zonder dat de zin in zijn geheel ontkend werd:

Nembermeer sidi den genen ('Nooit zul je diegene meer zien') (20),
Niet lange daer na quam (...) (29).
Ic secge, dat gi geen coninc sijt (29).

Toch zien we vaak dat in een zin met een ontkennend bijwoord of voornaamwoord ook de pv. ontkend wordt. Dat is niet verwonderlijk: In een zin als 'Er loopt niemand op straat' wordt immers niet gelopen! Zo kun je ook zeggen dat er in het volgende voorbeeld niet wordt uitgeleend:

Nyemant en sal sie boeken uutleenen (3).

Het meest gebruikte ontkennende bijwoord is *niet. Niet* is de ontkenning van *iet. Iet* kan in het mnl. betekenen:
- als bijwoord: 'enigszins, op enigerlei wijze',
- als voornaamwoord: 'iets'.
  Niet betekent dan ook:
- als bijwoord: 'op geen enkele wijze, beslist niet',
- als voornaamwoord: 'niets'.

De betekenis van *niet* is in de loop van de tijd verzwakt. Via ‘een versterking van de ontkenning’ is het tot een gewoon ontkennend woord geworden, eerst in combinatie met *en/ne*, later zonder dit *en/ne*.

Als we *en/ne* en *niet* samen in een zin aantreffen, kan het zijn dat:

a *niet* een vn is (‘niets’) dat het ontkennende partikel *en/ne* bij zich heeft,

b *niet* een bw is (‘op geen enkele wijze, volstrekt niet’) dat het ontkennende partikel *en/ne* versterkt,

c *en/ne* en *niet* samen de ontkenning vormen.

Zo zijn de volgende zinnen op meer dan één manier te interpreteren:

Die mater en bid nyet (3),
Ende hi en vant daer niet inne (9).

In het laatste voorbeeld kan het object het vn *niet* zijn, maar ook het door enclisis in *vant* opgegane -*t*.

In sommige gevallen bevat een mnl. zin een voor ons gevoel onlogische ontkenning:

1 Woorden met een negatieve waarde zoals *maer* ('slechts'), *cume* en *nauwe* (beide: 'nauwelijks') kunnen van *en/ne* vergezeld zijn:

Die ne had mer één coe (MNW: *maer*).

De aanwezigheid van een ontkennend woordje bij *maer* is te verklaren vanuit de oorspronkelijke betekenis van *maer* (*newaer* = 'ware het niet'). In de bovenstaande zin werd dus eigenlijk het volgende uitgedrukt: 'Die had geen koe, ware het niet (dat hij) eentje (had)' of 'Hij had geen koeien, behalve één' = 'Hij had maar één koe'.

2 In een bijzin die afhangt van een vergrotende of overtreffende trap, kan een ontkennend woord (*nie, nooit,* en dergelijke) verschijnen:

(*Hi wilde om een sadel gaen*...) *Die scoonste die nie man sach* ('Het mooiste dat ooit een mens gezien had') (16)

De ontkenning in de bijzin kun je toeschrijven aan een versmelting van twee gedachten: 'Het zadel was het mooiste dat iemand ooit gezien had' en 'Nooit had iemand een mooier zadel gezien'.

Een voorbeeld met een vergrotende trap:
Dat hi sochter sliep dan noit op sijn bedde te voren (Stoett, 234).

3 Een ontkennend woord kan ook verschijnen in bijzinnen die met *eer* ('voordat') beginnen:

Eer ic noit dit werc bestont ('Voor ik ooit aan dit werk begon') (Stoett, 234).

4 En in zinnen die een ontkennende bijgedachte hebben:

Hoe dul es hi ende wel sot Die wiven geloeft nembermere (14).
De ontkennende bijgedachte is hier: 'Je moet vrouwen nooit geloven'.

5 Er kunnen meerdere ontkenningen naast elkaar in een zin voorkomen; deze behoeven elkaar dus niet op te heffen, zoals meestal in nnl.:

Voert, dat noch vrouwe noch juncfrouwe ghene brewelse hebben en sal beneden an horen clederen ('Verder, dat geen vrouw noch jonkvrouw beneden aan haar kleding (bont-)randen mag hebben') (25).

Soms ook blijft een ontkenning achterwege waar die naar ons gevoel wel had horen te staan:

ic rade v wale Dat gijs meer gewaget vor mi ('Ik geef u dringend het advies dat u er tegen mij niet meer over praat') (20).

Meer betekent hier 'niet/nooit meer' (Zie Wdb.). Misschien is *ne* door proclisis in *meer* opgegaan.

Men kan de aandacht op iets vestigen door het tegenovergestelde te ontkennen. We noemen deze stijlfiguur: litotes. (Vgl. nnl.: 'Dat is niet gek!' = 'Dat is heel goed!') Een mnl. voorbeeld:

Elc en haette andren <u>niet sere</u> ('Zij hielden veel van elkaar') (Stoett, 237).

Literatuur: J.M. v.d. Horst en M.J. v.d. Wal, 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde'. In: *Ts* XCV (1979), blz. 6-37.

Woordorde

De woordorde van het Middelnederlands is grotendeels gelijk aan die van de Nieuwnederlandse spreektaal. Er zijn echter enkele afwijkingen, die hieronder vermeld zullen worden. In rijmende teksten is het aantal afwijkingen veel groter dan in proza. Dit is te verklaren vanuit de speciale eisen die een rijmende tekst stelt op het punt van metrum, ritme en rijm en waarschijnlijk ook vanuit het feit dat veel van deze teksten uit het Frans vertaald zijn, waar andere volgorderegels gelden dan in het Nederlands. (Denk bijvoorbeeld maar aan het nageplaatste bijvoeglijk naamwoord, dat in het Frans een gewoon verschijnsel is.)

Er zijn echter ook prozateksten die op het punt van de woordorde sterk afwijken van het 'normale' taalgebruik. Dat is bijvoorbeeld het geval in tekst 19 (uit: *De bouc vanden ambachten*), waar de auteur ernaar gestreefd heeft het Frans zo letterlijk mogelijk in het Nederlands te vertalen. Het gevolg daarvan is dat er zinnen staan als:

> - *Dame, mout grans merchis, et sachiés que mon argent auriés devant une autre*.
> - *Vrouwe, herde groten danc, ende weet dat mijn ghelt zoud ghi hebben vor een andre*. (19)

Achtereenvolgens zullen nu enkele bijzonderheden vermeld worden over de woordorde in de woordgroepen (dit betreft de zn-groep en de vn-groep) en over die in de zinnen.

Woordgroepen

1 In een zn-groep kunnen bepalingen die gewoonlijk voor het kernwoord staan, erachter komen (zie ook blz. 69). Dit verschijnsel doet zich voornamelijk voor in rijmende teksten:

van goude <u>root</u> ('van rood goud') (16),
cnapen <u>viere</u> ('vier schildknapen') (18),
(*dat nes*) *logene <u>gene</u>* ('dat is geen leugen') (22),
dochter <u>myn</u> ('mijn dochter') (13).

2*a* Een zn-groep kan, net als in het Nieuwnederlands, gesplitst zijn. (Vgl.: '<u>Van die appels</u> wil ik wel <u>een kilo</u>' en 'Ik heb gisteren <u>de man</u> gezien <u>die m'n tas had gevonden</u>'.)
De mogelijkheden voor splitsingen zijn in het mnl. iets groter dan in het nnl. Een nabepaling in de vorm van een bijzin kan bijvoorbeeld tamelijk ver van zijn kern verwijderd zijn:

so dat si bringen (...) *<u>hare cleder</u> na der ghewontthe van den hus <u>die goed es</u>* ('hun kleren die nog goed zijn') (27).

Net als in het nnl. wordt het tweede deel van een nevenschikkende groep vaak afgesplitst en na de werkwoordelijke eindgroep geplaatst (vgl.: ‘Ik heb Jan gezien en Piet’):

van hem te houdene ende sinen nacomelinghen te rechten arflene (‘om van hem en zijn nakomelingen als een echt erfleen in bezit te hebben’) (17).

Het is belangrijk dat je nauwkeurig nagaat wat er precies door *ende* verbonden wordt. Anders zou je wel eens tot verkeerde interpretaties kunnen komen, zoals bijvoorbeeld in:

ende doe sa dat mi de ghene minne ende el niemene dan mi ('en laat het zo zijn dat diegene ("Pietje" bijvoorbeeld) mij bemint en niemand anders dan mij') (11).

In:

Van Coelne broeder Alebrecht ('broeder A. uit Keulen') (1)

is de nabepaling *Van Coelne* afgesplitst en voor de kern geplaatst. In het nnl. doen we zoiets alleen in contrastsituatie. 'Ik heb van jouw broer een zoon in de klas', zeg je alleen als je ook iets wilt vertellen over de zus bijvoorbeeld, dus als de zin gevolgd wordt door iets als: 'en van jouw zus een dochter'. Dit soort splitsingen komt in het mnl. voornamelijk in rijmende teksten voor.

2*b* Nog een geval van splitsingen, maar nu eentje die in het nnl. niet mogelijk is: in het hoofdstuk 'Woordgroepen' (op blz. 69) hebben we gezien dat een zn-groep als derdegraads-voorbepaling in een andere zn-groep kon fungeren:

der iueden daet ('de daad van de joden') (10).

Wanneer nu de zn-groep die als voorbepaling fungeert, zelf een nabepaling heeft, dan komt deze pas na het kernwoord van de hele groep:

om des kindekens wille, daer ghi ons af hebt gheseyt (lett.: 'vanwege de wil van het kindje waarover gij ons verteld hebt') (9).

Hierbij horen ook gevallen als:

Een wijf haddi, hiet Otilt,
Ende was des hertogen dochter van Sassen
('Hij had een vrouw, O. geheten, en zij was de dochter van de hertog van Saksen')

en (nog iets ingewikkelder):

(*Arnout*)
Die nam Luudgaerden te wive,
Ene edele vrouwe sere van live,
Des keysers dochter van Griekenlant,
Die Theophanus was genant.
(de dochter van keizer Theophanus van Griekenland').

(De twee laatste voorbeelden komen uit: *Spiegel historiael,* IV, I, cap. XLVI.)

2*c* Verder moet je nog letten op woordjes als *dies, des* en dergelijke, die als aanwijzend, vragend of betrekkelijk woord een eerste plaats in de zin kunnen innemen, terwijl ze toch een (afgesplitste) nabepaling zijn in een zn- of een vn-groep (vgl.: 'Ik heb een boek gelezen, waarvan ik de titel vergeten ben'). Twee mnl. voorbeelden:

dies ne gaet mi niet an (lett.: 'niets daarvan gaat mij aan') (10),

(*een kindeken*) *daer men den dienst af houden soude* (9).

Zinnen

Ook de woordorde van de zin kan afwijkend zijn van die van het Nieuwnederlands. Eerst enkele algemeen voorkomende verschijnselen:

1 Het onikenningspartikel *en/ne* staat altijd vóór de pv:

Waeromme ne gaedi tot hare niet? ('Waarom gaat u niet naar haar toe')(4),
voir dieghene, die nyet teghenwordich en sijn ('voor degenen die niet aanwezig zijn') (3).

Als men dit ontkenningspartikel als zinsdeel zou willen meetellen, dan betekent dat dus, dat de pv. in een hoofdzin met *en* of *ne* zich één plaats meer naar rechts bevindt.

2 Hervattende (of: expletieve) woorden staan meestal meteen na het zinsdeel dat hervat wordt, net zoals in nnl. (vgl.: 'Morgen dan doe ik het wel even'):

Ende soe wanneer dat dit scolierken sanc, soe screyde dat kindeken
('En steeds wanneer deze leerling zong, dan huilde het kindje') (9),
een diere swert soe had hi (...) ('een kostbaar zwaard had hij') (24).

Als het deel dat hervat wordt, eerste zinsdeel is, staat het hervattende woord dus ook vóór de pv. van de hoofdzin.
Dan als verdere bijzonderheden:

3 In een gebiedende zin staat de pv. niet altijd op de eerste plaats:

Dan linghet met azine ende wine ('Leng het dan aan met azijn en wijn')(5),
Dit doet .iij. of vier daghen ('Doe dit 3 of 4 dagen') (11),
Ende daerna so hale sinen adem zere in ('En laat hij daarna diep inademen') (30).

In het nnl. kan de pv. in een gebiedende zin nog op de tweede plaats staan, als er een bijw. bep. van voorwaarde aan voorafgaat (vgl.: 'Als je in de stad komt, ga dan even voor me naar de bank'). Dat komt ook in het mnl. voor:

Ende als de wonde genayt es. so stroyt opten naet dit pulver (23).

4 In een nnl. hoofdzin staan infinitieven en volt. deelwoorden meestal na de objecten en bepalingen (vgl.: 'Zij zal morgen op de markt een jurk kopen'). In een mnl. hoofdzin komt het geregeld voor dat deze werkwoordsvormen bij de pv. staan:

Men sal gheven verwoeden honden (...) ('Men zal dolle honden geven') (2),
God (...) *heeft geloeft der werelt* ('God heeft de wereld beloofd') (7),
hy sal senden sine ghesele den sondaren ('Hij zal de zondaren zijn gesel zenden') (7).

5 In de mnl. bijzin overweegt in prozateksten de volgorde volt. deelw.-pv. en infinitief-pv. (zoals nu nog in veel dialecten):

na datment sterck hebben wylt (‘in die mate als men het gekruid wil hebben’) (5),
omme dat hem die vissche daer af ververen selen (‘opdat de vissen daarvan zullen schrikken’) (7),
die dit lesen selen (‘die dit zullen lezen’) (21).

Ook de andere volgorde komt wel voor, zij het minder vaak:

(*den beden*) *di si vor mi tonsen Here souden don* (‘de gebeden die zij voor mij tot God zouden richten’) (21).

6 De volgorde van de objecten en bepalingen is in het mnl. iets minder vast dan in het nnl. Zo staat de bepaling van tijd in het volgende voorbeeld na de bepaling van plaats, terwijl we dat in het nnl. andersom zouden zeggen:

(*die name dat serpent* (...)) *ende daet* (= *dade het*) *in een vat dat niet eerden en ware, XV daghe* (...) (‘degene die die slang zou nemen en hem twee weken in een vat zou stoppen dat niet van aarde was’) (7).

7 Als het eerste object een klein woordje is, hecht het zich in een hoofdzin graag aan de pv., in een bijzin aan het voegwoord:

Doe (...) *worpense die ioden int water* (‘Toen wierpen de joden haar in het water’) (32),
Ende dan vinden se die liede (‘En dan vinden de mensen ze’) (7),
want (= *want het*) *v pouwels ende pons raden* (‘want Paulus en Pontiaan raden het u’ of: ‘omdat P. en P. het u raden’) (13),
dat mi de ghene minne (‘dat diegene mij bemint’) (11).

8 Soms staant de pv. in een hoofdzin verder naar achteren dan je zou verwachten:

Van visschen hi geschreven vand, hoe dat (...) (‘Hij vond over vissen vermeld, dat...’) (6),
Der minnen spel si beide plaghen (‘Zij speelden samen het liefdesspel’) (8),
Ay hoe blidelike. die coene degen reet (‘O, wat reed die dappere held opgewekt’) (24),
Een ever doe vor hem daer leet (‘Toen liep er een everzwijn voor hem langs’) (12).

Dit type zin komt voornamelijk, zo niet uitsluitend, in rijmende teksten voor. De pv. doet in al deze gevallen dienst als rijmwoord.

Voor het zinstype:
Vele onsculden dat soe zochte (‘Ze zocht veel verontschuldigingen’) (8),
zie blz. 78/79.

In de mededelende zin wordt de pv. soms door twee zinsdelen voorafgegaan, als het eerste zinsdeel een bijzin is (of een bepaling met de woordorde van de vragende zin), die niet (of niet meteen) door een hervattend woord gevolgd

wordt. Het tweede zinsdeel kan dan het onderwerp of een ander zinsdeel zijn. Dit verschijnsel komt ook in prozateksten voor:

Maer bijt di een hont verwoet Die wortel vander wilder rosen Sal di ghenesen vander nosen (‘Maar bijt een dolle hond je, dan kan de wortel van de wilde roos je van je kwaal genezen’) (2),
Maer eest (= *is het*) *dat die liede mesdoen ieghen hem, hy sal senden sine ghesele den sondaren* (‘Maar als de mensen zich tegenover hem misdragen, dan zal hij de zondaren zijn gesel zenden’) (7),
Ne mar alse men enen mensche ontfan heuet ouer siec die sider gants uonden wérd; dien ne salmen niet ontfan int geselschep der gantser (‘Maar als men iemand als ziek heeft opgenomen die later gezond blijkt te zijn, dan zal men diegene niet onder het personeel opnemen’)(27).

9 Vooropplaatsing (of: prolepsis) van een woord of een woordgroep uit een bijzin treffen we aan in:

Want God, die boven al es vroet, Dants (= *Dat en es*) *te ghelovene meer no min Dat hie hiet makede sonder sin* (1).

Het vooropgeplaatste deel wordt in de bijzin samengevat in het vn *hie*. Als je een dergelijke zin wilt vertalen, kun je het vooropgeplaatste zinsdeel het beste even ‘op zijn plaats’ zetten. Je begint hier dan met: ‘Want het is beslist niet te geloven dat God...’.

Nog een dergelijk geval: *Hets recht die hem oetmoedicht te waren Vor die hem fellike vermeten Dat hi ontgaet hare beten* (2).

Het gedeelte *die* (het eerste) - *vermeten* wordt hier hervat in *hi*.

Deel 2
Teksten en opdrachten

1 Der naturen bloeme

Der naturen bloeme van Jacob van Maerlant is de eerste Middelnederlandse encyclopedie van de natuur. Na een proloog worden in 13 boeken achtereenvolgens de mens, de verschillende diersoorten, de bomen en kruiden, de bronnen, de stenen en de metalen behandeld (totaal ca. 16 700 regels). Het werk is een (vrije) vertaling van *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré, dat ten onrechte vaak aan Albertus Magnus, Thomas' leermeester aan de universiteit van Keulen, werd toegeschreven (zie r. 14). In Keulen had Thomas het pas sinds 1220 in het Latijn vertaalde biologische werk van Aristoteles, *De animalibus,* leren kennen. Dit is echter niet het enige waaruit hij zijn kennis heeft gehaald. Daarnaast moeten genoemd worden: de in die tijd bekende bestiaria (gebaseerd op de Latijnse *Physiologus*), de *Naturalis historia* van Plinius en de *Historia Orientalis* van Jacobus van Vitry.

Van Maerlant schreef zijn werk omstreeks 1270. Het origineel is niet bewaard; wel verschillende afschriften ervan. Hieronder volgen twee fragmenten van de proloog naar het 14e-eeuwse handschrift van de Kon.Ned.Ak.v.Wet. (sign. XVI), dat bewaard wordt in de Kon. Bibl. te Den Haag. Afkortingen zijn opgelost, eigennamen zijn met een hoofdletter geschreven, de spelling van i en j en die van u en v is aangepast aan modern gebruik en de tekst is van een interpunctie voorzien. (Zie de weergave van een bladzijde van het hs. op blz. 96).

Jacob van Marlant, die dichte
Om te sendene teere ghichte,
Wille dat men dit boec noeme
In dietsch: ‘Der naturen bloeme’,
Want noch noit in dietschen boeken
Ne gheen dichtere ne wilde roeken
Hiet te dichtene van naturen
Van so menighen creaturen
Als in desen boeken staen.
Niemen ne hebbe des waen,
Dat ic die materie vensede
Els dan ic die rime pensede.
Die materie vergaderde recht
Van Coelne broeder Alebrecht
Ute desen meesters die hier na comen,
Die ic u sal bi namen nomen.
Die eerste die es Aristotiles,
Die te rechte doerste wel es,
Want hi van alre filosofie,
Van alre naturliker clergie,
Boven allen heidinen die oit waren,
Draghet die crone inder scaren.
Waer so men dit teken siet: AR̄ ,
Dats dat hi te segghene pliet.

Opmerkingen

1*a* Op grond van de lezing van andere hss. kunnen we de volgende plaatsen ‘herstellen’:
die dichte (1): lees *die dit dichte*;
doerste (18): lees *deerste*;
Dants (33); lees *Dans* (= *Dat en es*);
makede (37): lees *makeden*.

b De schuine streep door de *R* (23) is een afkortingsteken.
2 Enkele Vlaamse eigenaardigheden van deze tekst:
a *ghichte* (2) is een nevenvorm van *gifte* (zie blz. 26).
b *hiet* (7,34) is een nevenvorm van *iet*. De *h* is in het Vlaams geen foneem. De aan- of afwezigheid aan het begin van een woord of woorddeel is tamelijk willekeurig.
c *Soe* (31) wordt gebruikt voor het enkelvoudige pers. vn. *si* (zie blz. 32).

Opdracht

2	*teere* is ontstaan uit *te* + *enere* (een verbogen vorm van *een*) door proclisis en syncope (zie blz. 23). Wat zou *te* hier betekenen?
4	*dietsch* = ... (Vgl.: ‘iemand iets diets maken’ = ...) Een nevenvorm is ‘duits’. Welk nnl. ww houdt verband met deze woorden?
4	*Der naturen bloeme*: Zoek in het Wdb. (*bloeme*) de betekenis op.
1 t/m 4	Vertaal nu deze regels.
6	*willen roeken* = ... Is *roeken* een zwak of een sterk ww? (Zie blz. 37).
5/6	Welke ontkenningen worden hier gebruikt? Moeten ze in een vertaling gehandhaafd worden? (Zie blz. 85)
7	(*h*)*iet*: Wat betekent het als bw en wat als vn? Wat zal het hier zijn, denk je? Welk argument heb je voor je keuze?
7	Kun je de -*e* van *dichtene* verklaren? (Zie blz. 39)
8	*creaturen*: Enkel- of meervoud? Welke twee argumenten? (Zie onder meer blz. 28)

10	*hebbe*: Waarom wordt hier de aanv. wijs gebruikt? (Zie blz. 35/36)
10	Het object bij *waen hebben* staat in de genitief (*des*). Dit voorlopig object wordt uitgewerkt in r. ...
10 t/m 12	Vertaal deze regels.
14	*Van Coelne broeder Alebrecht*: Is dit type woordgroep nu nog mogelijk? (Zie blz. 87)
19	*hi*: Welke pv. hoort bij dit ond.?
20	(*van*) *alre naturliker clergie*: Wat versta je hieronder?
22	(*hi*) *Draghet die crone inder scaren* = ...
24	Het tweede *dat*: Woordsoort?
24	*pliet* komt van het ww .... Beschouw je het hier als een hww van aspect of als een omschrijvend hww? (Zie blz. 48 en 49)

Wien so favlen dan vernoien
Ende onnutte loghene moien,
Lese hir in nutscap ende waer
Ende versta, dat noit een haer
Omme niet ne makede nature.
Hennes so onwaerde creature
Soe ne es tenigher saken goet;
Want God, die boven al es vroet,
Dants te ghelovene meer no min
Dat hie hiet makede sonder sin,
Noch gheene dinc ne makede haer selven,
Noch die duvle, noch die elven
Ne makede creature nie.
Dies wil ic dat elc besie
Ende love God in allen saken,
Die wonderlijc es in sijn maken.

25/26	*vernoien, moien* (Wdb.: *moeyen*): Wat betekenen deze werkwoorden? Wat zijn de onderwerpen bij deze pv.'s?
25	Kun je de *-n* van *Wien* verklaren? (Zie blz. 33/34)
27	Wat is het onderwerp bij *lese*?
28	Wat wordt door *Ende* verbonden?
28/29	Ontleed in zinsdelen: *dat - nature*. (N.B. *niet* is hier een onb. vn)
25 t/m 29	Vertaal nu dit gedeelte.
30	*Hennes* is ontstaan uit *Het* + *en* + *es*. Hoe zouden wij deze zin beginnen? (Vgl. *Het waren twee conincskinderen*)
30/31	De verhouding tussen deze twee regels noemen we met een moderne term 'balansschikking' (zie blz. 81/82). Hoe vertaal je deze regels?
33	Waarnaar verwijst *dat* uit *Dants* (Zie opm. 1a).
32 t/m 34	Vertaal deze regels. (Zie blz. 90)
35	Wat wordt door *Noch* verbonden?
35	Tot welk grammaticaal geslacht behoort *dinc* hier? Waarop baseer je je mening?
38	*Dies:* Bij welke pv. behoort dit (gen.-)object?
39	Wat wordt door *Ende* nevenschikkend verbonden?
40	Deze regel is een bepaling bij .... Wat wordt ermee bedoeld?

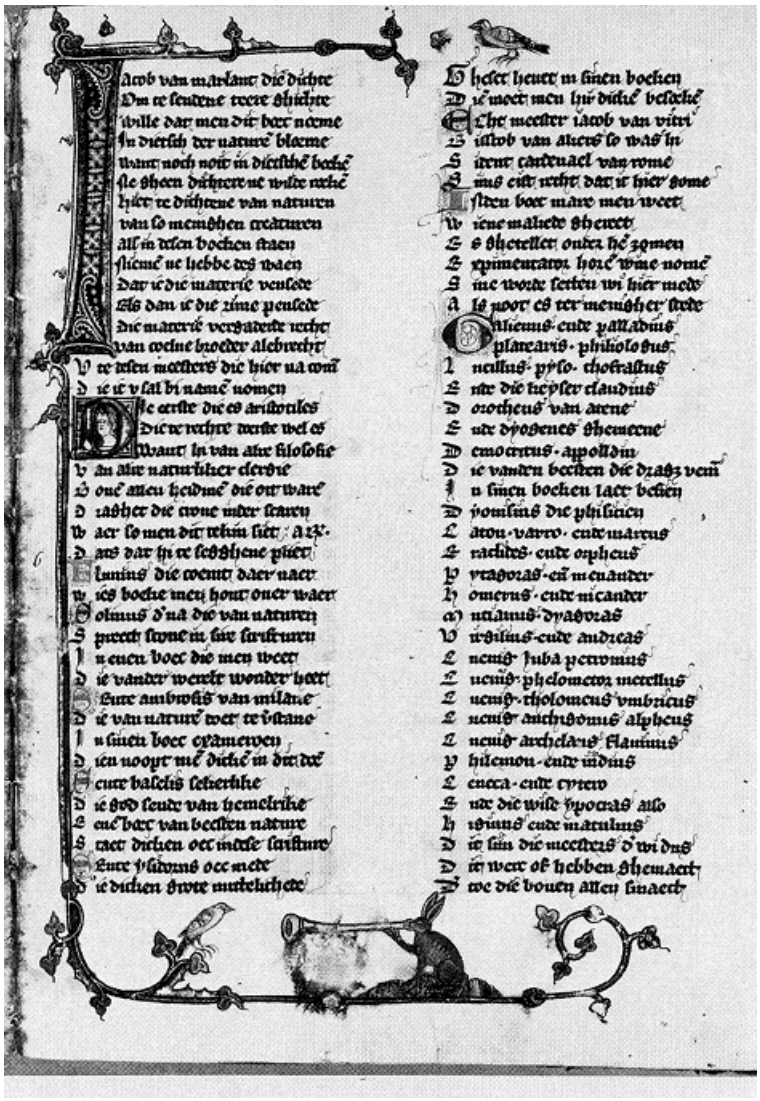

Der naturen bloeme

Hierboven zie je een weergave van de eerste bladzijde van *Der naturen bloeme*. Dit werk is in elf volledige of vrijwel volledige hss. (en enkele fragmenten van een twaalfde hs.) bewaard. (Uitvoerige informatie over de verschillende hss. in *Jacob van Maerlants Der naturen bloeme,* Utrecht, Instituut De Vooys, 1970). Het soort werk (encyclopedisch) en de kostbare uitvoering van de hss. zullen er wel toe bijgedragen hebben dat er een relatief groot aantal is overgeleverd. Het perkament van niet

geïllustreerde hss. werd later maar al te graag gebruikt om banden en ruggen van boeken te verstevigen, of ging eenvoudig de lijmpot in!

We zien hier folio 38 recto van de op blz. 92 genoemde codex. In deze codex wordt *Der naturen bloeme* voorafgegaan door een kalender waarin de te vieren (onveranderlijke) feest- en heiligendagen vermeld zijn (1r - 6v) en een aantal teksten van voornamelijk natuurkundige en astrologische aard (7r - 37r). Voor een uitvoerige beschrijving van deze codex kun je raadplegen: J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken* (2e druk), Leiden 1972.

Het hs. is bijzonder fraai geïllustreerd, met maar liefst 454 miniaturen. Het is niet gedateerd, maar op grond van schrifteigenaardigheden en inhoudelijke gegevens wordt het geplaatst in het derde kwart van de 14e eeuw. Het is dus duidelijk niet door Van Maerlant zelf geschreven (die leefde in de 13e eeuw), maar het is een afschrift dat ver na zijn dood is vervaardigd.

In 1878 heeft E. Verwijs een kritische uitgave verzorgd met als grondslag een hs. uit de U.B. te Leiden, waarbij hij de varianten van drie andere hss. geeft (in 1980 herdrukt). M. Gysseling heeft het Detmoldse hs. van 1287 en de Münchense fragmenten uitgegeven in zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*tot en met het jaar 1300*), deel II, 2 ('s-Gravenhage 1981).

Om deze tekst te kunnen lezen moet je iets weten van de schrijfwijze van die tijd. Het meest gebruikte schrift in West-Europa was toen het ‘gotische’ schrift, dat onderverdeeld kan worden in een boekschrift met losstaande lettertekens (de ‘textualis’) en een cursief schrift, een verbonden schrift, dat vooral gebruikt werd in de handel en administratie en dat vaak moeilijk te lezen is. We hebben hier te maken met boekschrift. Hieronder volgen de meest gebruikte lettervormen:

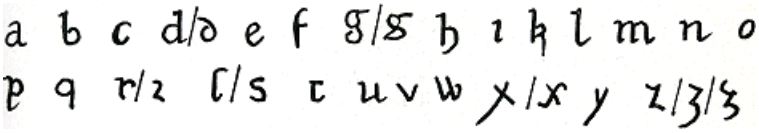

Op deze bladzijde komen de volgende afkortingstekens voor:

- een plat streepje boven een letter voor een - (*e*)*n* of -(*e*)*m*: *naturē* = *naturen* (kolom a, r.4), *comē* = *comen* (kolom a, r.15),
- een plat streepje boven de *n* van *en*: *eē* = *ende* (kolom b, r.25),
- een komma schuin boven een letter voor -*er/-ar/-aer: D'* = *Daer* (kolom b, laatste regel),
- een *p* met een streepje door de poot voor *per: Expimentator* = *Experimentator* (kolom b, r.10),
- een soort 3 (onstaan uit de dubbelpunt) voor -*et: drag3* = *draget* (kolom b, r.20).

Een correctie vinden we in r.34 van kolom b. Er moet geen *indius* of *nidius* staan, maar *nigidius*. De -*gi*- is er met dunne pen boven geschreven. Let ook op de ‘rondboogverbindingen’ in bijvoorbeeld kolom a., r.14, b, r.10. Uit dergelijke verbindingen is de ‘ronde r’ ontstaan.

2 Der naturen bloeme

Het volgende fragment is afkomstig uit het gedeelte over de hond (uit het Tweede Boek). De tekst is ontleend aan hetzelfde hs. als tekst 1. De afkortingen zijn opgelost en de spelling van i, j, u en v is aangepast aan modern gebruik, maar er is niet meer geïnterpungeerd.

In het voorgaande heeft Van Maerlant gezegd dat er drie soorten honden zijn, waarvan de eerste soort is: *edele honde van der jacht*. Na deze besproken te hebben, vervolgt hij met:

Andre manieren heten bracken
Met langhen horen entie backen
Na die diere ende rieken wel
Ende alne sijn si niet so snel
Si maken die beesten moede
Oec vintmen riekende so vroede
Die al dore inden wouden
Emmer haer eerste spoer behouden
Huushonde dats die derde maniere
Ende al ne rekent mense niet so diere
Nochtan sijn si inder wachte
Nuttelijc bi daghe ende bi nachte
Plinius bescrijft ons dit
Als een man ter erden sit
Dat hem dan die honde sparen
Hets recht die hem oetmoedicht te waren
Vor die hem fellike vermeten
Dat hi ontgaet hare beten
Die hont wort geworpen blent
Ende .LX. daghe so ist bekent
So draghet die teve als men waent
Die hont rijt te sire achtende maent
Ende die teve als soere hevet sevene
.XV. jaer pleghet si te levene
Sulc mach oec .XX. jaer leven
Datsi bachten te samene cleven
Comt hem van heeter luxuren
Dat welpt heetmen best bi naturen
Datter spaetst sien beghinnet

Opmerkingen

1*a* Sommige hss. (waaronder het Detmoldse van 1287) hebben in 24: *pleghen*.
b *welpt* (28): lees *welp*.
c Sommige hss. hebben in 32 *III weken,* andere *ene maent*.
2 Aan de bij opdracht 1 genoemde Vlaamse eigenaardigheden kan worden toegevoegd: *entie* (2) is een samensmelting van *ende* + *die* (zie blz. 26).

Opdracht

1	Wat betekent het woord *Andre* hier (vgl.: 'anderhalf')? En wat *manieren?*
2 t/m 5	Welke eigenschappen worden van de brakken vermeld?
6 t/m 8	Vertaal deze regels.
9	*dats:* Los de enclisis op.
10	*diere* is een variant van .... Zo staan naast *vier* en *stier* de woorden ... en .... (De -ie-vormen treffen we voornamelijk in Vla. en Bra. teksten aan.)
10	*niet so diere:* Welk zinsdeel?
11	Wat wordt bedoeld met *inder wachte*? Kun je de *-r* van *inder* verklaren?
12	*bi daghe ende bi nachte* is hier heel goed letterlijk op te vatten. Vaak echter betekent deze groep....
13 t/m 15	Beschrijf de syntactische structuur van deze zin.
16/17	Doen de beide woorden *hem* dienst als pers. of als wederk. vn? (In het Wdb. bij de werkwoorden zoeken)
16	*te waren:* Woordsoort? Betekenis?
18	Waarnaar verwijst *hare*?
16 t/m 18	Vertaal nu deze regels en let daarbij op de bouw van de zin. Wat is het verband met de voorafgaande mededeling?
21	Welke woordgroep wordt in het woordje *So* hervat?
22	*rijt* komt van het ww ... en betekent in dit verband ....

22	*sire* is door syncope ontstaan uit ... (zie blz. 00). Kun je de uitgang -*re* verklaren?
23	Welke functie heeft -*re* in *soere*? Betrek het woord *sevene* in je antwoord.
24	Waarnaar verwijst *si*? (Zie opm. 1a)
25	*Sulc:* Woordsoort? Betekenis?
26	*bachten* = ... Woordsoort?
27	Wat is het ond. bij *comt*?
27	Is *hem* enkel- of meervoud?
27	*luxuren*: Enkel- of meervoud? Geef een gramm. argument.
28	Op welk woord in deze regel leg je de nadruk en waarom?
28	*bi naturen* = ...
29	*spaetst* is de overtreffende trap van .... Welk woord voegen we in nnl. toe als we een overtreffende trap als bw. bep. gebruiken? Vgl. ook *best* (28) en *meest* (30).
29	Verwijst -*er* uit *Datter* naar een woord(-groep) in de tekst of naar iets buiten de tekst?

Jof welc die moeder meest minnet
.xii. daghe sijn si blent
Ende sulc .iii. maent omtrent
Men sal gheven verwoeden honden
In haer eten tallen stonden
Capoens drec dats hem goet
Maer bijt di een hont verwoet
Die wortel vander wilder rosen
Sal di ghenesen vander nosen

30	Wat wordt door *Jof* nevenschikkend verbonden?
35	Wat is een *capoen*? (N.B. De bijnaam van Sinterklaas was oorspronkelijk een spotnaam!)
33 t/m 35	Vertaal deze regels.
36 t/m 38	Welk zinsdeel is *bijt - verwoet* in het gedeelte *Maer - nosen*? In welk opzicht wijkt de woordorde van deze zin af van de hedendaagse?
37/38	*rosen, nosen*: Enkel- of meervoud? Waarom?

3 Middeleeuwse kloosterregels

Uit het laatst van de 15e eeuw dateert een hs. dat de statuten bevat van het klooster Bethlehem bij Hoorn (bewaard in de U.B. te Utrecht). Dit in 1475 gestichte vrouwenklooster bestond aanvankelijk uit enkele woningen, die door een tiental zusters bewoond werden. Later verrezen kloostergebouw en kerk. Eerst leefden de zusters volgens de regel van de derde orde van Franciscus (geen gelofte van celibaat, het blijven uitoefenen van het wereldlijk beroep), maar na enige jaren zijn ze naar het Windesheimse voorbeeld ‘hervormd’ (zoals vaak gebeurde). Omdat opneming van nieuwe vrouwenkloosters in de Windesheimse vereniging sinds 1436 verboden was door de paus, konden de zusters wel volgens hun regels leven, maar ze bleven (in tegenstelling tot de Windesheimse kloosters) onder toezicht van de bisschop van Utrecht.

Deze (waarschijnlijk in het oosten van het land vervaardigde) mnl. vertaling van de Latijnse regels voor de Windesheimers is dan ook aan de nieuwe situatie aangepast. Uit de uitgave door J.H. Gallée in *Archief voor Ned. Kerkgesch.,* dl. V (1895), volgt hier:

[1] Van der bewaerster der boeken.

[2] Die bewaerster der boeken behoert toe, dat sie bewaeren sal alle die
[3] boeken des cloesters, die niet en hoeren totten dienste Gods. Ende die sal
[4] sie gheteykent hebben elck by namen. Ende sy sal sie elcs jaers twewerf of

[5] driewerf uutleggen ende verluchten sie, ende sie sal vlitelike besien, datter
[6] niet verdorven en worde. Die mater sal oec in een cedel gheteykent
[7] hebben alle die boeken, die die bewaerster der boeken heft in hoerre
[8] hoede, opdat sie weten mach, waeraf sye rekenynge eysschen sal, als to
[9] doen is. Item, alle des convents boeken sullen gheteykent wesen myt des

Opmerkingen

1 Dialectische vormen:
hoerre (7) voor *hare* (zie blz. 32);
myt (20) voor *met*;
olsten (23) voor *outsten* (zie blz. 27).

2*a* De liturgische boeken werden bewaard in de sacristie, onder de hoede van de *costersche*. (Vgl. 3)
b De *rectoir* (14) was belast met de geestelijke leiding van de zusters. Hij had meestal niets te maken met de dagelijkse gang van zaken in het klooster en het economisch beheer van de kloostergoederen.
c In het hoofdstuk *Van den silencio* kunnen we lezen hoe de zusters zwijgend hun werk moesten doen, maar: *Van derde halff ure tot drien uren toe, ende van vyftehalff ure tot sees uren toe, moeghen sie spreken van stichtighen, geestliken materie*. (Vgl. 19/20)

Opdracht

2 t/m 3	Wat betekent *toebehoeren*? Benoem als zinsdelen *Die - boeken* en *dat - Gods*.
2	Het mnl. *bewaeren* heeft ruimere betekenis dan het nnl. 'bewaren'. Met welk zn hangt het samen? Betekenis?
3/4	*Ende - namen*: Wat moet ze gedaan hebben?
4	*elcs jaers*: Waarom staat deze woordgroep in de genitief?
4 t/m 6	Vertaal (het tweede) *Ende - worde*.
6	Waarom vertoont *worde* de aanvoegende wijs?
6	*cedel* = ...(Vgl. 'doopceel')
8	*rekenynge eysschen* = ...
8/9	Wat wordt bedoeld met *als to doen is*? Is er een ond. in deze bijzin?
9	Wat zou *Item* hier betekenen?
9	Hoe is de woordgroep *alle - boeken* opgebouwd? (Vgl. een dergelijke groep in 2/3)

convents name. Ende die boekenbewaerster sal daer tosien, dat sy alle die boeken teykene, die men buten leent, ende den name des menschen, dien sie dat gheleent heft, ende woe lange. Nyemant en sal sie boeken uutleenen sonder orlof der mater. Noch men sal oec van buten gheen boeken lenen sonder orlof des rectoirs, noch ongewoentliken boeken ter tafelen lesen, die rectoir en hebbe sie ierst besien, of die materie guet sy ende dientlick to lesen. Ghenen onkundighen lueden sal men boeken lenen. Die susteren sullen op sekeren tijden een yghelick een boeck bidden, daer sye uut lesen moeghen, van der boeckwaerster, als na der primen of na der missen als sie uutghaen, seggende, een luttel nyghende mytten hoefde: ‘een boeck’. Een van den susteren diet van der mater bevoelen wort, bid boeke voir die siecken ende voir dieghene, die nyet teghenwordich en sijn. Als die boekenbewaerster niet teghenwordich en is, soe bid men die boeken van ymant van den olsten of die men daerto ordiniert. Mer die suster, daer men die boeken af bid, die bid selver van der mater, isse teghenwordich. Die mater en bid nyet. Wy vermanen, dat men die boeken myt alre sorchvoldicheit bewaere, die men ontfanghen heft van der bewaerster, dat sie niet vul en werden van stof of van enygher onreynlicheit. Item, is yn enighen boeken yet onrechtes of dat schijnt loghenachtich, sal men ierst brengen totten rectoir, dat hijt oversie, eer ment onder die susteren ijt meer coemen laet.

10	*tosien* = ...
10/11	Wat moeten ze *teykenen*? (Dus: Wat is het l.v. bij dit ww?)
11	Wat moet je onder *buten* verstaan?
11	*menschen*: Enkel- of meervoud?
12	Waarnaar verwijst *dat*?
12	Naar welke landstreek wijst de woordvorm *woe*?
13	*orlof* = ... Welke betekenisontwikkeling kent dit woord?
14	*ongewoentliken*: Van welk bn is het woord afkomstig? Welk klankverschijnsel doet zich voor?
14/15	Wat stel je je voor bij *ter tafelen lesen*?
16	*dientlick* zal een vormvariant zijn van....
13 t/m 16	Vertaal nu *Noch - lesen* en let daarbij op de enkelvoudige ontkenning in 15.
16	*Ghenen onkundighen lueden*: Welk zinsdeel? Wat betekent *onkundigh*?
17	*op sekeren tijden* = ... Wanneer zijn deze *tijden*?
18	Wat betekent *als* hier?
20	Waarnaar verwijst *-t* in *diet*?
22	*teghenwordich* = ...
23	Wat wordt door *of* nevenschikkend verbonden?
24	Ga eens op blz. 33 na hoe je op grond van het woord *selver* iets over tijd en plaats van ontstaan van deze kloosterregels kunt concluderen.
25	*isse teghenwordich*: Wat is de functie van deze woordgroep? Waarnaar verwijst *-se*?
25	Wie *vermanen* en wie worden *vermaent*?
25 t/m 28	*Wy - onreinlicheit*: Vertaal deze zin.
28	Kun je een verklaring geven voor het feit dat de laatste zin weer door *Item* wordt ingeleid? (Vgl. ook *Item* in 9)
28	Is *yet* hier een vn of een bw?

28/29	*yet* - *loghenachtich*: Hoe is deze woordgroep opgebouwd?
29	Heeft *sal* - *brengen* een object bij zich?
29/30	Waarnaar verwijst -*t* in *hijt* en -*t* in *ment*?
30	*eer* - *laet* = ...

4 Lancelot

De uitgebreide Franse prozaroman over Lancelot is in het mnl. minstens driemaal bewerkt (eenmaal in proza en tweemaal in dichtvorm). De Lancelot-compilatie uit het begin van de 14e eeuw, die bewaard wordt in de Kon. Bibl. te Den Haag (sign. 129 A 10), bevat het grootste deel van een bewerking in dichtvorm, aangevuld met een aantal andere Arthur-verhalen. De tekst van dit hs. is uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet ('s-Gravenhage 1846-1849). Ik koos uit het Tweede Boek de passage waarin de verwekking van Galaäd, de Graalridder, verhaald wordt (r. 15181-15216). Jonckbloets transcriptie van de tekst wordt gevolgd.

De dochter van koning Pelles wil graag een kind van Lancelot, want alleen een kind, verwekt door de beste ridder en afkomstig uit het geslacht van Pelles, zal in staat zijn het graalavontuur tot een goed einde te brengen. Lancelot denkt echter alleen maar aan Guinevere. Dan bedenkt Brissane, het kamermeisje van de koningsdochter, een list. Ze vertelt Lancelot dat Guinevere in een nabij gelegen kasteel logeert. Hij wil er natuurlijk 's avonds meteen naar toe. Brissane gaat ook mee en laat hem een toverdrank drinken waardoor hij denkt dat hij in de nabijheid van zijn geliefde Guinevere is. In haar bed ligt de dochter van koning Pelles te wachten.

Brissane sagene ende haer dochte
Datmenne wel bedriegen mochte.
Si seide: ‘Here’, na desen,
‘Mijn vrouwe mach wel in slape wesen;
Waeromme ne gaedi tot hare niet?’
Hi seide: ‘Omdat si mi niet ontbiet
Sone willicker niet gaen.
Ontbode si mi, ic ginger saen.’
Die vrouwe seide daer nare:
‘Gi sulter sciere horen niemare.’
Si ginc diere gelike daer binnen
Ocht si sprake der coninginnen,
Ende si quam weder ende seide: ‘Nu
Gaet, here, mijn vrouwe ontbiedt u.’
Hi ontcleedde hem ende ontscoyde hem ter vart
Ende ginc thant te bedde wart,
Ende lach op tbedde bider joncfrouwen daer,
Alse die wel waende overwaer,
Dat sijn vrouwe ware, die coninginne.
Ende si, die in haeren sinne
Els negene dinc begerde dan si
Den genen mochte hebben daer bi,
Daer al ridderscap bi verlicht was,
Si was herde blide das,
Ende ontfingene blidelike.
Ende hi was blide diesgelike,
Dat hi blide te sine plach

Opdracht

1	*sagene*: Los de enclisis op.
1	*dochte* komt van het ww .... Wat is het ond. bij deze pv.?
1/2	Vertaal deze regels.
5	*gaedi*: Los de enclisis op.
6	*ontbiet* komt van het ww .... Wat zijn de hoofdvormen van dit ww?
7	Wat wordt in *So* (uit *Sone*) hervat?
7	Wat voor soort bw. bep. is *-er*?
8	Vertaal deze regel.
10	Zeg in eigen woorden wat Brissane antwoordt.
11	*gelike*: Woordsoort? Hoe zou je *diere gelike* als zinsdeel benoemen?
12	Is *Ocht* een nevenschikkend of een onderschikkend voegwoord?
12	In welke naamval staat de groep *der coninginnen*?
15	*hem* (2 ×): Woordsoort?
16	Welke synoniemen van *thant* ben je in dit fragment al tegengekomen?
18/19	Benoem als zinsdeel: *Alse - coninginne*.
19	Ontleed deze regel in zinsdelen.
20 t/m 25	Vertaal dit gedeelte.
21	Is het gebruikelijk in het mnl. dat het vw *dat* na *dan* ontbreekt? (Zie Wdb.)
24	*das* is een nevenvorm van .... Woordsoort? Waarnaar verwijst het? Waarom staat het woord in de 2e naamval?
27/28	Waarvan is de bijzin *Dat - lach* afhankelijk?
27	*plach* komt van het ww .... Uit de combinatie *te sine plach* kun je misschien afleiden hoe *plach* zich in het nnl. tot *placht* heeft kunnen ontwikkelen.

Als hi bi sire vrouwen lach.
Dus waren te gadere gelegen daer
Die beste ridder, dat es claer,
Ende die scoenste die mochte wesen,
Ende die scoenste joncfrouwe tote desen
Ende vanden meesten geslachte toe,
Diemen iewerinc hadde vonden doe.
Maer die meininge van hen beden
Waeren herde verre versceden.

28	*sire* is ontstaan uit .... Hoe noem je dit klankverschijnsel?
30	*dat es claer* = ...
31/32/33	Wat wordt precies door *Ende* (3 ×) verbonden? (Zie blz. 75/76)
34	Waarom heeft het volt. dw. *vonden* geen *ge-*? (Zie blz. 37)
35/36	Wat wordt met deze opmerking bedoeld?

5 Recepten

Het eerste in Nederland gedrukte kookboek (*Een notabel boecxken van cokeryen*) stamt uit het begin van de 16e eeuw. In dit boekje vinden we de onderstaande recepten, waarvan de eerste twee met name zeer geschikt waren voor de vastentijd en de vastendagen. Ze zijn gekozen uit J.M.v. Winter, *Van soeter cokene, recepten uit de oudheid en middeleeuwen,* Bussum 1976. (Daarin kun je ook adviezen vinden met betrekking tot de bereiding van deze middeleeuwse gerechten.)

[1] Een bruyn sause op den carper.

[2] Neempt eenen goeden carper ende siet dien wel morwe. Dan doeten
[3] vanden viere ende laetten staen in sijn sop. Neempt pepercoecke ofte
[4] lyefcoecke ende dat sedt te weycke int vette sop vanden carpere dat suldy
[5] dan af scheppen vanden ketel met eenen lepele. Ende alst gheweyct es so
[6] suldy den coecke in stucken wryven metten selven lepele seer cleyne
[7] emmers so cleyne alst moghelijck es. Dan linghet met azine ende wine.
[8] Dan settet over tvier ende latet sieden dat binde. Dan doeter inne

Opmerkingen

1 *pancknoecken* (38): lees *panckoecken*.
2 *siens* (20), een verkorting van *siedends* (‘kokend’), is een pred. toevoeging (in de gen.) bij *en*.
3*a* *galentijn* (11) is een saus/gelei voor vlees of vis, genoemd naar de aan gember verwante wortel galanga (*galigaen* in 23). De galanga werd vooral gewaardeerd om zijn heerlijke geur.
b *sofferaen* (18) = saffraan, een geel-oranje-bruine kleurstof, afkomstig uit de stempel van de saffraankrokus, gebruikt als specerij (en soms als kleurstof).
c Een *taylloore* (34) is een plat bord of een schotel.

Opdracht

2	Geef een fonetische verklaring voor de *p* in *Neempt* (Zie ‘Klankleer’)
2	*siet* is een vorm van het ww .... Wat zijn de hoofdvormen van dit ww?
2	*morwe*: Betekenis? Welk zinsdeel?
2/3	*Dan - sop:* Op welk punt wijkt de woordorde van deze zin af van die van het nnl.? Komt dit verschijnsel vaker voor in deze recepten?
2	Waarnaar verwijst -*en* in *doeten*?
3	Wat moeten we onder *sijn sop* verstaan?
3 t/m 5	Vertaal *Neempt - lepele*.
6	*suldy* = ... + ...
7	*emmers* = ...
7	Het Wdb. vermeldt *linghet* (Wdb.: ‘lengen’) niet in de hier gebruikte betekenis. We kennen het woord nog in het nnl. ‘aanlengen’ (van bouillon bijvoorbeeld). Wat betekent het? Van welk bn. is het afgeleid?
8	Voor *over tvier* zeggen wij ....
8	Wat is het ond. bij *binde*? Waarom aanvoegende wijs?

[9] ghimber, caneel ende eenen goeden deel suyckers, wat souts ende plucter
[10] rosijn inne. Dit ghietmen overe al den carpere in dien vastenen.

[11] Om te maken galentijn totter vloten.

[12] Neemt den visch ende sietten. Dan laetten worden cout ende legten dat
[13] hi wel versipe soe dat hi niet nat en blive. Ende neemt dan broot dunne
[14] ghesneden dat suldy wel hersten tot dat wel root es dat suldy in stucken
[15] stooten in eenen mortier. Alst wel cleyne ghestooten es soe suldijt duer
[16] eenen stramijn doen met wine ende met edycke, te weten die twee deel
[17] wijn ende dat derdendeel edick. Dyt suldy al te samen laten sieden met
[18] sofferaen niet al te hoghe ofte seer gheverwet. Ende dit salmen laten
[19] syeden tot dat dick ghenoech es. Men moet dicwijls rueren soe dat niet en
[20] sitte oft oock niet en verberre. Maer sommighe dye willen en siens nyet
[21] ende es oock wel alsoe goet onghesoden als ghesoden. Alst dan ghesoden
[22] es so salmen doen vanden vyere ende ruerent tot dat cout es. Dar na
[23] gheeft men hem cruyt ende galigaen alder meest, want den naem daer af
[24] ontfaen heeft galentijn. Ende men doetere alsoe veel cruyts toe alsmen
[25] wilt na datment sterck hebben wylt. Dan legt men den visch daer inne al
[26] drooghe dat hy niet nat en si ofte men leyt den vysch in schotelen ende
[27] recht die sause daer op. Dan stroyet men met caneele. Dan eest volmaect.
[28] Item cruyt totten galigaen / greyne / ghymber / caneel / naghelen /
[29] sofferaen / ende galigaen niet seere gebroken.

(En dan tot slot nog een toetje: *roffioelen*)

[30] Om roffioelen van appelen ende van noten te gadere te maken. Neempt
[31] appelen ende noten die breect oft wrijft wel te ghadere. Neemt dan
[32] greyne of ghimber / caneel / ende potsuyckere te ghader minghelt dyt
[33] seer wel onder een. Dan maect deech als hier voer gescreven staet. Ende
[34] maect daer af een ronde schyve als een taylloore. Dan vult deen helft
[35] vander ronder schiven metter voerseyder spisen. Dan decket mitter
[36] ander helicht vander selver ronder schiven. Ende so bacmense int smout
[37] tot datse ghenoech sijn. Als sy ghenoech sijn dan doetmense wte ende
[38] men dyentse metten pancknoecken int leste alsmen gheten heeft.

9	Kun je de slot -*s* van *suyckers* verklaren? En die van *souts*?
9/10	Welke handeling(en) stel je je voor bij *plucter rosijn inne*?
10	*overe al den carpere* = ...
11	Wat is een *vlote* (Wdb.: *vlete*)? *vloten*: Enkel- of meervoud?
11	Wat betekent *tot* hier?
12	*sietten* = ... + ...
13	*versipen* hangt samen met het ww. *sipen*. Wat betekent het? Welke betekenis heeft *ver-* hier?
14	*hersten* = ...
14	Wat is het ond. bij de pv. *es*?
15	De *mortier* kennen we nu nog. Voor *stooten* gebruiken we....
16	*stramijn* is een jongere vorm van *stamijn*, afgeleid van *stamet*, een linnen stof. Waartoe zal een *stramijn* gediend hebben?
16	Hoeveel *die twee deel* is (Zie Wdb.), blijkt hier duidelijk uit de tekst. Is *deel* enkel- of meervoud?
18	Waarbij hoort de groep *niet - gheverwet*? Betekenis?
20	Het ww. *sitten* is hier ingressief gebruikt (Zie blz. 48) Wat betekent het?
21	Komt het wel vaker voor dat in een zin als *es - ghesoden* het onderwerp wordt weggelaten? (Zie blz. 45/46)
20	Welk klankverschijnsel neem je waar in *verberre*?
20/21	Zeg in je eigen woorden wat in *Maer - gesoden* wordt meegedeeld.
23	Waarnaar verwijst *hem*?
22 t/m 25	Vertaal: *Dar - wylt*.
23	Geef een fonetische verklaring voor de *d* in *alder*.
25 t/m 27	Op welke twee manieren kan men de vis opdienen?
28	*Item* = ...

28	Welk kruid is *greyne*?
30	*te gadere* behoort bij ....
32	*potsuyckere* = ...
32/33	Vertaal: *minghelt dyt seer wel onder een*.
34	Waarnaar verwijst *daer af*?
33/34	*Ende - taylloore*: Wat moet je met het deeg doen?
35	Maak de naamvalsuitgangen duidelijk in de groep *metter - spisen*.
35	Wat wordt bedoeld met de *voerseyde spise*?
35/36	*Dan - schiven*: Wat moet je hier doen?
34/36	*helft - helicht*: Hoe verhouden zich die twee woordvormen tot elkaar?
36/37	Hoe moet je ze bakken?
37	Wat zal *ghenoech* hier betekenen?
38	Heeft het volt.deelw. *gheten* wel of geen voorvoegsel *ge-*?
30 t/m 38	Hoe zou je *roffioelen* nu noemen?

6 De reis van Sinte Brandaan

Over Brandaan, de man die in de 6e eeuw een beroemd klooster in Ierland stichtte, zijn in de literatuur twee verhalen bekend geworden:

a De *Navigatio Sancti Brandani,* een waarschijnlijk in de 10e eeuw ontstaan Latijns prozawerk, dat in verschillende talen (waaronder het mnl.) is vertaald. In dit verhaal gaat Brandaan uit vrije wil op zoek naar een paradijselijk eiland.

b *De reis van Sint Brandaan,* een waarschijnlijk in de 12e eeuw door een Ierse monnik in het Rijnlands geschreven gedicht. Het origineel is niet bewaard; wel vijf afstammelingen: drie Duitse (waarvan één in proza) en twee Middelnederlandse. De mnl. teksten zijn overgeleverd in het (Vla.) Comburgse hs. van ca. 1400 en in het (Brab.) Hulthemse hs. van ca. 1410. In dit verhaal is de reis een straf voor Brandaans ongelovigheid.
Mevr. Draak heeft een uitgave van het mnl. gedicht verzorgd, waaraan een metrische vertaling in hedendaagse verzen van Bertus Aafjes is toegevoegd (Amsterdam 1949, herdruk 1978). Zij geeft daarin niet de lezing van één hs., maar zij heeft geprobeerd de tekst te reconstrueren die aan die van de twee mnl. hss. ten grondslag moet hebben gelegen. De spelling is door haar gemoderniseerd. Aan deze uitgave is het volgende fragment ontleend.

Het begin van het verhaal: De abt Brandaan leest in een oud boek dat er twee paradijzen zijn boven de aarde, en

Ook las de wijze heere
hoe dat eene wereld weere
hier onder deze eerde
ende als 't hier dag werde,
dat daar dan nacht zij.
Hi las dat hemelen waren drie.
Van visschen hi geschreven vand,
hoe dat een woud ende een land
gewassen stond op zijne zwaarde.
Dat wederzeidi harde,
omdat zoo ongelovig was.
Ook las hi, hoe dat Judas
geniette Gods ontfermighede
ende hi genade hadde mede
alle Zondages nachte.
Hi en wilde no hi en mochte
dies emmer niet gelooven,
hi en zaagt met zijnen oogen.
Van toorne verberrendi den boek
ende gaf den schrijvere eenen vloek.
Dat bekochti zint wel diere.

Opmerkingen

1 Aanbevolen lectuur: W.P. Gerritsen, ‘Zeilen met Sint Brandaan’. In: *Spiegel Historiael* 1980, blz. 171-180.
2 Jacob van Maerlant zegt in het Vijfde Boek van *Der naturen bloeme* (uitg. Gysseling, 9695-9709, zie blz. 13) over de walvis, waarvan in de regels 7 t/m 9 sprake is:

9695 oec vintmen somwile so groote
dat si ligghen openbare
jn de ze oft .i. berch ware
ons scriuet sente isidorus
entie groote basilius
9700 datmense vindet ende vant
vp haren rugghe harde ende sant
ende dat scepe der ane quamen
diet hildent houer .i. eilant te samen
ende worpen ankere ende sloeghen vier
9705 terst dat gheuoelde dat dier
so sonken si te gronde neder
some quamen ten scepe weder
ende some si verdronken
die metten vissce neder sonken

Opdracht

2	*weere*: Woordsoort? Kun je een verklaring geven voor de ee-klank in dit woord?
2	Welk woordje moeten we bij vertaling in nnl. toevoegen? Welke nnl. ‘regel’ geldt dus blijkbaar niet voor het mnl.?
1 t/m 5	Kun je een verklaring geven voor het gebruik van de aanvoegende wijs?
4	Wat wordt door *ende* verbonden?
4	*hier* verwijst naar ....
6	*drie*: Zinsdeel?
7 t/m 9	Welke grammaticale eigenaardigheden tref je in deze zin aan? Zeg in eigen woorden wat hier meegedeeld wordt. (Zie ook opm. 2)
10/11	Vertaal deze regels.
14	Wat wordt door *ende* verbonden?

15	Wat is het kernwoord van de woordgroep *alle Zondages nachte*? Geef getal en naamval van *Zondages*.
16	*mochte* komt van het ww .... Betekenis?
17	Kun je de genitiefvorm *dies* verklaren? (Zie blz. 52)
16 t/m 18	Hoe is de verhouding tussen 16/17 enerzijds en 18 anderzijds? Welk voegwoord gebruik je in je vertaling aan het begin van 18? (Zie blz. 82)
19	*verberrendi*: Los de enclisis op. Met welk ww. heb je te doen? Welk klankverschijnsel tref je aan in dit ww? (Zie blz. 25)
21	*zint*: Woordsoort? Betekenis?
21	Je zou dit vers een auctoriale opmerking kunnen noemen. Waarom?

Daar hi stond bi den viere
daar die boek in bernende lag,
die engel Gods hem toe sprak:
‘O lieve vriend Brandaan,
du heves evele misdaan,
dat overmits dijnen toorn
die waarheid dus is verloren.
Nu laattene bernen daar inne:
di werd nog wel in inne
wat waar ofte logene es.
Di ontbiedt Jezus Kerst
dattu zuls gaan varen
op des zeewes baren
al omme ende omme negen jaar;
du zult beschouwen, wat is waar
of wat logene zij mede’.
Dat ward hem groote pijnlikhede.
Dus gald hi den boek
ende leed omme dien vloek
wel menigen grooten nood
ende voer daar 't God gebood.

22/23	Behoren de twee woordjes *daar* tot dezelfde woordsoort?
23	*die boek*: Welk geslacht? (Vgl. ook 19)
22 t/m 24	Welke opmerking(en) kun je maken over de woordorde in dit gedeelte?
26	Waarom zou de engel Brandaan met *du* (en niet met *ghi*) aanspreken? (Zie blz. 31)
26	*evele misdaan*: We kunnen hier van een pleonasme spreken. Waarom?
27	*overmits* = ...
28	Wat wordt met *die waarheid* bedoeld?
25 t/m 28	Vertaal dit gedeelte.
29	*laattene*: Los de enclisis op. Met welk vn heb je te maken? Waarnaar verwijst het?
30/31	Ontleed in zinsdelen: *di - es*. Wat betekent deze groep?
32	Christus - *Kerst*: Welk klankverschijnsel constateer je (Zie ‘Klankleer’)?
33 t/m 35	Welke opdracht krijgt Brandaan van God?
34	*des zeewes baren*: Hoe is deze woordgroep opgebouwd?
33/36	*zuls/zult*: Zijn bij *du* beide vormen mogelijk?

37	Kun je het gebruik van de aanvoegende wijs verklaren?
38	Vertaal dit vers.
39	Van welk sterk ww is de pv. *gald* afkomstig? Tot welke klasse behoort dit ww (Zie blz. 37)? Wat is de betekenis?
39/42	Vertaal nu deze regels.

7 Sidrac

In het eerste kwart van de 14e eeuw werd te Antwerpen de *Sidrac* vertaald uit het Frans. Dit werk bestaat voor een groot deel uit een dialoog tussen koning Boctus en de filosoof Sidrac (die in het 847ste jaar na de dood van Noach zou hebben plaatsgevonden). De koning vraagt, de filosoof antwoordt. Het zijn vragen op allerlei terrein: Wat zijn vallende sterren? Hoeveel hemelen zijn er? Wat is de beste kleur voor je kleding? Kun je beter wijn of water drinken? Hoe zijn de bergen ontstaan? Welke taal spreken de doofstommen in hun hart? Enz.

Mede vanwege het encyclopedisch karakter van de tekst was er een grote belangstelling voor, niet alleen in Nederland maar ook in de omringende landen. Er zijn 8 mnl. hss. van overgeleverd (gedeeltelijk fragmentarisch) en het is tot 1600 zeker 11 keer gedrukt. De tekst is (met als grondslag een 15e eeuws hs.) uitgegeven door J.F.J. van Tol, *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*, Amsterdam 1936. Hieronder volgen vraag en antwoord 127, 128 en 130 naar de uitgave door Van Tol.

[1] Die coninc vraecht: Sal die diluvie comen anderwerven?

[2] Sidrac antwort: God overmits siere grooter mogentheit heeft geloeft
[3] der werelt datti nemmermeer senden en sal die diluvie. Maer eest dat die
[4] liede mesdoen ieghen hem, hy sal senden sine ghesele den sondaren ende
[5] den quaden, want deen volc sal loepen in dander ende deen sal dander
[6] verslaen ende also selen sy te nieute gaen.

Opmerkingen

1	*op den iersten dach vander manen* = ‘bij volle maan’.

Opdracht

1	*die diluvie* = ...
2	In welke nv. staat de groep *siere - mogentheit*? Waardoor wordt deze nv. veroorzaakt?
3	*der werelt*: Zinsdeel?
3	*eest*: Los de enclisis op.
4	Zeg in eigen woorden wat de *ghesele* van God zal inhouden.
5	*deen* is ontstaan uit ... + ...
6	*selen*: Voor welk dial. is deze vorm kenmerkend? (Zie blz. 39)
6	*nieute*: Naamval? Wat is de nominatief? Betekenis?

[7] Die coninc vraecht: Doen Noe ginc in darke ende van allen beesten nam
[8] een paer, wat oirbare waest datti mede nam quade beesten ende
[9] ghevenijnde als scorpioene, serpente, aderen ende andere quade beesten?

[10] Sidrac antwort: Hy deedse dair in om twee saken. Dierste sake was om
[11] dat gebot datti hadde van sinen sceppere datti daer in doen soude van
[12] allen manieren van beesten een paer; want God omme sine ere ende oec
[13] omme sinen lof ende omme dat leven des menschen en woude van allen
[14] niet verliesen. Dander sake es: waert dat de venijnde beesten niet en
[15] waren op der eerden, de eerde soude sijn alsoe ghevenijnt dat sy soe
[16] soude venijnen de vrucht die uter eerden quame, dat menre niet en soude
[17] mogen eten men souder af sterven ter selver uren. Want deerde es een
[18] deel zere ghevenijnt ende die beesten die ghi hier voren noemt en leven
[19] nergen af dan vanden venine vander eerden, want hare nature es selc alst
[20] God ghevoecht heeft. Ende aldus suveren sy deerde vanden venine. Ende
[21] dat moechdi lichtelike daer ane verstaen: die name dat serpent dat meest
[22] ghevenijnt ware op eerterike ende daet in een vat dat niet eerden en
[23] ware, XV daghe ende gave hem tetene broot ende vleesch oft ander dinc
[24] dat ghene eerde en ware, het soude verliesen al sijn venijn ende en soude
[25] niemen moghen deren, waert dat ghene eerde en ate.

[26] Die coninc vraecht: Wanen comen die perlen ende die carboncle?

[27] Sidrac antwort den coninc: Het es ene zee die heet die Swerte Zee, in
[28] dese zee sijn vele cokielgien, die hangen emmer twee ende twee te gadere
[29] ende liggen op dwater open ende ontploken. Ende soe compt die regen
[30] uter locht ende valt in die cokielgie ende dan luken sy toe mits den wille
[31] Goids ende gaen te gronde ende bliven dair C. jare ofte meer. Ende die
[32] van dien lande nemen se van op den gront int water ten inde vanden C.
[33] jaren ende soe bedecken sy hare hoeft in ene blase van enen osse omme te
[34] asemen dair inne by dien dat sy lange merren moeten onder dwater ende
[35] soe maken sy die blase swert met inte, omme dat hem die vissche daer af
[36] ververen selen. Ende als sise ute bringen soe vinden sy die peerlen na de
[37] wise van enen stucke vleesch. Ende alsi die locht ghevoelen soe werden sy
[38] hert alsoe gedaen alsi sijn; ende als mense ute trect voir hare saisoen soe
[39] stincken sy alse een corre ende en doghen niet. Die carboncle alsoe
[40] ghelijc vint men in die cokielgien, die groote die int soete water sijn. Sy
[41] wassen van hagele die in die cokielgie valt uter locht ende dan luken sy
[42] toe ende gaen te gronde ende bliven daer CC jare ofte CCC in dat diepe.
[43] Ende dan vinden se die liede ende alsi niet en sijn van haren saysoene soe
[44] stincken sy oec ende en doegen niet, alse de peerlen en doen. Ende en
[45] verstaet niet dat van allen regene ende van allen hagele wassen peerlen
[46] ende carboncle. Die regen die valt op den iersten dach vander manen
[47] van Junius alsi es in hair teken ende sy valt in die cokielgie, dat werden
[48] peerlen ende dat valt herde selden; ende die hagel die valt in die cokielgie
[49] int soete water op den dertiensten dach van der manen alsi es int teeken
[50] dat men heet Cancer, die wert carbonckel ende dat valt seldender dan vanden peerlen.

7 t/m 9	Maak de synt. structuur duidelijk van de zin *Doen - beesten*.
8	*oirbare* = ...
10 t/m 12	Vertaal *Hy - paer*.
12 t/m 14	Zeg in eigen woorden wat wordt bedoeld met *want - verliesen*.
13	Benoem redekundig: *van allen*.
15	Begrens de bepaling bij *alsoe ghevenijnt*.
16	*quame*: Waarom aanvoegende wijs?
16/17	Hoe is de semantische verhouding tussen *dat - eten* en *men - uren*.
16	*menre* = ... + ... Waarnaar verwijst het tweede deel?
17/18	Wat wordt bedoeld met *Want - ghevenijnt*?
19	Waarnaar verwijst *hare*?
19/20	Vertaal *want - heeft*.
21	*moechdi*: Los de enclisis op.
21	*die*: Woordsoort?
22/23	Wat is het object in het gedeelte *ende daet - ware*?
22/23	Ontleed in zinsdelen: *dat - ware*. (Zie blz. 50)
25	Wat is het onderwerp bij *ate*?
20 t/m 25	Vertaal nu het gedeelte *Ende dat - ate*.
26	*Wanen* = ...
26	Wat zijn *carboncle*?
27	*Het*: Zinsdeel? In nnl. gebruiken we in deze functie het woordje ....
28	Wat zijn *cokielgien*? (Wdb.: *cockille*)
29	Het woord *ontploken* is afkomstig van het ww .... Wat zijn de hoofdvormen van dit ww.? Wat is het verschil tussen *open* en *ontploken*?
29	Wat betekent *soe* hier?
30/31	*den wille Goids*: Naamval? Waardoor veroorzaakt?
29 t/m 31	Vertaal: *Ende - meer*.

31/32	Wat wordt bedoeld met *die van dien lande*?
31 t/m 36	*Ende - selen*. Ga van ieder voornaamwoord na waarnaar het verwijst. Zeg daarna in eigen woorden op welke wijze men de schelpen opduikt.
36/37	Wat wordt bedoeld met *na de wise van enen stucke vleesch*?
37	Waarnaar verwijst -*si* in *alsi*?
38	Beschouw je *gedaen* hier als een volt. deelw. of als een bn?
38	Wat wordt bedoeld met *voir hare saisoen*?
39	*corre* is een assimilatievorm van ... (Zie Wdb.) en betekent....
39	Tot welke groep werkwoorden behoort *dogen*? Wat is de betekenis?
39/40	Vertaal: *Die - sijn*.
40 t/m 42	Welke verschillen tussen *peerlen* en *carboncle* worden er genoemd als je let op hun ontstaan?
43	*Ende - liede*: In welk opzicht wijkt de woordorde af van die van het nnl.?
44	*alse de peerlen en doen* = ...
44 t/m 51	Zeg nu in eigen woorden welke regendruppels in parels veranderen en welke hagelstenen in karbonkels.
50/51	Waarom zou het laatste minder vaak voorkomen dan het eerste?

8 Ballade

De Brugse patriciër Lodewijk van Gruuthuse (tweede helft 15e eeuw) bezat een voor die tijd indrukwekkende bibliotheek. Een van de Nederlandstalige codices uit zijn boekenbezit is in de literatuur bekend geworden als hét Gruuthuse-handschrift. Het is een bundel met gebeden, allegorische gedichten en liederen (met muzieknotatie), vervaardigd in de tweede helft van de 14e eeuw. Onder de liederen bevinden zich het beroemde klaaglied *Egidius, waer bestu bleven*, het *Kerelslied* en ook onderstaande ballade.

Ik geef de muziek en de tekst van het lied naar de uitgave door K. Heeroma (m.m.v. C.W. Lindenburg) in *Liederen en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift,* Eerste Deel, Leiden 1966.

leggiero
Ne gheen so-laes vor vrauwen min-ne! Si sijn van her-ten rei - ne!
Het lach een wijf van frisschen zin- ne Bi ha - ren boele al-
lei - ne In an-ders a - rem vast ghe-mei - ne.
Si hels den vaste om-trent den crop: R„Ay mi, lie - ve Ja -
cop! ai mi, lie- ve Ja- cop!"

Ne gheen solaes vor vrauwen minne!
Si sijn van herten reine!
Het lach een wijf van frisschen zinne
Bi haren boel alleine
In anders arem vast ghemeine.
Si helsden vaste omtrent den crop:
‘Ay mi, lieve Jacop! ai mi, lieve Jacop!’

Der minnen spel si beide plaghen
Met groter melodien.
Ende als si meest in vruechden laghen,
Viel soe in frenezien.
Ic wane, soe liet haer elder vrien,
Van vruechden riep soe den walop:
‘Ai mi, lieve Jacop! ai mi, lieve Jacop!’

Haer boel was gram om dese worde,
Hi sprac: ‘sidi bezeten?
Wien waest dat ic hu nomen hoorde?
Hebdi minen name vergeten?
Wel an, ic wil de wareit weten,
Mi dincke, ghi hout met mi u scop:
Ay mi, lieve Jacob!’

Opmerkingen

1 Aanbevolen lectuur: C. Lemaire, 'De bibliotheek van Lodewijk van Gruuthuse'. In: *Vlaamse kunst op perkament* (catalogus bij een tentoonstelling van handschriften in het Gruuthusemuseum), Brugge 1981, blz. 207 t/m 229. In deze catalogus staat ook het Gruuthuse-handschrift beschreven, namelijk op blz. 230/31.

2*a* *vor oghen hebben* (31) = denken aan.

b *Job* (34): de verpersoonlijking van iemand wiens geduld groot is, maar uiteindelijk uitgeput raakt (aldus het MNW).

3 *Frenesie* (11) was eigenlijk de naam van een geestesziekte waarbij de patiënt leed aan waanvoorstellingen. Men dacht dat de hersenvliezen waren aangetast (door een abces bijvoorbeeld). Als extrinsieke oorzaak wordt genoemd warmte: drukkende warmte van het weer, bewegingen die het lichaam warm maken en emotionele opwellingen. (Zie hierover: H.H. Beek, *Waanzin in de middeleeuwen*, (2e druk) Hoofddorp 1974, waarin op blz. 83 t/m 90 de frenesis besproken wordt.)

Opdracht

1	Geef de vertaling van deze regel. (In verband met wat volgt, mag je wel aannemen dat de eerste twee regels ironisch bedoeld zijn.)
2	Welke naamval vertoont *herten*? Is de uitgang -*n* hier normaal?
3	Welke gramm. functie heeft *Het*?
3	Welke karaktereigenschap wordt aangeduid met *van frisschen zinne*?
4	*boel* = ...
5	Is het ontbreken van het lw vóór *anders* gebruikelijk?
5	*vast ghemeine* = ...
6	*Si*: Enkel- of meervoud?
6	*crop* (weinig gebruikt in toepassing op mensen) = ...
8	Van welk ww is *plaghen* de verl. tijd? Wat zijn de hoofdvormen?
8	Beschouw je *minnen spel* als één woord of als twee woorden? Waarom?
8/9	Wat betekenen deze regels?
11	Wat gebeurt er met het meisje?

12	Wie is *Ic*?
12	*elder* = ...
13	Beschouw je *den walop* als bijw. bep. van tijd of als l.v.?
16	*sidi bezeten* = ...
17	Hoe is de syntactische structuur van deze regel? (Zie blz. 82/83)
20	Van welk ww is *dincke* afkomstig? Waarom wordt de aanv. wijs gebruikt?
20	*ghi hout met mi u scop* = ...

Si peinsde, als soe haer wel bedochte:
'Wat duvle hebbic gheseit?'
Vele onsculden dat soe zochte,
Si seide, het was haer leit.
Hi zwoer bi zijnre zekerheit:
'Ghi sult ontfanghen menighen clop,
Ay mi, lieve Jacob!'

Dus was dat vraukin daer bedroghen
Bi haren zotten wane.
Elc peinse om dat soe heift vor oghen,
Als men rolt in haer bane.
Men betert ghene wijfs met slane,
Nochtan so makensi menighen Job:
Ay mi, lieve Jacob! ai mi, lieve Jacop!

22	Van welk ww komt *bedochte*? Is dit ww hier trans., intrans., onpers. of wederk. gebruikt?
23	Vormen de woorden *Wat duvle* wel of niet een woordgroep?
24	*onsculden* = ...
24	Wat kun je over de zinsbouw van deze regel opmerken? (Zie blz. 78/79)
25	Waarnaar verwijst *het*?
25	*haer*: Woordsoort?
26	*bi zijnre zekerheit* = ...
27	Wat belooft de jongen het meisje in deze regel?
29/30	Vertaal deze regels.
31	Wordt met *Elc* iedereen bedoeld?
31	*dat*: Woordsoort?
31/32	Wat betekenen deze regels?
33	*wijfs*: Enkel- of meervoud? (Zie blz. 29)
34	*Nochtan* = ...
34	Ontleed deze zin in zinsdelen.
1 t/m 35	In welke strofen past de slotregel goed, in welke niet?

9 Exempelen

Sinds het einde van de 12e eeuw is er in heel West-Europa een grote belangstelling voor het 'exempel', een korte stichtelijke anekdote waarin een mirakel, een legende

of een ander vroom gegeven werd meegedeeld. De grote exempelboeken zijn meestal in het Latijn geschreven (bijvoorbeeld Caesarius van Heisterbachs *Dialogus Miraculorum* en Thomas van Cantimpré's *Bonum universale de apibus* (in het Middelnederlands: *Biënboec*)), maar al spoedig verschijnen er vertalingen van in de volkstaal, en worden exempelen uit deze boeken opgenomen in stichtelijke werkjes. De exempelen worden daarbij soms enigszins bewerkt, aangepast of vrij naverteld, zodat er soms verschillende lezingen van één exempel zijn.

Veel informatie over dit soort literatuur is te vinden in C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse legenden en exempelen,* 1926 (herdruk: Groningen/Amsterdam 1974).

De onderstaande anekdotes zijn gekozen uit: C.G.N. de Vooys, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen* (Zwolle 1953).

[1] Een schoen mirakel van een maeldere hoe hi leerde malen sprinchanen

[2] Een maelre die sijnre konsten een groot meester was, soude op een tijt
[3] malen die hystorie vander alder heylichster ioffrou sinte barbaren. Ende
[4] als hi quam daer toe dat hi maken soude hoe dat des sceepers scape
[5] verwandelt waren in sprinkellen, so hadde hi vergheten die sceppenes des
[6] dierkens. Waer om hi viel op sine knyen ende bat der edelder bruyt cristi
[7] dat si hem wonde toenen die sceppenesse des dierkens. Ende als hi was in

Opdracht

1	Geef een vertaling van de titel van dit exempel.
1/2	Vergelijk de woorden *maeldere* en *maelre*. Van welk ww zijn ze afgeleid? Kun je een fonetische verklaring geven voor de *d* in *maeldere*? Zie je nog meer voorbeelden van dit verschijnsel in dit exempel?
2	*sijnre konsten*: Naamval? Waardoor wordt deze naamval veroorzaakt?
3	Bespreek de naamvalsuitgangen in de groep *vander - barbaren*.
4	Waarnaar verwijst *daer toe*?
5	Welk gedeelte wordt in *so* hervat?
6	Hoe is de morfologische bouw van het woord *dierkens*?
3/6	Vertaal: *Ende - dierkens*.
6	Hoe noem je de verbinding tussen twee zinnen zoals je die in deze regel ziet? Staat de pv. in de tweede zin op de plaats die je zou verwachten? (Zie blz. 83)
6	Bespreek de uitgangen in de groep *der edelder bruyt cristi*.

[8] sinen ghebede, so quam ter stont een sprinkel ende spranc voer hem, also
[9] dat hi dat dierken nam ende besaecht wel ende leyt daer na in een doese
[10] wel toe besloten, ende also maecte hi voert die ystorie. Ende hi maecte de
[11] dyerkens also profecteleec, dat eenen yegheleecken diese sach, docht recht
[12] of si leefden. Daer na als dit ghesciet was, soe loec de maelre sijn doese op
[13] om te besiene dat voerscreven dyerken. Ende hi en vant daer niet inne.

[14] Van enen scolierkene die een lesse singhen soude te mettene

[15] Men leest dat was een scolierken, die een lesse soude singhen op enen
[16] kersnacht. Ende die scoolmeester hadde den scolierken gheseit, dat een
[17] kindeken soude worden gheboren van eenre maghet, daer men den dienst
[18] afhouden soude. Dit scoolkint was onnoesel, ende peysde, hoe hij dat
[19] kindeken soude moghen sien, daer men soe veel blijscapen ende feesten af
[20] hielt. Het gheviel dat dit kint des nachts een lesse singhen soude in die
[21] kerke, ende het hoorde een kindeken weenen. Ende hi sach, dat kindeken
[22] lach opten outaer. Ende soe wanneer dat dit scolierken sanc, soe screyde
[23] dat kindeken, dat daer lach opten outaer in doexken ghewonden. Ten
[24] lesten soe sach tscolierken soe vele op dat kindeken, dat sijn lesse qualic
[25] sanc. Die meester waert gram, om dat tscolierken soe qualic sanc, ende
[26] hieten voer hem sien, oft hi souden slaen. Tscolierken sanc vast voert,
[27] ende dat kindeken screyde, soe dat scolierken weder qualijc sanc. Doe soe
[28] nam die meester sijn hant, ende gaf den scolierken enen slach. Ende doen
[29] soe seyde tscolierken: ‘Lieve meester, ic en can mijn lesse niet bat
[30] ghesinghen om des kindekens wille, daer ghi ons af hebt gheseyt, want
[31] het leedt en screyt opten outaer, ghewonden in doexken. Ende als ic
[32] singhe, soe screyt’. Die meester seyde: ‘Waer leet dat kindeken?’ Gaet
[33] ende wijset mij!’ Dat scolierken seyde: ‘Opten outaer leghet, in doexkens
[34] ghewonden’. Doe seyde die meester toten scolierkene: ‘Bidt den kinde,
[35] dat hij mijns ontferme, want ghij sijt beter dan ic’. Amen.

8	Op welke twee manieren kun je de zin na *hem* voortzetten? (Zie blz. 78).
9	*besaecht* = ... + ...
9	Wat kun je opmerken omtrent het woord *leyt*?
10	Wat is de gramm. functie van de groep *wel toe besloten*?
10	Wat versta je onder *die ystorie*?
11/12	*dat - leefden*: Ontleed in zinsdelen.
11	*docht* is een vorm van het ww .... Waardoor onderscheidt zich dit ww?
11	Waarbij is het woord *recht* een bepaling? Wat betekent het?
12	Van welk ww komt *loec* (*op*)?
12/13	Vertaal *Daer na - dyerken*.
13	We hebben in deze zin te maken met een geval van syntactische homonymie (dat wil zeggen dat een zin 'syntactisch gezien' - en dus ook semantisch - op twee manieren geïnterpreteerd kan worden). Maak dit duidelijk.
14	Geef een vertaling van de titel van dit tweede exempel.
15	*dat - scolierken*: Ontleed in zinsdelen.
16	Welk fonetisch verschijnsel tref je in *kersnacht* aan?
17/18	Waarbij behoort de bijzin *daer - soude*? Wat is de betekenis ervan?
18	*onnoesel* = ...
18 t/m 20	Vertaal nu: *Dit - hielt*.
20	*gheviel* komt van het ww ... en betekent hier....
23 t/m 24	Welke functie heeft het eerste *soe* in 22? En het tweede? En het eerste *soe* in 24? En het tweede? (Zie blz. 71)
23	Lijkt *doexken* je enkel- of meervoud? (Zie blz. 29; vgl. ook r. 31 en 33)
25	Wat is het ond. bij *sanc*?
25	De pv. *waert* is afkomstig van het ww ..., dat behoort tot de ..e klasse van de sterke werkwoorden.

25/26	Vertaal: *Die - slaen*.
26	Hoe zou je het bw *vast* hier vertalen?
28	*sijn hant*: Wiens hand wordt bedoeld?
29	*bat* is de vergrotende trap van....
30	Hier staat *ghesinghen* en in 15 *singhen*. Wat is het verschil? (Zie blz. 37).
30	*om des kindekens wille* = ...
31	*leedt* komt van het ww .... Welk klankverschijnsel constateer je?
31	*het leedt en screyt* vertalen wij met .... (Zie blz. 48).
32	Wat is het ond. bij *screyt*?
35	*mijns*: Naamval? Waarom staat het woord in deze naamval?
34/35	Waarom vraagt de *meester* aan de *scolier* om voor hem te bidden?

10 Van sente Waernere

De legende van de heilige Werner is een van de vele voorbeelden van middeleeuwse jodenhaat. In april 1287 werd het afschuwelijk verminkte lijk van de 14-jarige Werner te Bacharach gevonden. Men gaf de joden van Oberwesel, een naburig stadje, de schuld. Zij zouden hem op Goede Vrijdag hebben vermoord. De jongen werd in Bacharach begraven. Het graf van de jonge 'martelaar' trok veel bezoekers. Al spoedig was er sprake van wonderen die zich bij het graf zouden hebben voorgedaan. Er ontstond nu een grote verering voor Werner, die onder meer tot uiting kwam in de bouw van de Werner-kapel (waarvan de ruïnes nog te bezichtigen zijn). Hoewel er in 1428/29 een proces heeft plaatsgevonden op grond waarvan een zaligverklaring (en eventueel later een heiligverklaring) mogelijk geweest zou zijn, is Werner niet in het Roomse *Martyrologium* opgenomen. Wel heeft de kerk (tot 1961) zijn verering in het bisdom Trier geduld.

Het verhaal van de moord moet zich al spoedig hebben verbreid, want ca. 1290 heeft een monnik uit een klooster bij Oudenaarde een legende over Werner in het mnl. vervaardigd. Deze legende heeft deel uitgemaakt van *Het Oudenaardse Rijmboek*, een verzamelhandschrift, waarvan 33 (van de 257) bladen zijn bewaard. (Eén blad bevindt zich in Oxford, de rest in de Stadsbibliotheek van Oudenaarde, sign. 5576.) Twee van deze bladen bevatten een fragment van de Wernerlegende. De tekst wordt gegeven naar de uitgave door M. Gysseling in *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*tot en met het jaar 1300*), II, 1, 's-Gravenhage 1980. (De opgeloste afkortingen zijn hier niet gecursiveerd.)

Als de joden in het huis van Isaac (de *iuede* uit I) de jongen vermoorden, krijgt een dienstmeisje in de gaten wat er zich in de kelder afspeelt.

Dese iuede hi hadde dies hic seker bem
En kerstijn ioncwijf wonende met hem
De welke maercte der iueden daet
Dat si dien kinde daden quaet
Ende dat si hem namen sijn lijf
Des wart gheware ysaacs wijf
Dat soe maercte haere quaetheden
Doe seide die vrowe gaet hier beneden
Ende vraegt vwen here of hi wille iet
Vrowe seit soe des doic niet
Warumme seisoe quade beeste
Ne wetti niet dat haere feesie
Van haeren paesscen ghereden nv
Ende si te doene hebben van v
Wrowe seisoe warumbe twi
So spraecti onhoefsce wort te mj

Opmerkingen

1*a* Het onderwerp bij *ghereden* (13) ontbreekt. Waarschijnlijk heeft de kopiist in 12 *si* vergeten.

b In het handschrift is *sal* in 26 boven de regel toegevoegd. Het hww was dus tijdens het schrijven vergeten. In verband met het laatste woord van 25 (*ghoet*) is het verleidelijk om te denken aan een oorspronkelijk rijmwoord *moet,* dus: *wesen moet*. Bij doorlezen moet de vergissing bemerkt zijn en er kan toen een hww (met ongeveer dezelfde betekenis) op de verkeerde plaats zijn ingevoegd. Beide volgordes (hww - inf. en inf. - hww) komen in deze fragmenten in de afhankelijke zin voor.

2*a* Wie zich interesseert voor de historische achtergronden van de moord op Werner en de verering voor hem, zou zich in het volgende boeiende artikel kunnen verdiepen: F. Pauly, ‘Zur Vita des Werner von Oberwesel, Legende und Wirklichkeit’. In: *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 1964, blz. 94.-109.

b De huizen in Bacharach en Oberwesel hadden in de middeleeuwen vaak grote kelders, waarin de wijn bewaard kon worden. (Vgl. r. 8)

Opdracht

1	Wat betekent de woordgroep *dies hic seker bem*?
1	Waarom staat *dies* in de genitief?
1/2	Kun je op grond van *hic, bem* en *En* iets over plaats en tijd van ontstaan van deze tekst zeggen?
2	Wat is een *kerstijn ioncwijf*?
2	Wat wordt bedoeld met *wonende met hem*?
3	Wat is het antecedent van *De welke*? Komt het geslacht van het vn overeen met dat van het zn?
3	*maercte*: Voor welk dial. is de overgang *er* > *ar/aer* kenmerkend?
3	*der iueden*: Welke naamval? Wat is de functie van deze woordgroep?
4/5	Hoe zijn deze regels met het voorgaande verbonden?
6	Waarnaar verwijst het gen. object *Des*?
7	Waarnaar verwijst *soe* (= *si*)? En waarnaar *haere*?

8 t/m 26	In dit gedeelte treffen we een levendige dialoog tussen de vrouw en het dienstmeisje aan. Plaats de aanhalingstekens.
8	Wat voor soort bijw. bep. is *hier beneden*?
9	*iet*: Woordsoort? Betekenis?
10	*doic* = ... + ... Is deze spelling van de ww-vorm algemeen?
10	Waarvan is de genitief *des* afhankelijk?
11	*Warumme* vertoont weer een dial. kenmerk, namelijk ....
12	*wetti*: Los de enclisis op.
14	*te doene hebhen* = ... Kun je de *-e* van *doene* verklaren?
15	*warumbe twi* is een tautologische verbinding. Licht toe.
16	*wort*: Enkel- of meervoud? Motiveer je keuze. (Zie blz. 29)

Hic weet wel ende dart wel swaren
Dat si mire hulpen twint begaren
Nv te desen tiden daer si sijn
Hier onder metten heere mijn
Warumbe pute wat doen si dan
Vrowe dies ne gaet mi niet an
Wat si doen of wat si werken
Maer overwaer dar ict wel staerken
Doen si wel quaet ofte ghoet
Dat hem vergauden noch sal wesen
Als hare vrowe wart gheware
An hare ioncwijf al openbare
Dat soe wiste der jueden daet

(Hier eindigt het fragment)

17	*dar* (in *dart*) komt van het ww ..., dat behoort tot de groep ... (Zie blz. 39)
17	Waarnaar verwijst het enclitische *-t* in *dart*?
18	*twint* komt meestal met een ontkennend element voor (*en/ne*), maar hier is dat niet het geval. Toch is ook hier de betekenis ....
18	*mire hulpen*: Naamval? Waardoor veroorzaakt?
17 t/m 20	Vertaal nu deze regels.
21	Wat is de betekenis van het scheldwoord *pute*?
22	Wat is het ond. bij *gaet*?
24	*staerken* = ...
26	De *au* in *vergauden* is ontstaan uit een .... Wat betekent het woord?
24	Waarnaar verwijst het enclitische *-t*?
25	Hoe zou je deze regel redekundig benoemen?
26	Waarnaar verwijst *hem*?
22 t/m 26	Vertaal deze regels.

11 Toverspreuken

Oude Germaanse toverformulues treffen we weinig aan in mnl. hss. Dit zal enerzijds te wijten zijn aan de strijd van het christendom tegen het oude bijgeloof, anderzijds aan de aarzeling dergelijke kennis aan het papier (of perkament) toe te vertrouwen, waardoor ieder in de gelegenheid zou zijn er gebruik van te maken.

In een 15e-eeuws Gents hs. vinden we onderstaande adviezen en toverformoules (naar W. Braakman, 'Middelnederlandse zegeningen, bezweringsformulieren en toverplanten'. In: *Versl. en Med. v.d. Kon. Vla. Ac. voor Taal - en Letterk*., 1963).

In vele formules is duidelijk sprake van aanpassing aan het christendom.

[1] Omme den vierden dach corts te verdriuene. Ghaet sonder spreken
[2] nuchtens huut uwen huuse sonder spraken toot up een kerkhof, ende
[3] neemt een beenkijn van eenen doden mensche ende hanct dat an uwen
[4] hals in een linen cledekijn ende draghet .xii. daghe lanc ende leest alle

Opmerkingen

1 *tvleschs* (17): lees *tvlesch*.
2*a* sonder spreken (1): Veel toverhandelingen moeten zwijgend verricht worden.
b Doodsbeenderen werden vaak gebruikt om een kwaal te bestrijden. Ze zouden de ziekte overnemen. Na gebruik moesten ze wel teruggebracht worden, anders vond de dode geen rust.
c *Medicina probata fuit saepe* (11) = 'Dit is vaak een probaat middel geweest'.
d In regel 23 wordt gedoeld op het klassieke liefdespaar Pyramus en Thisbe.
e In regel 25 worden waarschijnlijk de heidense goden Baäl en Astarte bedoeld.

Opdracht

1	Weet je welke ziekte bedoeld wordt met *den vierden dach corts*? (Via het Wdb. en een encyclopedie moet je er uit kunnen komen.)
2	*nuchtens* = ...
2	*huut*: In welk dialect hoort deze vorm thuis? Tref je hier nog meer dialectisch getinte woorden aan?
2	*uwen huuse*: Welke naamval? Volgt op *huut* altijd deze naamval?
2	Is de woordgroep *sonder spraken* niet overbodig in deze zin?
4	Wat kun je opmerken over de spelling van de laatste klinkers in *linen* en *cledekijn*?

[5] daghe .v. pater noster den heleghen .v. wonden teeren ende ghi zult
[6] ghenesen; dan draghet weder.

[7] Ic bezweere di, schicht, bi den helegen christi bloede ende bi den helegen
[8] .v. wonden, dattu mi niet en scietes noch en wont, dat du also licht
[9] werdet ende wech als onser lieuer vrauwen sweet was, doe si aers liefs
[10] kints ghenas. Scicht, haelt dine pil als onse lieue vrauwe haren rechten
[11] magedum dede. Medicina probata fuit saepe.

[12] Omme aexter oeghen te doene verdwinen. Nemt witten donderbaer ende
[13] brecten in sticken ende lecht vp daexteroghe ende bint daer vp. Dit doet
[14] .iij. of vier daghen, dan salse hute pulen. Dan neemt een been van den
[15] kerkoue ende nopt daexteroghe mede ende secht .iij. werf: nv biddic
[16] onsen heere iesus kerst dat dese aexteroghe also seere dwinen moete alst
[17] tvleschs van desen doden beene verdwenen es. In den name svaders ende
[18] tsoens ende schelichs gheest. In gods namen. Amen. Dan dracht weder vp
[19] tkerkof dbeen.

[20] Om te hebben minne van enen wive. Ghi sult segghen .lx. daghe lanc
[21] nuchteren: ay soete venis, goddinne van der minne, ic besuere di, dattu
[22] bidder cracht ende bi der viertut dattu hebs in di, dattu hebs in di, dattu
[23] hebs in di, dattu ontfancs mine bede also du ontfincs die bede van tisbe
[24] ende van pieramuse ende doe so dat mi de ghene minne ende el niemene
[25] dan mi, bi ascorot en bi balerlius, die princen sin van der minne.

5	Waarom moeten er precies *vijf* pater nosters gelezen worden?
5	*teeren* is ontstaan uit ...+...
6	*dan draghet weder* = ...
7 t/m 11	Waar is de tweede toverspreuk voor bedoeld?
7 t/m 11	Kun je het gebruik van *du* (in plaats van *gi*) in deze spreuk verklaren? (Vgl. ook spreuk 4).
7	Hoe is de woordgroep *den helegen christi bloede* opgebouwd?
8	Vertaal: *dattu - wont*.
9	Wat wordt door *ende* nevenschikkend verbonden? Wat kun je opmerken over de leden van deze nevenschikkende groep?
9/10	*doe - ghenas*: Betekenis? Van welk type genitief kun je hier spreken?
10	*haelt* is niet een vorm van het ww *halen*, maar van het ww ....
10	*Scicht*: In een andere versie van deze toverspreuk staat hier *scut*. Welk woord past hier het beste? (*pil* = pijl)
11	Hoe is het woord *dede* hier gebruikt? (Zie blz. 49)
12	Beschouw je *aexter oeghen* als één woord of als twee woorden? Geef een grammaticaal argument.
12	*donderbaer* = ... Tot welk geslacht behoort dit woord?
12/13	Wat is het l.v. bij *Nemt, brect, lecht* en *bint*?
13/14	*Dit - pulen*: Vertaal deze zin. Wat valt je op aan de woordvolgorde?
13	*aexteroghe* is volgens het Wdb. onzijdig. Wordt het in deze spreuk ook zo gebruikt?
15	*nopt* komt van het ww .... Betekenis?
15	Welk woord(deel) ontbreekt in deze regel?
16	Christus - *kerst*: Welk klankverschijnsel?

16	*moete*: Welke wijs? Betekenis?
18	Waarom heeft *gheest* geen naamvalsuitgang?
19	*tkerkhof/dbeen*: Los de proclisis op. Wanneer verschijnt het eerste woord in proclisis als een *t* en wanneer als een *d*?
20 t/m 25	Vertaal dit gedeelte. (Let daarbij op de betekeinis van het woord *princen* en op de nevenschikking door het tweede *ende* in r. 24.)

12 Torec

Het verhaal over Torec is een van de 'losse' Arthurverhalen in de Lancelot-compilatie (zie tekst 4). In tegenstelling met de andere toegevoegde verhalen is de *Torec* slechts zijdelings met de wereld van Arthur verbonden. J. Hogenhout (*De geschiedenis van Torec en Miraude*, diss. Leiden 1976) veronderstelt dat een bestaande ridderroman op een gegeven moment aangepast is aan de heersende 'Arthurmode'. De basis van het ridderverhaal zou gevormd worden door een versmelting van twee sprookjes (de types 560 en 400 uit A. Aarne en S. Thompson, *The types of the Folktale*, 2e druk, Helsinki 1964). Het ons overgeleverde verhaal uit de 14e eeuw is in deze zienswijze dus niet in één keer ontstaan, maar is te beschouwen als het eindpunt van een lange traditie.

Hier volgt het begin van het verhaal naar de uitgave door M. en J. Hogenhout, Abcoude 1978.

Van den (coninc) ende vander (joncfrouwen) metten (cyrkel).

Die aventure doet ons cont
Dat in deser selver stont
Een coninc was, ende hiet Briant,
Ende was coninc int rode eylant.
Ende hi voer jagen op enen tijt
In een wout, was herde wijt.
Een ever doe vor hem daer leet,
Daer hi sinen lieden na ontreet
Soe verre in geenen groten woude
Dat hi quam, alst wesen soude,
Daer hi vant sittende op enen boem
Ene scone maget, dier hi nam goem,
Want si was so over scone.
Ende op haer hoeft stont ene crone.
Dat was een di beste hoetbant
Diemen in die werelt vant.
Doen Briade derre joncfrouwen
Soe over scone vant int scouwen
Werd hi ontsteken van harre minne
Ende sprac: 'Joncfrouwe, live vrindinne,
Woudi, ic hulpe u ave gerne.'
'Here, mine staets u niet te werne

Opmerkingen

1 De titels van de hoofdstukken staan in het hs. in de marges. Door het afsnijden van bladen tijdens het inbinden ging soms tekst verloren. Dat is ook bij de titel van dit hoofdstuk gebeurd. Wat tussen haakjes staat, is door Jonckbloet toegevoegd in zijn uitgave van de Lancelot-compilatie.

2*a* *in deser selver stont* (2) is een gebruikelijke, vage verwijzing naar het vorige verhaal in de compilatie (in dit geval: *Lanceloet en het hert met de witte voet*), het beste te vertalen met 'toen, in die tijd'.

b *Briade* (17 en 25) is dezelfde persoon als *Briant* (3).

3 Met het *rode eylant* (4) is waarschijnlijk Ierland bedoeld. Het is mogelijk dat er verband is tussen de naam van koning Briant in dit hoofdstuk (die de grootvader van Torec is) en de 10e-eeuwse Ierse koning Brian Bórahma.

Opdracht

titel	Welke twee woorden kom je in dit fragment als synoniemen van *cyrkel* tegen?
1	Wat moeten we onder *Die aventure* verstaan?
2/3	Is een constructie als *Dat - was* in nnl. nog mogelijk?
3	*ende hiet Briant*: Wat kun je over deze constructie opmerken?
4	Wat wordt door *Ende* verbonden?
6	*was herde wijt*: Hoe is deze woordgroep met het voorgaande verbonden?
7	*leet* is de verl. tijd van het ww ... (vgl.: verleden week). Tot welke klasse van de sterke werkwoorden behoort dit ww?
8	*Daer - ontreet*: Ontleed in zinsdelen.
9	*geenen* = ...
10	Hoe zou je de bijzin *alst wesen soude* vertalen?
11	*Daer*: Woordsoort?
11	Waarbij behoort de groep *sittende op enen boem*?
12	*goem nemen* = ...
12	Het vn *dier* verwijst naar .... In welke nv. staat het? Waardoor wordt deze naamval veroorzaakt?

7 t/m 13	Vertaal nu dit gedeelte in goed nnl.
15	*hoet* is een spellingvariant van .... Welk klankverschijnsel constateer je?
15	Welke betekenissen kan de groep *een di beste hoetbant* hebben? (Zie blz. 68) Welke betekenis lijkt je hier het meest in aanmerking te komen?
19	ontstoken - *ontsteken*: Welke vorm is 'klankwettig'?
19	Hoe is de semantische verhouding tussen de woorden *harre* en *minne*? (Zie blz. 67).
21	*woudi*: Los de enclisis op.
21	Wat biedt de koning hier aan?
22	Maak de syntactische structuur duidelijk van de groep *mine - werne*. Voor de betekenis kun je het Wdb. raadplegen (*staen*, betekenis c, en *weren*).

In dien dat gijt wilt getemen
Dat gi mi te wive wilt nemen.'
Briade seide: 'Jayc, en trouwen.'
Op dese sake quam neder die joncfrouwe
Die soe over scone was.
Doe gingen si sitten in dat gras
Ende die coninc vragede doe hare
Hoe si dus es comen dare.
Si seide: 'Here, al nu ter stat
Heeft mi min vader hier gesat,
Om dat hi wilde dat mi name
Die gene die hier tirstwerf quame,
Ende hi desen cyrkel van goude
Ane mi dan behuwen soude.
Ende wine oec hevet, nembermere
Sone gebrect hem goet noch ere.
Ende ic hete selve Mariole.'

23	De bijw. bep. van voorwaarde in 23/24 wordt ingeleid door de als voegwoord fungerende groep .... Wat is de letterlijke betekenis ervan?
23	Het ww *getemen* wordt in het Wdb. 'intrans.' genoemd. Klopt dat met het gebruik in deze zin?
25	Het bw *en trouwen* betekent ....
26	Wat wordt met *Op dese sake* bedoeld?
30	Waarom heeft het volt. deelw. *comen* geen *ge-*?
31	*al nu ter stat* = ...
32	*gesat* komt van het ww .... Is dit de gewone vorm van dit volt. deelw.?
33/35	Wie wordt met *hi* bedoeld in 33? En wie met *hi* in 35?
35	Wat wordt door *Ende* verbonden?
31 t/m 36	Vertaal nu deze regels.
37	Waarnaar verwijst het enclitische *-ne*?
37/38	Ontleed in zinsdelen: *wine - ere*.

13 Wat is dit voor een tekst?

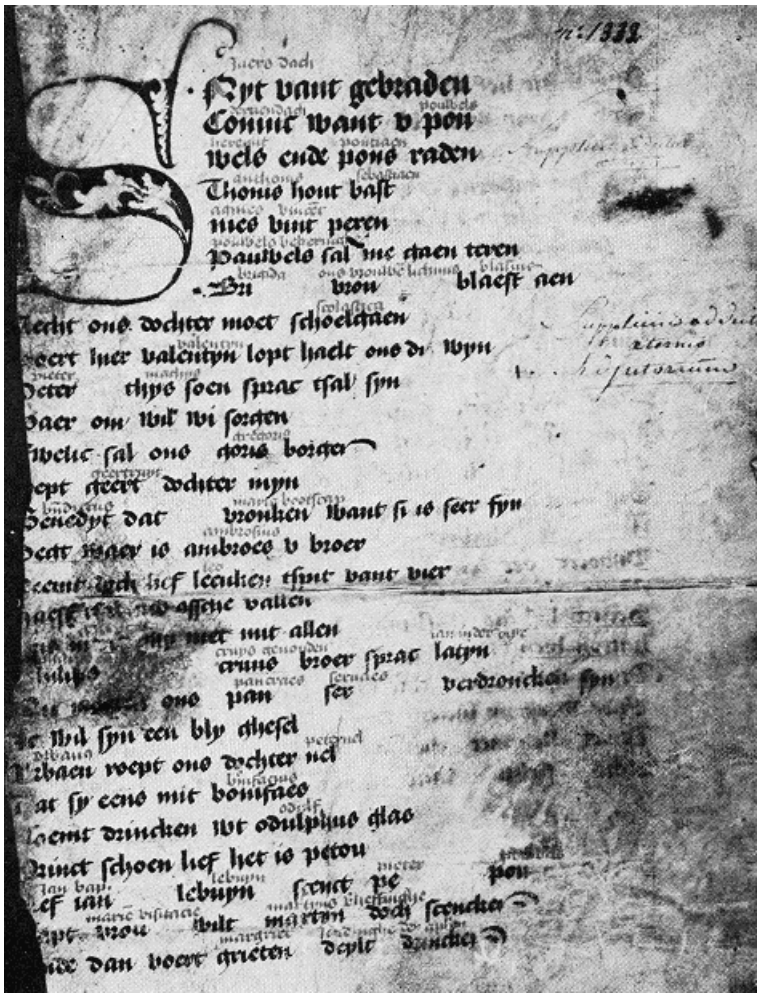

Opdracht

In 1891 gaf Van Veerdeghem de tekst uit van een blad perkament (waarschijnlijk uit de 15e eeuw) dat zich in de U.B. te Luik bevindt

(sign. Brassine 1332). Hoewel de tekst ‘geene letterkundige en slechts een bitter geringe taalkundige waarde bezit, achtten wij hem het uitgeven waard, vooral als zeldzaamheid, als “raritieit”’, aldus de uitgever in *Ts* 10 (blz. 290).

Je ziet op blz. 132 en 134 een weergave van de voor- en achterzijde van dit blad. De vraag hierbij luidt: Wat is dit voor een tekst?

Om je te helpen daarachter te komen, is de groot geschreven tekst getranscribeerd. De woorden tussen de regels (die in het hs. in rood geschreven zijn) moet je zelf ontcijferen. Eerst lees je de tekst door; je begrenst de zinnen en zoekt de moeilijke woorden op om zo de inhoud van het geschrevene te begrijpen. Daarna probeer je een verband te leggen tussen de tekst en de boven geschreven woorden. Tot slot kun je je dan afvragen met welk doel een dergelijk ‘gedicht’ vervaardigd zal zijn.

Misschien lukt het je er helemaal zelf achter te komen. Zo niet, dan volgen op blz. 135 (na de transcriptie van de achterzijde) nog enkele aanwijzingen. Voorlopig moet je die aanwijzingen maar even bedekken.

Transcriptie van de tekst op blz. 132:

1* Snyt vant gebraden
2 Coninc want v pou
2 wels ende pons raden
3 Thonis hont bast
3 nies vint peren
4 Pauwels sal me gaen teren
5* Bri vrou blaest aen
Aecht ons dochter moet schoelgaen
Hoert hier valentyn lopt haelt ons di wyn
Peter thys soen sprac tsal syn
Daer om wil wi sorgen
10 (E)welic sal ons goris borgen
(Ro)ept geert dochter myn
Benedyt dat vrouken want si is seer fyn
Segt waer is ambroes v broer
(N)eemt doch lief leeuken tspit vant vier
15 (Haest tsal ind) assche vallen
(Go)ris (mert) ghy niet mit allen
(P)hilips cruus broer sprac latyn
Nu (moeten) ons pan ser verdroncken syn
Ic wil syn een bly ghesel
20 Urbaen roept ons dochter nel
Dat sy eens mit bonifaes
Coemt drincken wt odulphus glas
Drinct schoen lief het is petou
(Li)ef ian lebuyn scenct pe pou
25 (T)apt vrou wilt martyn doch scencken
(E)nde dan voert grieten deylt drincken

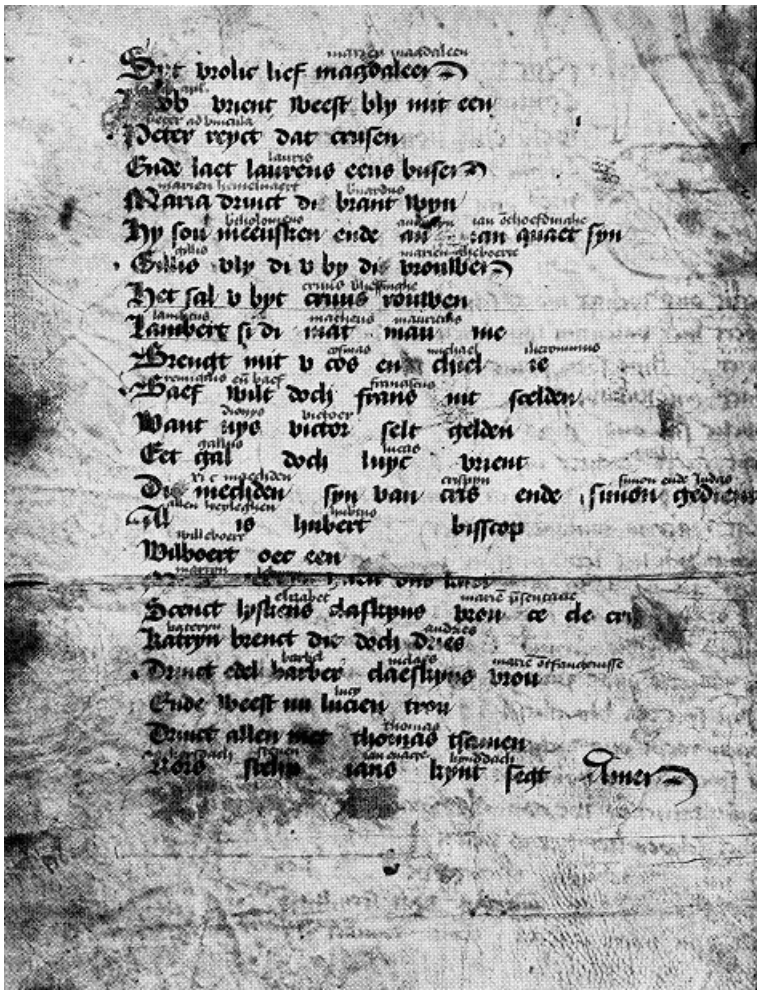

Transcriptie van de tekst hierboven (vervolg van blz. 133):

Syt vrolic lief magdaleen
J(ac)ob vrient weest bly mit een
* Peter reyct dat crusen
Ende laet laurens eens busen
Maria drinct di brant wyn
Hy sou meeusken ende au ian quaet syn
* Gillis vly di v by di vrouwen
Het sal v byt cruus rouwen
Lambert si di mat mau nie
Brengt mit v cos en chiel ie
* Baef wilt doch frans niet scelden

Want nys victor selt gelden
Eet gal doch luyc vrient
Di mechden syn van cris ende simon gedient
* Al is hubert bisscop
Wilboert oec een
M(aer lebuyn haelt) ons (knol)
Scenct lyskens claskyns vrou ce cle cri(s)
Katryn brenct dit doch dries
* Drinct edel barber claeskyns vrou
Ende weest nu lucien trou
Drinct allen met thomas tsamen
Kors stehp ians kint segt Amen

Aanwijzingen

1 Je hebt natuurlijk gezien dat de woorden tussen de regels verband houden met woorden of lettergrepen van de tekst. Het betreft namen van heiligen of van kerkelijke feestdagen. Ga eens na op welke dagen de genoemde heiligen vereerd werden en in welke volgorde ze hier genoemd worden. Je kunt de gegevens in een encyclopedie vinden. Het is helemaal mooi als je in de gelegenheid bent het volgende boek te raadplegen: E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam 1960, Tabel III, blz. 155-197.

2 Als je de volgorde hierin hebt ontdekt, kun je je vervolgens afvragen waarom er voor sommige regels punten geplaatst zijn. (In de linker marge van de voorzijde zijn enkele punten verloren gegaan.)

3 Daarna kun je nagaan of iedere strofe van 4 regels op dezelfde wijze is opgebouwd. Zo zou je bijvoorbeeld eens kunnen tellen of de strofen evenveel lettergrepen bevatten. (Opm.: De strofe van r. 41 t/m 45 lijkt ‘bedorven’. Kun je een reden verzinnen waarom men zo'n strofe zou gaan veranderen?)

4 Met behulp van wat je nu gevonden hebt, moet je antwoord kunnen geven op de vraag of de streep door *claskyns* in r. 44 geplaatst is,
   a omdat deze naam zo belangrijk was, of
   b omdat deze naam daar niet hoorde.

5 Tot slot zou je met behulp van Strubbe/Voet kunnen uitzoeken in welk bisdom van de Nederlanden deze tekst gelokaliseerd moet worden.

* De oplossing vind je op blz. 207.

14 Die wrake van Ragisel

De Oudfranse *Vengeance Raguidel* is in de 13e eeuw in het Middelnederlands bewerkt. Van deze bewerking, die slechts fragmentarisch is overgeleverd, is weer een nieuwe (verkortende) bewerking vervaardigd, die, evenals de *Torec*, is opgenomen in de Lancelot-compilatie.

De teksten van *Die wrake van Ragisel* zijn (samen met een studie over de mnl. bewerkingen van de Oudfranse roman) uitgegeven door W.P. Gerritsen (Assen 1968, 2 delen). Het onderstaande fragment is ontleend aan deze uitgave. Het betreft r. 1915-1941 van de tekst uit de Lancelot-compilatie.

Walewein is in gezelschap van Ydeine, op wie hij hevig verliefd is, op weg naar een *camp*. Ze komen een ridder voorbij naar wie Ydeine uitdagend lonkt. De ridder voelt wel voor een avontuurtje; hij rijdt achter het tweetal aan en vraagt Walewein de jonkvrouw aan hem te laten, omdat zij zíjn geliefde is.

Walewein seide doe in gever u niet
Gine wintse op mi wats gesciet
Die ander seide dan ware niet goet
Dat wi vochten. mar nu doet
Ene dinc die ic sal secgen u
Setse te middelcrite hier nu
Ende dien si meest mint ga te heme
Dit donct mi dbeste alsict verneme
Bi Gode dat si sprac Walewein
Dus leidise daer in dat plein
Ende hietse gaen ten liefsten man
Ja Walewein sprac Ydeine dan
Setti mi nu te dele van desen
Ic sie wel gi wilt mins quite wesen
Gi sijt mins mode ende sat
Gine const mins quite worden niet bat
Het scient wel gi mint mi clene
Doe ginc Ydeine saen na tgene
Ten riddere die na hare haect
Desen heeft si blide gemaect
Hi namse in sinen arme doe
Ende cussetse daer Walewein sach toe
Ende varetse daer sire vaerde
Dies Walewein sere mesbarde
Ay mi sprac hi live God
Hoe dul es hi ende wel sot
Die wiven geloeft nembermere

Opdracht

1/2	Vertaal: *in gever u niet Gine wintse op mi*.
2	*wats gesciet* = ... Kun je de -*s* van *wats* verklaren?
3	De vreemde ridder begint hier te spreken. Waar eindigen zijn woorden?
3	Wat is het onderwerp bij *ware*? Waarom wordt hier de aanvoegende wijs gebruikt?
4	Kun je een verklaring geven voor de punt in deze regel?
6/7	Zeg in eigen woorden wat het voorstel van de vreemde ridder inhoudt.
7	*ga*: Geef persoon, getal en wijs van deze werkwoordsvorm. (Zie blz. 37)
8	*donct* komt van het ww ....
9	*dat si* = ... Waarom denk je dat Walewein zonder meer met het voorstel van de vreemde ridder akkoord gaat?
10	Hoe is de vorm *leidise* samengesteld?
10	Wat is een *plein*?
12	Hier begint Ydeine te spreken. Waar eindigen haar woorden?
13	Vertaal deze regel.
14/15	*mins* (2 ×): Naamval? Waarom staat het woord hier in deze naamval?
16/17	Vertaal deze twee regels.
18	Waarnaar verwijst *tgene*?
19	*die na hare haect* = ...
23	Vertaal deze regel. In welke naamval staat de groep *sire vaerde*?
24	Beschouw je *Dies* als een betr. of als een aanw. vn? Waarom staat het in de tweede naamval? Van welk type genitief kun je hier spreken?
26	Wat wordt door *ende* verbonden? Hoe noem je deze stijlfiguur?
27	Heeft het woord *nembermere* hier een ontkennende betekenis?

15 Testament

Op 18 december 1334 heeft Diederic Pieters sone uit Brugge een testament laten opstellen. Een van de zaken die hierin genoemd worden, is de vijfdelige *Spiegel historiael*, een uitgebreid geschiedwerk, grotendeels door Van Maerlant geschreven. Hieronder volgen uit dit testament het gedeelte waarin sprake is van dit boek en het laatste deel (naar de uitgave van N. de Pauw in *Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten*, Eerste Deel, Gent 1903).

[1] Vord, so ghevic broeder Jacope ende sinen gheselle j spint tarwen, ende
[2] den clusenighen i spint tarwen. Vort, so ghevic Hannekine, Jans soene,
[3] Pieters soens, mijns broeders kinde, in beternessen ende in alemoesen de
[4] vive deel van den SPEGHEL ISTORIALE, ende vort, so ghevic hem xxx s.
[5] groten tornoyse; ende ic bidde minen wive ende mire dochter, dat si
[6] willen vorsorghen dit vorseit kint van houdnessen, van cledinghen, van
[7] ate ende van dranke ende van sire bedurften x jaer ghedurende, ende, als
[8] dese vorseide x jaer verleden zullen sijn, so willic dat dese vorseide xxx s.
[9] grote, die ic hem hiervoren ghegheven hebbe, quite zullen sijn, ende de
[10] vive deel van den SPEGHEL ISTORIALE die zullen bliven Hannekins vorseit.

Opmerkingen

1 *moeten* (15): lees *moete*.

2*a* De letter *s* (4) is de afkorting van het Lat. woord *solidus*, dat 'schelling' betekent. Omdat de munten die in de verschillende steden werden geslagen, niet allemaal dezelfde hoeveelheid zilver bevatten, was niet elke schelling evenveel waard. Er wordt daarom vaak bij gezegd welke waarde de schelling moet hebben. De *grote tornoyse* waren (zilveren) schellingen, die in de 12e eeuw voor het eerst in Tours geslagen werden. Zij waren 12 penningen waard, en er gingen 20 *groten* in een pond (zilver).

b De heren van Gistel (11) vormden een Vlaams adellijk geslacht; ze woonden op een burcht in Gistel, een stadje in West-Vlaanderen.

c Snellegem (14) is een dorpje in de buurt van Brugge.

d De zondag (33) was een zeer gebruikelijke dag om juridische zaken af te wikkelen.

e De heilige Lucia (33) werd vereerd op 13 december.

3*a* *vorseiden* (22): Het gedeelte waarin de namen van de *testamentarisen* voor het eerst worden genoemd, is niet opgenomen. (Zie r. 25/26)

b *up tontfanghene* (22/23) is te beschouwen als een contaminatie van *upnemen* en de verbogen infinitief van *ontfanghen*.

4 Als je nog nooit een gezegeld stuk hebt gezien moet je eens kijken in *Nederland in stukken* door F.v. Anrooy e.a., Haarlem 1979; daarin vind je talloze oorkonden, verdragen, brieven, vonnissen, en dergelijke gereproduceerd.

Opdracht

1	*broeder Jacope*: Waarom heeft *broeder* geen uitgang en *Jacope* wel? (Zie blz. 29)
1	Wat is een *spint*?
1	In welke naamval staat *tarwen*? Waardoor wordt deze naamval veroorzaakt?
2	Welk achtervoegsel tref je aan in het woord *clusenighen*? Kom je het in nnl. woorden nog tegen? Is *clusenighen* enkel- of meervoud?
2/3	Maak de syntactische structuur duidelijk van de groep *Hannekine - kinde*.
3	*beternesse* is een synoniem van *beteringe*. Welke betekenis ken je toe aan de woordgroep *in beternessen ende in alemoesen*?
4	*deel*: Enkel- of meervoud?
5 t/m 7	Vertaal *ende - ghedurende*.

7	Tot welke woordsoort behoort *ghedurende*?
8	Van welk ww komt het deelw. *verleden*?
9	Waarnaar verwijst *hiervoren*?
9	*quite* = ...
10	Welke zinsdeel is *Hannekins vorseit*?

[11] Vort, so ghevic minen wel lieven here Mijn here van Ghistele, mijn
[12] grawe teldende paerd ende mijn beste aberguel, ii plate mouwen ende i.
[13] scoot ende i. gorgiere, ende minen besten baerd met enen beckinele.
[14] Vord, so ghevic den prochipape van Snellegherskerke, i. spint tarwen,
[15] daerbi willic dat hie ij. messen doen moeten over mijn ziele, ende den
[16] dissche van der kerke vorseit ij. spint tarwen (...).

[17] Ende, ommedat ic, Diederic vorseid, wille ende beghere dat alle dese
[18] vorseide ghiften ende legate, die hiervoren ghescreven zijn, zullen bliven
[19] ghehouden zeker, vast ende ghestade, so hebbic mijn jeghenwordich
[20] testament voren gheseghelt met minen propren zeghele, uuthanghende in
[21] kennessen, ende ic bidde ende hebbe ghebeden vriendelike omme Gode
[22] minen vorseiden testamentarisen tlast van minen vorseiden testamente up
[23] tontfanghene ende hem dermede te lastene na hare mogenthede ende
[24] wethenthede in hare zielen.

[25] Ende wie, Willem van Arien, prochipape te Ghistele, Stasin Pieters soene
[26] ende Jan Coudeveld, ontfaen ende hebben ontfanghen, omme de bede
[27] van Diederic Pieters soene vorseit, tlast van sinen vorseiden testamente,
[28] ende beloven dat wijt wel ende ghetrouwelike zullen achtervolgen ende
[29] vulcommen na onser moghenthede ende wethenthede in onse zielen, ende
[30] wie hebben dit jeghenwordich testament, ter bede ende ten versoeke van
[31] Diederic vorseit, gheseghelt met onsen propren zeghelen, uuthanghende
[32] in kennessen. Ghedaen int jaer Ons Heren doe men screef M.CCC.XXXIIII.,
[33] soendaghes na sinte Lucien dach.

11 t/m 13	Wat krijgt de heer van Gistel uit de nalatenschap?
14	Waarom krijgt *de prochipape van Snellegherskerke* ook wat tarwe?
16	Wat zal bedoeld zijn met de *dissche van der kerke vorseit*?
18/19	Wat betekent *bliven* hier? En wat *ghehouden*?
19	*zeker, vast* en *ghestade*: Drie synoniemen?
19	Wat wordt in *so* hervat?
19	*jeghenwordich* = ...
20	Wat wordt met *voren* bedoeld?
20	*propren* = ... Heb je enig idee waarom deze bijv. bep. zou zijn vermeld?
20/21	Waarbij behoort *uuthanghende in kennessen*? Wat betekent deze woordgroep?

21 t/m 24	Wat heeft Diederic de *testamentarisen* gevraagd?
23	*hem*: Woordsoort?
23/24	Is er verschil tussen *mogenthede* en *wethenthede*?
25/26	Hoeveel *testamentarisen* zijn er?
28	*achtervolgen* = ... En wat betekent *vulcommen*?
30	In *ter bede ende ten versoeke* wordt eigenlijk tweemaal hetzelfde uitgedrukt. Hoe noem je dit stijlverschijnsel? Zie je het hier vaker?
1 t/m 33	Noem enkele dialectische kenmerken van deze fragmenten.

16 Karel ende Elegast

Het verhaal over Karel en Elegast behoort tot het genre van de Frankische heldenepiek. De hoofdpersonen zijn Karel de Grote, de sympathieke verbannen leenman Elegast en de schurk Eggeric, die een aanslag op het leven van de koning heeft beraamd. ‘Al maken de fictieve elementen het ons moeilijk te geloven, dat de beschreven gebeurtenissen werkelijk hebben plaatsgevonden, in essentie bevat *KE* het verslag van een historische samenzwering tegen Karel de Grote,’ aldus A.M. Duinhoven in de inleiding bij zijn uitgave van het verhaal. De naam van de verrader Eggeric zou een verbastering zijn van Hardericus, een graaf uit Thüringen die in 785 een complot tegen Karel heeft gesmeed.

Naar alle waarschijnlijkheid is het verhaal oorspronkelijk in het Middelnederlands geschreven, mogelijk nog in de 12e eeuw. Het moet bijzonder populair zijn geweest, want het is vanuit het mnl. in het Duits en Frans vertaald en vanuit het Frans weer in het Noors en Deens. Geen van de twaalf mnl. bronnen (die voor een deel fragmentarisch zijn overgeleverd) kan echter het origineel zijn. Allemaal bevatten ze corrupte plaatsen: fouten, correcties van vroegere fouten en sporen van aanpassing aan een nieuwere tijd. Op grond van de overgeleverde mnl.

Opmerkingen

1 Aanbevolen lectuur: A.M. Duinhoven, *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*, deel 1 (Assen 1975) en deel 2 (Groningen 1981). In deel 1 tref je aan: een historisch overzicht van de tekstkritiek op de *K.e.E.*, een beschrijving van de bronnen en een bespreking van talloze corrupte plaatsen aan de hand van een studie naar kopiisten- en zetters-gedrag. In deel 2 wordt dieper ingegaan op de inhoud van het verhaal. De twee centrale vragen zijn daar: *a* In hoeverre is de *K.e.E.* een verslag van een historische gebeurtenis? en *b* Hoe heeft het oorspronkelijke verhaal zich kunnen ontwikkelen tot dat wat wij nu als de *K.e.E.* kennen? Door tekstvergelijking, zorgvuldige tekstinterpretatie en tekstreconstructie komt de auteur tot opzienbarende resultaten.

redacties (die niet verder teruggaan dan de tweede helft van de 14e eeuw) heeft Duinhoven de niet-overgeleverde tekst gereconstrueerd (van ca. 1350), die aan deze redacties ten grondslag moet hebben gelegen. (Deze redactie is dus wel anderhalve eeuw jonger dan het origineel!) Aan de uitgave van deze tekst (*Karel ende Elegast*, 's-Gravenhage 1982) heb ik het volgende fragment ontleend (r. 891-944).

Karel en Elegast hebben zich toegang verschaft tot het slot van Eggeric. Als Elegast al veel kostbaarheden naar buiten heeft gehaald, vindt Karel het welletjes.

Doe wilde Karel danen riden.
Elegast hiet hem ontbiden:
Hi wilde om een sadel gaen,
Die in der cameren ware gestaen
Daer Eggeric ende sijn wijf in lach;
Die scoonste die nie man sach.
Hi en leeft niet die ie geseide
Die verweentheit van den gereide.
Ende ooc aen dat voorboech
Es te prisene genoech:
Daer hangen an hondert scellen groot,
Die alle sijn van goude root,
Ende clincken als Eggeric rijt.
'Geselle, doet wel ende ontbeit.
Ic sal hem sinen sadel stelen,
Al soudic hangen bider kelen.'
Dit was den coninc onbequame.
Hi hadde eer ontbeert der vrame
Vanden sadel ende dat gewin
Dan Elegast keerde weder in.
Doe Elegast quam ten gereide
Daer ic heden eer af seide,
Doe hijt waende dragen dan,
Die scellen die daer hingen an,
Gaven sulc enen clanc
Datter Eggeric bi ontspranc
Uut sinen slape, ende seide:
'Wie es daer te minen gereide?'
Hi woude trecken sijn sweert,
Haddet die vrouwe niet geweert,
Die hem seinde ende vragede,
Wat ware dat hi jagede;
Often alven wilden verleiden?
Si nam hem dat swaert metter sceiden,
Ende seide: 'Daer en mach nieman in
Comen sijn, no meer no min.
Het es ander dinc dat u deert.'
Si bemaenden ende besweert

Opdracht

1	*danen*: Zinsdeel?
2	*hiet* is de verl. tijd van .... Betekenis? *ontbiden* = ... Welk woordje voegen wij toe in een dergelijke zin?
4	*ware gestaen* = ... Kun je het gebruik van de aanv. wijs hier verklaren?
5	Wat is het ond. bij *lach*? Wat merk je op?
6	Wat is het antecedent van *Die* (het eerste)?
6	Waardoor zou de ontkenning in de bijzin *die - sach* veroorzaakt kunnen zijn?
7	Welke betekenis heeft het voorvoegsel *ge-* in *geseide*?
8	*verweentheit* = ...
8	Welke betekenissen heeft het woord *gereide*? Voor welke betekenis kies je hier en waarom?
7 t/m 13	Vertaal nu dit gedeelte.
7 t/m 13	Waarom zou hier de teg. tijd gebruikt zijn?
12	Is ‘rood goud’ in de middeleeuwen iets bijzonders?
14	Wie wordt met *Geselle* aangesproken?
14	*ontbeit* komt van het ww .... (Gezien het rijm zou je kunnen veronderstellen dat er in een vroegere redactie ... stond, een synoniem van *ontbeit*.)
14	Hoe zou je *doet wel ende ontbeit* vertalen?
16	*Al soudic hangen bider kelen* = ...
17	Van welk bn is *onbequame* de ontkenning? Wat betekent dit woord? Van welk ww is het afkomstig?
18	*vrame* = ... In welke nv. staat *der vrame*? Waarom staat de groep in deze naamval?
19	Wat wordt door *ende* verbonden?
18/19	Is er verschil in betekenis tussen *vrame* en *gewin*?

19	In welke naamval staat de groep *dat gewin*? Waarom is het gebruik van deze naamval hier opmerkelijk?
20	Waarvan is deze regel afhankelijk?
22	*heden eer* moet hier, gezien de context, wel betekenen ....
21 t/m 27	Welke syntactische afwijkingen constateer je in dit gedeelte?
23	*dan* is een nevenvorm van het woord....
26	Van welk ww komt *ontspranc*? Betekenis?
30	*geweert* = ...
31	Welke handeling stel je je bij *seinen* voor?
32	Wat is het ond. bij *ware*?
33	*Often* = ...+....
33	Wat zijn *alven*?
29 t/m 33	Vertaal nu deze regels.
34	*metter sceiden* = ...
36	Waarbij behoort de groep *no meer no min*?
38	Wat betekent *Si bemaenden*?

Dat hi haer seide sijn gedochte;
Waer bi dat hi niet en mochte
Slapen binnen drien nachten,
Dat si conste gewachten,
Noch eten binnen drien dagen.
Dies began si hem vragen.
Der vrouwen list es menichvout,
Sijn si jonc oft sijn si out.
So lange lach si hem an,
Dat hi haer seggen began,
Dat hi haers broeder doot hadde gesworen;
Ende die te dien waren vercoren,
Souden daer cortelike comen.
Hi gincse haer bi namen nomen,
Hoe si hieten ende wie si waren,
Die den coninc wilden daren.

40 t/m 43	Hoe zijn deze regels syntactish met het voorgaande verborgen?
41	Is het gebruikelijk dat telwoorden verbogen worden als ze vóór een zn staan?
42	*gewachten* = ... Hoe zou je deze regel als zinsdeel benoemen?
44	Hoe vertaal je *Dies*?
45/46	Vertaal deze regels.
47	*lach an* komt van het ww .... Betekenis?
49	Ontleed deze bijzin in zinsdelen.
50	*die*: Woordsoort? En waarnaar verwijst *dien*?
51	*cortelike* = ...
52	Waarnaar verwijst -*se* uit *gincse*?
54	*daren* (bijna uitsluitend in het rijm gebruikt) is een nevenvorm van .... Je kunt dit woord hier beschouwen als een eufemisme voor....

17 Oorkonden

In 1290 zijn aan de grafelijke kanselarij van Holland de volgende twee oorkonden opgesteld. De kanselarij had geen vaste standplaats; ze trok voortdurend met de graaf rond. De oorkonden kunnen in Den Haag opgesteld zijn, maar even goed bijvoorbeeld in Alkmaar, Dordrecht of Middelburg. De eerste (van 18 april) deelt mee dat Jan (II) van Arkel (een van de heren van Arkel, die hun bezittingen tussen de Lek en de Merwede hadden) zijn burcht in Gorinchem aan Floris (V) geeft, waarna hij deze in erfleen terugkrijgt. De tweede (van 6 juli) is een brief aan de stad

Dordrecht. Door geldnood gedwongen heeft Floris de tol van deze stad (die veel geld opleverde: Dordrecht lag aan drukke waterwegen) verkocht.

De voor 1300 geschreven ambtelijke bescheiden zijn uitgegeven door M. Gysseling in *Corpus van Middelnederlandse Teksten* (*tot en met het jaar 1300*), reeks I, 's-Gravenhage 1977. Deze twee zijn te vinden in deel I, 2. (De opgeloste afkortingen zijn hier niet gecursiveerd.)

I

[1] Jc jan here van arkele ridder make cont alle den ghenen die desen brief
[2] sien sullen ofte horen. dat ic mine borch te gorichem op hebbe ghegheven
[3] te vrien eyghine minen lieven here haren florense grave van hollant. in
[4] deser manieren, dat hi mi die borch weder hevet verleent mi ende minen
[5] rechten arfnamen van hem te houdene ende sinen nacomelinghen te
[6] rechten arflene. also dat niet versterven ne mach op den grave van
[7] hollant also langhe alse tote arkele een recht arfname es. mare dit huis
[8] ende dese borch sel bliuen altoes des scraven van hollant ende sinen

Opmerkingen

1*a* *hare* (3) is een nevenvorm van *here*.
b *ver* (19) is een nevenvorm van *vrouwe*.
2*a* De (verplichte) feestdag van Sint Marcus viel op 25 april.
b De feestdagen van Sint Martinus vielen op 4 juli en 11 november. Voor dit soort dateringsproblemen kun je raadplegen: Eg.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam 1960.

Opdracht

1	Wat is het ond., het l.v. en het m.v. bij *make cont*?
2	Welke waarde moet je aan de punt toe kennen? (Vgl. ook r. 3)
2	*op ghegheven* = ...
3	Wat betekent de woordgroep *te vrien eyghine*?
3	*minen - hollant*: Welk zinsdeel?
3/4	*in deser manieren* = ...
4	Waarnaar verwijst *deser*?
5	Welke woorden/woordgroepen worden door *ende* verbonden?
4 t/m 6	*dat - arflene*: Ontleed in zinsdelen.
6	*mach* komt van het ww ... en betekent .... Wat is het ond. bij deze pv.?
8	*scraven*: Kun je de schrijfwijze met een *c* verklaren?

[9] nacomelinghen op ende of vrileke te ridene ende sine vriende van sinen
[10] weghen so wanneer sijs te doene hebben. Ende so wie die herscap van
[11] arkele besittet ende mijn rechte arfname es die sal die borch besitten in
[12] diere manieren. dat hier vorsproken es. jn orconden van desen brieve die
[13] wart ghegheven in ons heren jaren. dusent. tvehondert. ende neghentich
[14] iaer. des dinxendaghes vore sente marcus daghe.

II

[15] Florens Grave van hollant die groet die scepene ende die ghemeene port
[16] van dordrecht alse sine ghetrouwe portre. want ons dat witteleke noet
[17] doet dat wi onse tolne van dordrecht ver coepen als dor onser
[18] cummeringhen wille, so bidden wi v op eweleke onse verdienen dat ghi
[19] dien brief als van dien tolne van dordrecht die ver marie van der spoyen
[20] ghecoft hevet beseghelt. want dar of gheloven wi v scadeloes te houdene,
[21] jn orconde van desen brieve die wart ghegheven in ons heren jaren.
[22] dusent. tvehondert. ende Neghentich iaer. des donresdaghes na sente
[23] martins daghe in den zomer.

9/10	*van sinen weghen*: Zoek in het Wdb. (*wech*) op wat deze woordgroep betekent.
10	*so wanneer* = ... (Zie blz. 71)
10	*sijs* = ... + ... Waarnaar verwijst het tweede deel?
7 t/m 10	Vertaal nu: *mare - hebben*. (Zie blz. 76)
12	*diere manieren*: Geslacht? Getal? Naamval?
12	Waarom kan het woord *dat* hier geen betr. vn zijn? Wat is dan de woordsoort? Hoe zouden we het in het nnl. moeten weergeven?
12	De vaste formule *jn orconden van desen brieve* betekent ....
12	Door wie en aan wie wordt deze brief gegeven?
14	*des - daghe*: Welk zinsdeel? Welke naamval?
15	Is het eerste *die* een betr. of een aanw. vn?
15	Met *die ghemeene port* wordt niet de stad bedoeld, maar....
16	Is *want* hier een onderschikkend of een nevenschikkend voegwoord?

16/17	(*het*) *doet noet* = ... (Wdb.: *noot*)
16	Het woordje *dat* wijst vooruit naar ....
16	*witteleke*: Woordsoort? Betekenis?
18	*cummeringhe* (Wdb.: *commer*) = ...
17/18	Wat betekent nu: *als - wille*? (Zie Wdb.: vw *alse*)
18	Welk gedeelte wordt hervat in het woordje *so*?
18	*wi* verwijst naar ..., *v* verwijst naar ....
18	Wat is het l.v. bij *bidden*?
18	Hoe zou je *op eweleke ons verdienen* in nnl. weergeven? Is dit type woordgroep nog gebruikelijk?
19	*dien brief - dordrecht* = ...
20	Wat belooft Floris?
23	Is *in den zomer* wel of niet een bijvoeglijke bepaling bij *sente martins daghe*?
15 t/m 23	Waarom is het nodig dat de stad Dordrecht de (bijgevoegde) koopakte ook bezegelt, denk je?

18 Lorreinen

De *Roman der Lorreinen* handelt over de vete die er geslachten lang bestond tussen de Lorreinen (de heren van Lotharingen en de Ardennen) en de Fromondijnen (uit Vlaanderen en Bordeaux). Voor een deel is het verhaal een bewerking van de Franse *Geste des Loherains*, voor het overige is het misschien oorspronkelijk Nederlands. Het moet een bijzonder uitgebreid werk geweest zijn (ca. 100 000 verzen), verdeeld in drie boeken. Helaas is het slechts fragmentarisch overgeleverd. Van de 16 fragmenten die we ervan bezitten, hebben er 13 tot hetzelfde hs. (van ca. 1370) behoord. Het onderstaande gedeelte is afkomstig uit een van de fragmenten uit Giessen (van het hs. van 1370; sign. U.B. 98). Drs. J.B. v.d. Have, bezig met een proefschrift over deze roman, was zo vriendelijk mij een foto van het hs. te sturen.

Opmerkingen

Yoen had familiebezittingen in Gascogne (Frankrijk) en was koning van het land der Skythen aan de Zwarte Zee. Hij had zijn land met zeven burchten versterkt. *Gardeterre* (2) was een van deze versterkingen, een grensvesting op een berg, een stad met een muur van een lengte van tien mijl, met 500 torens erop. (Na een lange reis over zee arriveert Yoen met Helene in het land der Goten in Kaukasië.)

De Lorreinenkoning Yoen koestert een hoofse liefde voor Helene, de vrouw van koning Otto, een van de Fromondijnen. Als Otto door een verrader hiervan op de hoogte is gebracht, laat hij Helene in een burcht in Noorwegen opsluiten (onder strenge bewaking) om zo een eind aan deze liefde te maken. Yoen reist naar haar toe. Helene weet haar gevangenis te ontvluchten (waarbij ze drie mensen met het zwaard doodt) en samen trekken ze weg.

Yoen quam gereden soe verre
Dathi quam te gardeterre
Daer hi onmenigen dach
Metter coninginnen lach
Maer hi dede een scep touwen
Tsinen boef enter vrouwen
Daer dedi inne dragen al dat
Hi behoeven soude ende sinen scat
Ende loet den cogge so over sere
Dat hi cume mochte dragen mere
Hi sprac goede maroniere
Diene souden voeren sciere
Al die zee hemelike
Hi woude laten sijn conincrike
Ende sijn lant ende sijn ere
Die hi lange hadde als here
Gehouden ende met groeter werde
Ende varen nu sirer verde
Yoen die coninc porde met nachte
Dies hem luttel iement wachte
Ende es ter zeewaert gevaren
Daer ave en wiste moederbaren
Dan die gene die met hem varen
Ende in den scepe waren
Joncfrouwen .ii. ende cnapen viere
Sonder die waren ten stiere
Die scepliede diese leiden
Selen ter zee metter galeiden
Nu vaert yoen die coninc wert
Die vort nemmermer en gert
Te wrekene sijns vader doet
Hi laet sine veede groet
Houden diese houden wille

Opdracht

2	Zou je *gardeterre* een symbolische naam kunnen noemen?
3	*Daer*: Woordsoort?
3	*onmenigen dach* = ...
4	Is *coninginnen* enkel- of meervoud? Geef een gramm. argument.
5	*touwen* = ...
6	Raadpleeg het Wdb. voor de betekenis van *boef*.
6	*enter* =... + ... Voor welk dialect is deze vorm kenmerkend? Wat wordt door het eerste deel nevenschikkend verbonden?
6	Hoe zou je deze regel nu vertalen?
7	Wat is het object bij *Daer dedi inne dragen*?
8	Wat betekent *scat* hier?
9	Van welk sterk ww komt de vorm *loet*? Klasse?
9	Wat is een *cogge* voor een type schip?
9/10	Vertaal deze regels.
11	Is *sprac* hier trans. of intrans. gebruikt? Betekenis?
12	*Die-* verwijst naar ..., *-ne* naar ....
12/13	Waarom moet het allemaal *sciere* en *hemelike* gebeuren, denk je?
13	Wat kun je opmerken over de vorm van de bijw. bep. *Al die zee* in vergelijking met het nnl.?
14	*laten* = ...
16	Wat is het antecedent van *die*?
16	*als here*: Zinsdeel?
17/18	Wat wordt door *ende* (2 ×) verbonden?
18	*verde* is een nevenvorm van .... Hoe zou je de groep *sirer verde* als zinsdeel benoemen? In welke naamval staat de groep? Wat kun je opmerken over de vorm *sirer*? (Zie blz. 32)
19	*porde* = ...

20	Wat betekent *Dies* hier?
19 t/m 21	Vertaal deze regels.
22	Waarnaar verwijst *Daer ave*?
22	*moederbaren* is een dichterlijk woord voor .... (Vaak blijft het lidw. achterwege.) De betekenis van *en moederbaren* is .... Met welk ww hangt het woord samen?
23	*varen*: Teg. of verl. tijd?
25	Waarom is de plaatsing van het tw *.ii.* ná het zn *Joncfrouwen* hier opmerkelijk? (zie blz. 69)
26	*Sonder*: Woordsoort? Betekenis?
27/28	Benoem redekundig *Die - galeiden*.
28	*selen*: Teg. of verl. tijd? Voor welk dial. is deze vorm kenmerkend?
28	Zijn *galeide* en *cogge* synoniemen?
29	Wat is de gramm. functie van *die coninc wert*? Welk verschil in woordorde ten opzichte van het nnl. constateer je? Komt het verschijnsel in deze tekst meer voor?
30	*gert* hangt samen met het nnl. ww ....
31	*sijns vader doet*: Kun je verklaren waarom er *vader* en niet *vaders* staat?
32	*veede* = ...
33	*die* (uit *diese*): Woordsoort? En waarnaar verwijst *-se*?

Hi wilt hem houden nu al stille
Bi helenen der coninginnen
Diene wel na hadde doen ontsinnen

34	*hem houden* = ...
36	Deze regel is een bepaling bij....
32 t/m 36	Vertaal nu deze regels.

Een tekstkritische excursie

Nu je de tekst nauwkeurig hebt gelezen en de opdracht hebt uitgevoerd, zijn er ongetwijfeld een aantal vragen bij je gerezen. Deze bijvoorbeeld: Hoe is het mogelijk dat de dichter Yoen eerst een *cogge* laat klaarmaken om ermee vandoor te gaan (9), terwijl hij hem daarna in een *galeide*, een totaal ander type schip, laat vertrekken (28)? Wanneer deze plaatsen honderden regels uit elkaar zouden liggen, zouden we ons nog voor kunnen stellen dat de dichter zich vergist had, maar nu, binnen een bestek van 20 verzen, is dat toch onvoorstelbaar.

Nu weten we op grond van teksten waarvan meerdere redacties bewaard zijn gebleven (de *Karel ende Elegast* bijvoorbeeld), dat de kopiisten tijdens het overschrijven van teksten fouten gemaakt hebben: leesfouten, fouten doordat ze de tekst niet goed begrepen, schrijffouten, enzovoort. De onregelmatigheden die het gevolg waren van deze fouten (zoals bijvoorbeeld weesrijmen en slechte aansluitingen) zijn naderhand soms weer gecorrigeerd. Hierbij werkte men volgens vaste (correctie)patronen. Een zeer frequente wijze van corrigeren was die waarbij men de tekst met een aantal regels uitbreidde. Omdat de kopiist in deze regels geen nieuwe informatie kon stoppen (die zou strijdig kunnen zijn met de tekst die volgde), worden toegevoegde regels meestal gekenmerkt door herhalingen, tautologieën, stoplappen en omslachtige bewoordingen. Bovendien zijn vaak niet alle bestaande onregelmatigheden weggewerkt, en soms zijn er door de correctie weer nieuwe onregelmatigheden bij gekomen.

Wanneer we nu op grond van de inhoudelijke tegenstelling *cogge - galeide* veronderstellen dat we hier te maken zouden kunnen hebben met een corrupte plaats, is het zaak om op zoek te gaan naar dergelijke onregelmatigheden. Laten we de alinea met de *galeide* erin (19-28) eens aan een nader onderzoek onderwerpen.

19 *Yoen die coninc porde met nachte*
20 *Dies hem luttel iement wachte*
21 *Ende es ter zeewaert gevaren*
22 *Daer ave en wiste moederbaren*
23 *Dan die gene die met hem varen*
24 *Ende in den scepe waren*
25 *Joncfrouwen .ii. ende cnapen viere*
26 *Sonder die waren ten stiere*
27 *Die scepliede diese leiden*
28 *Selen ter zee metter galeiden*

We kunnen dan constateren dat dit tekstgedeelte naast de inhoudelijke ‘fout’ *cogge - galeide*, nog een flink aantal onregelmatigheden bevat:

a 22 is min of meer een herhaling van 20;
b evenzo is 24 een variërende herhaling van *met hem varen* uit 23;

c 27/28 is een bijstelling (dus ook een soort herhaling) bij de groep *die waren ten stiere* uit 26;
d de persoonsvormen *varen* (23) en *selen* (28) staan in de teg. tijd, terwijl het verhaal in de verl. tijd (afgewisseld met de volt.teg. tijd) verteld wordt;
e de bijv. bep. *twee* staat achter het zn *joncfrouwen* inplaats van, zoals gebruikelijk is, ervóór; (Achterplaatsing komt alleen voor in het rijm.)
f en tot slot: de regels 21 t/m 24 vertonen een vierrijm (op -*aren*). De mnl. rijmteksten kennen over het algemeen gepaard rijm en daarbij worden vierrijmen vermeden. De aanwezigheid van een vierrijm duidt, evenals die van een drierijm of van één of meer weesrijmen, over het algemeen op tekstverandering, op corruptie dus.

Op grond van onze kennis van de wijze waarop fouten werden gemaakt en correcties werden aangebracht, is er na een dergelijke opeenstapeling van onregelmatigheden in slechts enkele regels, slechts één conclusie mogelijk: deze passage moet wel corrupt zijn. Gezien het grote aantal herhalingen ligt het voor de hand dat we hier met tekstuitbreiding te maken hebben. Maar dan dringt de vraag zich op wat er dan vroeger gestaan kan hebben, en waardoor de tekst op een gegeven moment veranderd is. Laten we eens een poging doen de oorspronkelijke lezing te achterhalen.

Aangezien we in het rijmpaar 19/20 geen onregelmatigheden hebben geconstateerd, lijkt het waarschijnlijk dat dit rijmpaar niet bij de tekstverandering betrokken is geweest. We richten onze aandacht dus op het gedeelte 21 t/m 28. Nu biedt de overgeleverde tekst al één heel concrete aanwijzing voor de vroegere lezing. Het tw *twee* stond immers alleen in rijmpositie achter het zn. Dat zou betekenen dat de groep *joncfrouwen twee* uit rijmpositie afkomstig moet zijn. Maar dan zou het rijmwoord op *twee* nog in de voorafgaande of volgende regels te vinden kunnen zijn. Nu staat er in 21 dat Yoen naar *zee* is gevaren. Gezien het feit dat 22 en 23 geen enkele nieuwe informatie bieden, lijkt het niet onwaarschijnlijk dat 21 vroeger op *zee* eindigde, en dat daarop de mededeling uit 24/25a volgde:

21 Ende es gevaren ter zee*
24 Met hem waren joncfrouwen twee*

Wat is er nu gebeurd? Wel, tijdens het kopiëren van regel 21* zijn er enkele woorden van plaats verwisseld (een zeer frequente kopiistenfout): *gevaren ter zee* is geworden tot *ter zee gevaren*. Door deze fout waren er twee weesverzen in de tekst ontstaan:

21' Ende es ter zee gevaren
24 Met hem waren joncfrouwen twee*

Deze onregelmatigheid is (waarschijnlijk door een latere kopiist)

gecorrigeerd door het bijrijmen van een aantal regels. Regel 20 (*Dies hem luttel iement wachte*) werd in 22 herhaald: *Daer ave en wiste moederbaren* (rijmend op *gevaren* van 21). Maar de kopiist kon met deze regel niet volstaan, want in 20 stond *luttel iement* ('bijna niemand') en in 22 stond nu 'niemand'. Dus moest er nog een beperking volgen: *Dan die gene die met hem varen*. Het gevolg van de invoeging van deze regel was dat er nog een vierde regel op *-aren* moest komen. De kopiist heeft toen het eerste deel van de oorspronkelijke regel 24* gevarieerd en dat met *Ende* tot een volledig vers aangevuld (*Ende in den schepe waren*). De groep *joncfrouwen twee* bleef toen over; die moest de volgende regel (25) openen.

Maar hoe heeft die volgende regel dan vroeger geluid? In 25 t/m 28 wordt meegedeeld dat de koning buiten de koningin en de twee jonkvrouwen, nog vier *cnapen* met zich mee neemt op reis, de bemanning niet meegerekend; en dan natuurlijk nog die onbegrijpelijke mededeling dat ze met een *galeide* vertrekken. Waarom zou de koning vier *cnapen* meenemen? Wel, gezien het feit dat koning Yoen met Helene een lange reis gaat maken en in het buitenland wil gaan wonen, ligt het toch voor de hand dat hij vergezeld wordt van een kleine groep mannen die hem en Helene (en haar twee gezelschapsdames) op hun tocht naar het onbekende land kunnen beschermen. Een dergelijke groep noemt men in het mnl. (en ook nu nog): een *geleide*. En nu we dit geconstateerd hebben, is er geen twijfel meer mogelijk. Hier moet een misverstand in het spel geweest zijn. Het woord *geleide*, dat 'gezelschap' betekende, moet in deze situatie (waarin van een schip sprake is) abusievelijk geïnterpreteerd zijn als een *galeide*, een bepaald type schip. Op grond van dit inzicht kunnen we nu de volgende twee regels reconstrueren:

25 Ende vier cnapen in sijnre geleiden*
27 Sonder die scepliede diese leiden*.

Toen de groep *joncfrouwen twee* naar het begin van 25 moest verhuizen, konden de oorspronkelijke verzen 25 en 27 niet gehandhaafd blijven. Het geheel werd uitgebreid tot vier verzen. *Joncfrouwen twee* werd gecompleteerd met *ende cnapen viere*, waarbij *viere* vanwege betere rijmmogelijkheden na *cnapen* geplaatst zal zijn. Daarop moest nu eerst een vers volgen dat op *viere* rijmde: *Sonder die waren ten stiere*, een variatie op het oorspronkelijke vers 27. Daarna kon de oorspronkelijke woordgroep (als herhaling) volgen: *Die scepliede diese leiden*. Nu was alleen nog de *geleide/galeide* als informatie over en de kopiist heeft ervan gemaakt: *Selen ter zee metter galeiden*.

Samenvattend: De oorzaak van de tekstuitbreiding in het gedeelte 21 t/m 28 is te wijten aan een omkering binnen het oorspronkelijke vers 21. Tijdens de correctie van de door deze fout ontstane weesrijmen is een tweede fout gemaakt: men heeft het woord *geleide* geïnterpreteerd als een *galeide*, een bepaald type schip. We kunnen de ontwikkeling van dit tekstgedeelte als volgt schematisch weergeven (toevoegingen staan tussen gebroken haken ('...'); vervangingen van woorden tussen schuine strepen (/.../):

19 *Yoen die coninc porde met nachte*
20 *Dies hem luttel iement wachte*
21* *Ende es gevaren ter zee* (> *ter zee gevaren*)
24* *Met hem waren joncfrouwen twee*
25* *Ende vier cnapen in sijnre geleiden*
27* *Sonder die scepliede diese leiden*

↓

19 *Yoen die coninc porde met nachte*
20 *Dies hem luttel iement wachte*
21 *Ende es ter zee'waert' gevaren*
22 *'Daer ave en wiste moederbaren'*
23 *'Dan die gene die' met hem 'varen'*.
24 *'Ende in den scepe' waren*
25 *Joncfrouwen twee ende cnapen viere*
26 *Sonder 'die waren ten stiere'*
27 *Die scepliede diese leiden*
28 *'Selen ter zee met' /ter galeiden/*

Natuurlijk kun je een dergelijke gang van zaken nooit bewijzen. Het hoogste wat je kunt bereiken met een dergelijke 'proeve van tekstkritiek', is een hoge mate van waarschijnlijkheid. (Opm.: Zie voor dit soort tekstkritiek: A.M. Duinhoven, *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*, deel 1 (Assen 1975) en deel 2 (Groningen 1981). In deel 1 vind je onder meer een overzicht van kopiistenfouten en correctietechnieken, voor zover ze door de auteur in de *K.e.E.* zijn aangetroffen.)

19 De bouc vanden ambachten

In het midden van de 14e eeuw heeft een schoolmeester uit Brugge een Frans-Vlaams conversatieboekje geschreven. De kennis van het Frans was destijds noodzakelijk in handel en administratie. Het boekje geeft een goed beeld van het leven in Brugge in de 14e eeuw. Het enige hs. dat we van dit werkje bezitten (waarschijnlijk een kopie van het origineel) stamt nog uit de 14e eeuw en bevindt zich in de Nat. Bibl. van Parijs. Het is uitgegeven door J. Gessler in *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen,* Brugge 1931.

De schrijver behandelt allerlei zaken uit het dagelijks leven, begroetingen, onderdelen van de woning, huishoudelijke attributen, boodschappen, enzovoort. Hieronder volgt een gedeelte over het kopen van laken op de markt.

[1] Of ghi dinghet lakene, zo vraegt: ‘Wat lovedi d'elne van desen lakene, de
[2] half elle of t'vierendeel?’ Dinghet gheminghede lakene, rode, groene ende
[3] swerte, witte, sciere ende graeuwe, blaeuwe, strijpte ende tiertiene, ende
[4] segt in dusghedaner wisen: ‘Vrouwe, hoe lovedi d'elne van desen lakene?
[5] of: Hoe suldi gheven d'elle?

[6] - Heere, om redene; ghi sult se hebben goeden coep; ja omme catel.

[7] - Vrouwe, men moet winnen: besiet wat ic sal betalen.

[8] Heere, ghi sult er 'af betalen twalef grote vander elle, updat u ghenoucht.

[9] - Vrouwe, dat ne ware gheene vroescepe; omme al sovele wildic 't
[10] hebben goet scaerlaken.

[11] - Heere, ghi hebbet recht; maer ic hebbe noch zulke dat niet en es
[12] vanden besten, die ic niet ne gave omme XX groot.

[13] - Vrouwe, al ghelovic wel; maer dese n'es niet van sovele ghelts, dat weet
[14] ghi wel; maer dat ghire af laten sult, zal se u doen vercopen.

Opmerkingen

1*a* *scaerlaken* (10) is geen laken maar een andere stof.
b *Sinte Lodewijc* (24) is de Franse koning Lodewijk IX, bijgenaamd De Heilige (1214-1270; in 1297 gecanoniseerd).
c In de regels 29 t/m 31 tref je verschillende muntsoorten aan, die niet allemaal in het Wdb. staan. Brugge was in die tijd een belangrijk handelscentrum en men kon er met veel soorten geld betalen. Voor het gebruik en de waarde van deze munten, zie: H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*, 6e druk, Utrecht/Antwerpen 1976 (Aulaboeken 213).
2 In *loven* (1) zien we een betekenisontwikkeling: ‘iets prijzen’ - ‘de koopwaar aanprijzen’ - ‘er een bepaalde som voor vragen’ (vgl. ‘loven en bieden’).
3 Het gedeelte *dat - scrine* (19) is moeilijk te interpreteren. Ook het Frans (*qu'elle fust d'or en vo escrin*) kan ons niet helpen.
4 Het Wdb. vermeldt dat het ww *bewinden* (40) trans. en intrans. gebruikt kan worden. Dit is onjuist. Het moet zijn: trans. en wederk. (Zie MNW I, 1221 t/m 24)

Opdracht

1	Is *of* een nevensch. of een ondersch. vw? Betekenis?
1	*dinghen* = ...
1/2	Welke woorden/woordgroepen zijn nevenschikkend verbonden in de zin *Wat - vierendeel*? Hoe vertaal je deze zin? (Zie opm. 2)
2	Tegenover het ordegewaad van de geestelijkheid staan de wereldlijke kleren, die vaak *gemenget* waren. Wat betekent dit woord? (De erbij genoemde kleur gaf dan vaak de hoofdkleur aan.)
3	*sciere* = ... (vgl. Schiermonnikoog) en *graeuwe* = ...
3	Met welk zn is het woord *strijpt* verwant? Hoe zag *strijpt* (*laken*) eruit?
3	Het woord *tiertiene* staat als zn in het Wdb. vermeld. Is het hier ook als zodanig gebruikt?
6	*om redene* = ...
6	In het Wdb. kun je onder *goet* vinden wat *goeden coop* betekent. Met welk zinsdeel heb je hier te doen?

6	*catel* = ...Kun je het ontbreken van het lw verklaren?
7 t/m 8	Vertaal deze regels. (Voor *grote*: zie tekst 15, opm. 2a)
8	Wat is het ond. bij *ghenoucht*?
8	Voor welk dial. is de schrijfwijze *ghenoucht* (en ook die van *Bouc* in de titel) kenmerkend?
9/10	Zeg in eigen woorden wat de klant in deze regels antwoordt.
11	Waarom zou *zulke* hier als betr. vn *dat* bij zich hebben en in 12 *die*?
13	*al*: Woordsoort?
13	*ghelts*: Naamval? Waarom staat het woord in deze naamval?
14	Zeg in eigen woorden wat de klant bedoelt met *maer - vercopen*.

[15] - Heere, wat es se u waerd danne?

[16] - Vrouwe, soe ware mi waerd wel neghene grote.

[17] - Heere, het's qualike gheboden.

[18] - Of te seere verlooft.

[19] - Noch haddic liever dat soe waren guldin in uwe scrine.

[20] - Joncfrouwe, ghi ne verloort er an ja cruce no munte; maer snijtter mi
[21] XV ellen ende een halve, ende ziet hier t'ghelt.

[22] - Heere, wat munten gheefdi mi?

[23] - Joncfrouwe, goede munten; het sijn grote tournoisen: sulc sijnre van
[24] Vlaenderen; die andre van Sinte Lodewijcs tiden, die men heet oude
[25] groten.

[26] - Heere, wat sijn si waerd?

[27] - Vrouwe, de oude XVIIJ penninc, ende de Vlaemsche twaelve: ghi sijt
[28] wel sculdich te wetene, die sovele ghelts, ontfanct.

[29] - Ghi segt waer heere, maer wi hadden liever s'koninc s scilden, inglen
[30] gulden, guldine leewen, cronarts guldin of helmen, vranken of zetellaers,
[31] mailgen ende oude inghelschen: met sulker munten soude men ons wel
[32] betalen.

Om een indruk te krijgen van de wijze waarop de auteur het Frans en het Nederlands naast elkaar heeft geplaatst in dit 14e eeuwse ‘Hoe zeg ik het in het Frans’, geef ik van het slot van het gesprek tussen klant en verkoopster naast de Middelnederlandse ook de Franse tekst:

- Dame, aussi feroit on
de deniers de douse mites.
- Vous dites voir, sire:
tout est bonne monnoye.
Biaus sire, je me loch de vous;
si que, s'il vous faloit
aucunes denrees
dont je me melle,
vous les porriés emporter
sans maille et sans denier:
si bien m'avés vous payet.
- Dame, mout grans merchis,
et sachiés que mon argent
auriés devant une autre.’

- Vrouwe, so soude men
met penninghen van XIJ miten.
- Ghi segt waer, heere:
al eist goede munte.
Scoon heere, ic belove mi van u;
zodat, ghebrake u

eenighe penewaerden
daer ic mi af bewinde,
ghi moch se och draghen
zonder hallinc ende zonder penninc:
zo wel hebdi mi betaelt.
- Vrouwe, herde groten danc,
ende weet dat mijn ghelt
zoud ghi hebben vor een andre.'

18	De klant verwijt de verkoopster dat ze de stoffen *te seere verlooft*. Betekenis? Wat betekent het voorvoegsel *ver-* hier?
20	Wat betekent de uitdrukking *cruce no munte*?
23	*sulc*: Woordsoort? Betekenis?
23	Wat is de gramm. functie van *-re* in *sijnre*?
24/25	Waarbij behoort de bijzin *die - groten*?
27/28	Vertaal deze regels.
31	*sulker munten*: Enkel- of meervoud?
33	Welke woorden uit het voorgaande worden hervat in *so*? (Let op de woordsoort van *miten*.)
36	Ontleed in zinsdelen: *al eist goede munte*.
37	Is *beloven* trans. of wederk. gebruikt? Wat betekent het woord hier?
38	Wat is het ond. bij *gebrake*?
39	Van welk muntstuk is het woord *penewaerde* afgeleid? Wat betekent het?
40	*daer ic mi af bewinde* = ... (Zie opm. 4)
41	Kun je het ontbreken van de *-t* in *moch* verklaren?
41	Voor welk dialect is de vorm *och* kenmerkend? Wat betekent het woordje?
42	Is een *hallinc* meer of minder waard dan een *penninc*?
44 t/m 46	Zeg in eigen woorden wat de klant de vrouw tot slot antwoordt.

20 Die riddere metter mouwen

Dit verhaal behoort tot de Britse romans. In de hoofdpersoon zijn twee uit de literatuur bekende figuren verenigd: een ridder die een aantal wonderbaarlijke heldenfeiten verricht ter ere van een jonkvrouw (Clarette in dit geval), en een vondeling die een speurtocht onderneemt naar zijn ouders. Een Franse bron is niet direct aan te wijzen, al is er wel overeenstemming met de Franse *Richars li Biaus*.

Het mnl. verhaal is opgenomen in de Lancelot-compilatie uit het begin van de 14e eeuw (zie tekst 4). Er heeft echter nog een mnl. versie van bestaan. De Kon. Bibl. te Brussel bezit enkele fragmenten (van ca. 1370) van een tweede versie die veel uitgebreider is geweest. Het lijkt waarschijnlijk dat de bewerker van de Lancelot-compilatie het verhaal tot ongeveer een derde van de oorspronkelijke lengte heeft teruggebracht.

C.W. de Kruyter heeft een facsimile-uitgave verzorgd van *Die riddere metter mouwen* (Leiden 1975) waarin zowel de betreffende bladen uit de compilatie als de Brusselse fragmenten zijn gereproduceerd. Hier volgt een gedeelte van de tekst uit de Lancelot-compilatie (diplomatisch naar het hs.). Afkortingen zijn opgelost, maar gecursiveerd.

Arthur is met zijn ridders naar de begrafenis van Tristan als er een schildknaap arriveert die ridder van Arthur wil worden. Als deze net binnen is, rijdt er een rode ridder voorbij die een jonkvrouw afranselt. Keye, die wegens ziekte achtergebleven is, geeft de koningin de raad de schildknaap snel tot ridder te slaan; dan kan die achter de rode ridder aan. Als Guinevere dit heeft gedaan, komt Clarette te voorschijn; zij vertelt de vreemdeling wat de plichten van een goed ridder zijn en geeft hem een mouw ten teken dat hij voor haar mag strijden. De ridder bedankt Clarette:

Ioncf*rouwe* god lone v en*de* tuwe*n* wille
Sprac hi benic lude en*de* stille
Die coni*ng*i*nnen* sprac doe saen
Clarette dit was wel gedaen
¶ Dus voer die ridd*er*e wech t*er* vard
En*de* keye sprac t*er* coni*ng*i*nnen* war*d*
Vrouw mi*n* ors voerd hi d*aer* henen
Nemb*er*meer sidi den genen
Noch ic mi*n* ors. wats oec gesciet
Hine volget den roden ridd*er*e niet
Al waerre .x. hi soutse v*er*slaen
Wordi v*er*bolgen. ic segt v saen
Kindine hine volgede he*m* niet
M*aer* clarette heeft wel bespiet
H*aer* scoenheide te geuene ene*n* man
Die vele bat derschen can
Oft m*et* ere ploech eren
Dan vor ene*n* ridd*er*e hem v*er*we*r*en
Die coni*ng*i*nne* sprac h*er* keye v tale
Es quaet. ic rade v wale

Opmerkingen

1*a* ¶ is de weergave van het middeleeuwse paragraafteken.
b *ṣ ẹ* (40) is geëxpungeerd. Expungeren is door het plaatsen van punten onder letters aangeven dat deze letters fout zijn.
2 Vaak droegen de vrouwen verscheidene mouwen (in verschillende kleuren) boven elkaar, die alleen aan de schouders vastgespeld waren. Een jonkvrouw kon dan gemakkelijk een mouw afstaan aan een ridder.

Opdracht

1	Waarom wordt in *lone* de aanvoegende wijs gebruikt?
1	Wat wordt door *ende* verbonden?
1/2	Vertaal deze regels.
3	*saen* = ...
5	Wat kan *Dus* betekenen? Voor welke betekenis kies je hier?
5	*ter vard* = ...
7	Keyes woorden beginnen hier. Waar eindigen ze?
7	*ors*: Vergelijk dit woord met 'ros' (het ros Beiaart). Welk klankverschijnsel constateer je?
7	*hi* verwijst naar ....
8	*sidi* = ...+....
8	Waarnaar verwijst *den genen*?
9	Welk woord ontbreekt (ten gevolge van samentrekking) in de eerste helft van deze regel?
9	Vertaal *wats oec gesceit*. Kun je de *-s* van *wats* verklaren? Waarbij is deze groep een bepaling?
10 t/m 12	Waarnaar verwijst *hi* in 10? En *hi* en *-i* in 11/12?
11/12	Vertaal *Al - verbolgen*. (Let op de vorm *waerre*)
12	Waarbij behoort het gedeelte *ic - saen*?
13	*Kindine*: Los de enclisis op. Waarnaar verwijst het tweede lid? En waarnaar het

	derde? Wat is de gramm. functie van *Kindine*?
14	Van welk ww komt *bespiet*? Betekenis?
15	*Haer scoenheide* doelt op ....
15	Begrens de nabepaling bij het woord *man*.
17	Wat wordt door *Oft* verbonden?
18	*hem*: Woordsoort?
14 t/m 18	Vertaal nu deze regels.

Dat gijs meer gewag*et* vor mi
Die ridd*er*e was d*aer* noch soe bi
Dat hijt algad*er* heeft gehort
En*de* sweech al stille en*de* reet vord
En*de* pensde hi souts gewroke*n* w*er*de*n*
Hine ontsonke hem ind*er* eerden
Dus es hi ene mile gereden
D*aer* quam hi tere wegesceden
In elke sach hi houeslage bare*n*
Doen ne wisti welken varen
D*aer* v*e*mam hi een magedekijn saen
Die lamb*er*e hoetde. doe liet hi gae*n*
Sijn ors vaste te hare w*ar*d
En*de* vrachde hare m*et* snelre v*ar*d
Om ene*n* ridd*er*e en*de* ene ioncf*rouwe*
Here si ride*n* d*aer* groten rouwe
Moet den ridd*er*e geue*n* onse h*er*e
Hi sleet d*aer* ene ioncf*rouwe* soe sere
Vaertse bescudden des biddic v
Si riden d*aer* vore ṣẹ niet s*er*e nv
Ter rechter hant seldi weten

21	Heeft het ww *gewagen* hier een object bij zich?
21	Geef op grond van het Wdb. een vertaling van *meer* die hier past.
22/23	Wie is *Die riddere* en wat heeft hij allemaal gehoord?
25/26	Geef een vertaling van *hi - eerden* en laat in je vertaling duidelijk uitkomen waarnaar *hi* (25), *hi* (26) en *hem* (26) verwijzen. (Zie blz. 81/82).
28	*tere wegesceden* = ...
29	Wat wordt met *elke* bedoeld?
29	Wat zag de ridder *In elke*?
30	Waardoor is de enkelvoudige ontkenning hier mogelijk? (Zie blz. 83/84) Vertaal deze regel.
31 t/m 41	Breng een interpunctie aan in dit gedeelte.
31 t/m 35	Waaruit blijkt dat de ridder haast heeft?
37	Wat is het ond. bij *Moet geuen*?
38	*sleet* is een variant van....
39	Vertaal deze regel.
40	Welke betekenis heeft *sere* hier?

41	Met *Ter rechter hant* wordt hier bedoeld....
41	*seldi weten* = ...

21 Het Luikse Diatessaron

In de tweede helft van de 13e eeuw is in een Zuidnederlandse benedictijnerabdij een evangeliënharmonie vervaardigd, een beschrijving van het leven en sterven van Jezus, samengesteld uit de teksten van de vier evangelisten. De schrijver moet behoord hebben tot de kring van de geleerde Vlaamse dichter Willem van Affligem, prior van de abdij te Affligem en later abt te St. Truiden. Deze Willem heeft een *Leven van Sint Lutgart* geschreven en het is mogelijk dat hij ook de auteur is van dit leven van Jezus. Omdat de schrijver zich niet heeft gehouden aan de tekst van de *Vulgaat*, de gezaghebbende Latijnse bijbelvertaling van de middeleeuwen, heeft zijn werk in de oorspronkelijke vorm weinig verbreiding gevonden. We bezitten alleen een Limburgse kopie uit het begin van de 14e eeuw (afkomstig uit St. Truiden), die zich momenteel in Luik bevindt (Universiteitsbibl., nr. 437). De tekst is omgewerkt (aan de *Vulgaat* aangepast) en heeft in deze omgewerkte vorm wel grote bekendheid gekregen.

Het woord ‘diatessaron’ is afkomstig uit het Grieks en is de algemene benaming voor een evangeliënharmonie. Het betekent letterlijk: door(heen) de vier.

C.C. de Bruin verzorgde in *Het Luikse Diatessaron* (Leiden 1970) een uitgave van deze tekst. Hier volgt het begin van de inleiding en het gedeelte waarin de geboorte van Johannes de Doper verhaald wordt (naar de uitgave van De Bruin).

Opmerkingen

1 *Augustinus* (28): kerkvader uit de 4e/5e eeuw, vooral bekend door zijn *Confessiones*; schreef vele werken die uitleg van de Bijbel geven.
Jheronimus (29): Hiëronymus leefde in dezelfde tijd als Augustinus; zij tweeën zijn de grootste kerkvaders van het Westen. H. vervaardigde een Latijnse bijbelvertaling, de zogenaamde *Vulgaat*.
Gregorius (29): G. de Grote was een zeer invloedrijk paus in de 6e eeuw, die zich veel met bijbelcommentaar bezig hield.
Beda (29) was een Engels theoloog en historicus uit de 7e/8e eeuw.

[1] Ic grute alle deghene die dit lesen selen ende hoeren lesen in onsen Here
[2] Ihesum Kerste, ende bidde hen dat si bidden vor mi. Ens tijds so bat mi
[3] een mijn lieue vrint, dat ic dewangelie trokke uten latine in didscher
[4] talen ende ic vten texte van den vire ewangelisten makde ene schone
[5] historie van den wesene ende van den leuene ons Heren Ihesu Christi,
[6] dat hi leidde op ertrike van din tide dat hi van der heileger magt onser
[7] vrowen sente Marien wart ontfaen ende gheboren, tote an din tide dat hi
[8] sendde sinen Heilegen Gheest sinen ijongeren in hen te bliuene ende met
[9] hen te sine. Dese bede ontfingic gerne om de lieuede mijns vrinds diese
[10] dede met groten ernste, ende om den hope din ic ontfinc van baten
[11] dergherre die dit lesen ende horen souden, ende om den hope van den
[12] beden di si vor mi tonsen Here souden don.

[13] Mar dat makic aldenghenen cont die dit bestaen te lesene, dat hir toe
[14] groete pine behoert, want de vire ewangelisten en schinen nit
[15] concorderende in allen staden. Ende dat deen scrijft, en scrijft onderwilen
[16] dander nit.

[17] (...) Ende hir omme seggic dat en podersam werc es tuschen dese
[18] discordancien, die dewangelisten schinen hebbende onder hen, vt allen
[19] den ewangelien te rapene ende te ghederne ende oc tegader te uugene
[20] enen proces ende ene historileke vertrekkinge van den gebenediden
[21] wesene Jhesu Christi. Want hir omme salic dikke vore moten setten, dat
[22] bat na schene uolghende, ende na, dat bat schene vore staende; ende en
[23] dadic des nit, so mostic onderwillen achter laten dat nit goet en ware
[24] gelaten ende dat dit werc sere onssienen soude.

[25] Om ene andre sake es dit werc oc swar dat ic ondersta, want in vele
[26] staden es de text van der ewangelien also donker dat men den sin van
[27] den warden nin can begripen noch wale verstanen sonder glose ende
[28] expositien. Dar omme arbeitten willen de heilegen Augustinus,
[29] Jheronimus, Gregorius, Beda ende vele andre goeder liede om

Opdracht

1	*grute*: Voor welk dialect is de spelling *u*(*e*) voor *oe* kenmerkend? (Zie 'Klankleer')
2	*Ens tijds*: Zinsdeel? Naamval?
3	*een mijn lieue vrint*: Welke interpretaties van deze woordgroep zijn mogelijk? (Zie blz. 680)
2	Wat is het object bij *bat*?
3	*trokke*: Van welk ww is deze vorm afkomstig? Wat betekent dit ww in combinatie met *ute*?
3/4	*in didscher talen*: Enkel- of meervoud? Kun je het ontbreken van het lw verklaren? (Zie blz. 68)
4	Voor welk dialect is de vorm *makde* typerend? Stemt je antwoord overeen met dat op vraag 1?
5	Wat zou met *wesene* bedoeld worden?
5	*ons Heren Ihesu Christi*: Naamval? Verklaar de uitgangen.
6 t/m 9	Waarbij behoort het gedeelte *dat* (het eerste) - sine?
6/7	(het tweede) *van - Marien*: Bespreek de naamvalsuitgangen.
7 t/m 9	Ontleed in zinsdelen: *dat - sine*.
9 t/m 12	Waarom is de schrijver ingegaan op het verzoek van zijn vriend?
11	*dergherre*: Bespreek deze vorm. (Vgl. *deghene* in 1 en *aldenghenen* in 13)
13	Waarnaar verwijst het eerste *dat*? En waarnaar *hir*?
13	*bestaen* = ...
14	Wat moet je hier onder *groete pine* verstaan?
13 t/m 15	Vertaal nu *Mar - staden*.
15	*dat*: Woordsoort?
17	Is de spelling *en* voor *een* (Zie ook *Ens* in 2) gebruikelijk in het mnl.? (Zie 'Klankleer')

17	Wat is het ond. bij *es*?
19	*ghederne* is een dial. vorm van .... (Zie 'Klankleer')
19	Beschouw je *rapene* en *ghederne* hier als synoniemen?
19	*uugene* = ... (Vgl. vraag 1)
20	Wat versta je onder *enen proces ende ene historileke vertrekkinge*?
21	*dikke* = ...; *vore* = ...
21	*dat*: Woordsoort?
22/23	*en - nit*: Waarom staat het object in dit gedeelte in de genitief?
23/24	Ontleed in zinsdelen: *dat - gelaten*.
24	*onssienen* = ...
21 t/m 24	Vertaal nu *Want - soude*.
25	Wat betekent *een werc onderstaen*?
26	*der ewangelien*: Enkel- of meervoud?
27	*warden* is een dial. vorm voor ....
27	*nin* is ontstaan uit ...+....
27	*verstanen* is een (vreemde) nevenvorm van .... Wat betekent het woord?
27/28	Glossen kwamen met name in juridische en theologische geschriften veel voor. Wat verstaan we eronder? En wat is een *expositie*?
28	*willen* is een (weinig voorkomende) variant van *wilen*. Betekenis?
29	Kun je de uitgangen verklaren van de groep *vele andre goeder liede*? En wat is de betekenis van de woordgroep hier? (Wdb. *goet*)

[30] dewangelie cler te makene, ende makdender af grote bueke ende grote
[31] ghescreften die vele meerre sijn dan de text van der ewangelien alte male.
[32] Ende hir omme, alsic te din steden come, so salic ochte met glosen ochte
[33] met expositien die donkerheit vercleren, so ic best ende cortelecst mach.

[34] Doe de tijt was comen dat Elysabeth bliuen soude, so bleef se ens soens.
[35] Ende alse hare ghebure ende hare maghe vernamen dat onse Here sine
[36] ghenaden hadde ghedaen an hare, so waren sijs blide ende dankdens
[37] Gode. Ende alst quam op den achtenden dach, so quamense dat kint te
[38] besnidene na den gebode van der wet ende hietent Zacharias na sinen
[39] vader. Doe sprac dis kinds moeder ende seide: Hen sal also nit heeten,
[40] mar het sal heeten IJan. Doe antwerddense der moeder ende seiden:
[41] Waeromme saelt IJan heeten? Hen es nimen in dinen geslechte die also
[42] heett. Doe teekendense sinen vader (glosse: hir verstaet men dat hi oc
[43] doef was), wat namen dat hi woude dat men den kinde gaue. Doe isch de
[44] uader ene tafle ende screef in die tafle aldus: IJan es sijn name. Alse dat
[45] ghelesen was, so wonderde hen allen sere. Mettin so wart oc Zacharias
[46] mont ontploken ende sine tonge ontbonden, ende hi began te sprekene
[47] ende te lovene onsen Here.

30	*cler te makene* = ...
30	Waarnaar verwijst -*der* (*af*)?
31	Wat kun je opmerken over de vorm *meerre*? (Zie blz. 30)
33	*so*: Woordsoort? (Zie blz. 61)
32/33	Vertaal: *Ende* - *mach*.
34	*bliuen* = ...
34	Van welk type gen. kun je spreken bij *ens soens bliuen*? (Zie blz. 51)
36	Waarnaar verwijst *sij-* en waarnaar -*s* in *sijs*?
36	*dankdens*: En welk type gen. tref je in het tweede deel van dit woord aan?
34 t/m 37	Vertaal nu: *Doe* - *Gode*.
39	*dis kinds moeder*: Hoe is deze woordgroep opgebouwd?
39	*sprac ende seide*: Welke stijlfiguur?
39	*Hen* = ... + ...
40	*der moeder*: Zinsdeel?
41	Welke gramm. functie heeft *het* in *Hen*?
42	*hi* verwijst naar ....

42/43	Ontleed in zinsdelen en delen van zinsdelen (met uitzondering van de glosse): *Doe - gaue*.
42/43	Vertaal nu deze zin.
43	Van welk sterk ww is *isch* de verl. tijd? (V.L.I, 62)
44	Van wat voor *tafle* zal de vader gebruik gemaakt hebben?
45	Tot welke groep werkwoorden behoort *wonderen*? Wat zijn de eigenschappen van deze groep?
45	*Mettin*: Uit welke twee elementen bestaat dit woord?
45 t/m 47	Vertaal: *Mettin - Here*.

22 Renout van Montalbaen

Op vele plaatsen in de Ardennen en langs de Naamse Maas zijn herinneringen bewaard (voornamelijk in de vorm van ruïnes en folkloristische activiteiten) aan de vier Heemskinderen en hun geweldige Ros Beiaard. Renout en zijn broers, de zonen van Aymijn (= Heem-), zouden daar burchten hebben gebouwd om zich te kunnen verdedigen tegen hun grote tegenstander, Karel de Grote.

Het verhaal over de uit de Ardennen afkomstige Heemskinderen is ca. 1200 ontstaan als ‘chanson de geste’ in Frankrijk (de *Renaus de Montauban*) en vanuit het Frans in het Nederlands vertaald/bewerkt. In de Nederlanden (en Duitsland) vond de geschiedenis een gretig onthaal; daarvan getuigt het aantal overgeleverde bronnen. Naar het mnl. dichtwerk zijn minstens twee prozaredacties vervaardigd. Een van de twee (die het gedicht op de voet gevolgd moet hebben) heeft na de uitvinding van de boekdrukkunst verschillende malen als volksboek het licht gezien. Er is niet een complete mnl. rijmtekst bewaard gebleven. VVe bezitten slechts fragmenten van vier handschriften (waarvan het oudste

Opmerkingen

1*a* *starste* (14): lees *starcste*.
b *welert* (16): lees *werelt*.
c *sonder spanen* (3): Op grond van het rijm zou je kunnen veronderstellen dat dit een verschrijving is voor *sonder sparen*.
2 Het kopiëren van getallen in romeinse cijfers heeft vaak tot fouten geleid. (Vgl. 27)
3 Uit een onderzoek naar de verhouding der bronnen van de *Renout* is vast komen te staan dat de twee naast elkaar afgedrukte redacties indirect op een zelfde (verloren gegane) mnl. bron terug moeten gaan (die echter niet de oorspronkelijke mnl. tekst geweest kan zijn).
4 Opdracht 1 bevat alleen vragen over de rijmtekst; opdracht 2 over de prozatekst en de verhouding ervan tot de rijmtekst.

nog uit de 13e eeuw stamt). De inhoud van het mnl. dichtwerk kunnen we echter wel reconstrueren met behulp van een Duitse vertaling ervan en met behulp van de prozatekst uit de volksboeken.

Hieronder volgt een gedeelte van een fragment van ca. 1360 (bewaard in de Kon.Bibl. te Den Haag; sign. 133 L 11) en het daarmee corresponderende gedeelte uit de prozatekst van het volksboek van 1508. De rijmtekst wordt gegeven naar de uitgave door A.M. Duinhoven in *N.Tg.* 66 (1973), de prozatekst naar de uitgave door Overdiep (Zwolle 1931).

Lodewijk, de zoon van Karel de Grote, is tot koning gekroond. Ook Aymijn en zijn vier zonen zijn uitgenodigd voor het feest. Zij worden door de jonge koning echter zeer onvriendelijk bejegend. Als Lodewijk na de kroning hen niet een gebied in leen geeft, terwijl hij dat alle anderen die daarvoor in aanmerking komen wél doet, beklaagt Aymijn zich bij Karel. Deze geeft Renout en zijn broers nu bijzonder grote gebieden in leen. Hierna komen ze bij Lodewijk in de boomgaard, die inmiddels al gehoord heeft, wat er gepasseerd is.

Doe sp*ra*c lod*ewijc* die coninc
mij*n* h*er*e heift v gegeue*n* scone dinc
En*de* vwe*n* kind*er* sond*er* spanen.

m*aer* in waens niet ombare*n*
wel die .ij. deel van mine*n* rike
Ic salt v nem*en* sek*er*like

Icwilse ooc sie*n* of sire toe doge*n*.
dat si wap*en* drage*n* moge*n*
Si moete*n* prouue*n* hare cracht gemene
In dat w*er*pen mette*n* stene
die hier leit inde*n* boong*aer*t
Lod*ewijc* spranc vp t*er* v*aer*t
En*de* riep ic v*er*mete mi
dat ic die starste si
entie beste die leift.
entie de wel*er*t binne*n* heift
van sconeide*n* van crachte*n*
En*de* niem*en* si van meerde*r* geslachte

Ene w*er*f seidi sine*n* wille
Entie ridd*er*s zwege*n* stille

Lodewijc antwoerde Aymijn seggende:
'Ic heb wel verhoert hoe dat mijn vader
u kinder schone giften gegeven heeft; voerwaer seg ic u,
ic en wils niet ontberen of toe laten
want het is wel dat twe deel van minen rike:
ic salt hem weder benemen cortelic.'
Als dese woerden geeyndt waren. seide Lodewijc:
'Ic moet sien of mijn heren cracht hebben ende nut sijn wapen te dragen,

an enen steen
die hier leyt inden boemgaert.

ic vermete mi
dat ic de stercste ben

15 die nu ter werelt leeft.

ende niemant en is van soe hogen gheslachte als ic ben.’

20 Sijn heren dese woerden horende, swegen al stille.

Opdracht 1

2	Geef geslacht en getal van *dinc* en verantwoord de vorm zoals die hier staat. Wat bedoelt Lodewijk met *dinc* in deze situatie?
3	Wat wordt door *Ende* nevenschikkend verbonden?
3	*sonder spanen* = ... Wat zou *sonder sparen* (Zie opm. 1c) betekend hebben? Welke lezing lijkt je hier het meest aannemelijk?
4	*in* = ... + ...; *waens* = ... + ... Waarnaar verwijst het tweede deel van *waens*?
4	Wat betekent het woord *ombaren*?
5	Is *die .ij. deel* de helft? (Zie Wdb. of tekst 5, r. 16/17)
6	Welk zinsdeel is *v*?
6	Waarnaar verwijst *-t* in *salt*?
7/8	Vertaal deze regels.
9	*prouuen* = ...
9	Beschouw je *gemene* als een bn of als een bw? Betekenis?
12	*ter vaert* = ...
13	Hoever strekt het object bij *riep* zich uit?
13	*hem vermeten* = ...
14	Kun je een verklaring geven voor het gebruik van de aanv. wijs?
15/16	Voor welk dialect zijn de vormen *leift* en *heift* kenmerkend? Zie je meer dial. kenmerken in dit fragment?
16	Wat wordt verbonden door het eerste deel van *entie*? Wat kun je opmerken over de betekenis van de leden van deze nevenschikkende groep?
17	Waarbij is deze regel een bepaling? Hoe is deze bepaling opgebouwd?
18	*van meerder geslachte* = ... Is het woord *geslachte* hier mann., vrouw. of onzijdig? Stemt dat overeen met de gegevens van het Wdb.? Wordt het woord sterk of zwak verbogen?

Opdracht 2

2	Is er verschil in betekenis tussen *verhoert* en 'gehoord'? Welke betekenis heeft *ver-* hier?
3	In de prozatekst is sprake van *u kinder*. Welk (inhoudelijk) verschil constateer je t.o.v. de rijmtekst? Welke lezing lijkt je beter? (Vgl. de inleiding bij de tekst)
5	*dat twe deel*: Enkel- of meervoud? (Vgl. rijmtekst)
6	Waar hangt het verschil *v* (rijmtekst) - *hem* (proza) mee samen?
6	*cortelic* = ...
8	Wat zal *nut sijn* hier betekenen?
11	*boongaert* (rijmtekst) - *boemgaert*: Welk klankverschijnsel?

En*de* hi seit and*er*wer*f* boude
doe balch hem ay*mijn* die oude

En*de* sp*ra*c lod*ewijc* wi kenne*n* wel
dat gi dapper sijt en*de* snel
m*aer* laet stae*n* v hoge w*or*t
Sidi goethet comt wel vort
hier es sulc van .xv. iare*n*
wildi sine cracht bare*n*
hi worpe also v*er*re m*et*te*n* stene

dat nes logene gene
d*at*s ware te doene talre sto*n*t

hi sp*ra*c god sat hebdi grijs hont
En*de* ooc v grise wange*n*
En*de* al dat gi hebt beuange*n*
moete vare*n* ind*er* w*aer*t
v houde hooft v grise b*aer*t

Ne lietict niet dor mine ere
Ic soude v so h*er*telike s*er*e
met mine*n* vuste*n* slae*n*
dat v doge*n* soude*n* v*er*gae*n*

Anderwerve seide hi noch de selve woerden:
doe wort Aymijn toernich ende en mocht
zijn vermetel woirden niet lange verdragen seggende tot Lodewijc:
‘Sidi sterc goet ende edel,
het sal hem selven openbaren.
Wat wildi u beroemen: ic weet noch een iongelinc van xx. iaren,
woude hi zyn macht doen
hi worpe den steen soe vorde als gi,
al dadi al uwe cracht daer toe.’

Als die coninc Lodewijc de woerden hoird
sprac hi tot Aymijn met arren moede:
‘Du oude geck,
God moet bederven u lijf,

ic seg u serteyn:
en liet icx niet doir Gode,
ick soude u met minen vuysten so slaen

dat ghijs nemmermeer en vergaet.

(Als Renout de wedstrijd in het steenwerpen heeft gewonnen, is Lodewijk razend. Hij daagt Adelaert, een van de broers van Renout, uit tot een schaakwedstrijd. Ook deze wedstrijd verliest hij. Uit woede slaat hij Adelaert het schaakbord in het gezicht. Nu neemt Renout het niet langer en hij slaat Lodewijk dood. Dit is de aanleiding tot een jarenlange strijd tussen Karel en de Heemskinderen.)

Opdracht 1 (vervolg)

21	Vertaal deze regel.
22	*balch* komt van het ww .... Tot welke klasse behoort dit sterke ww? Is het trans., intrans. of wederk. gebruikt?
23	Waar eindigen de woorden van Aymijn (die hier beginnen)?
22 t/m 26	Vertaal deze regels.
27	*sulc*: Woordsoort? Betekenis?
28	*wildi*: Los de enclisis op.
29	Wat betekent het bw *also*?
28/29	In welke verhouding staan deze twee regels tot elkaar?
30	*dat nes logene gene* = ...
31	Ontleed deze zin in zinsdelen (*ware*, zie Wdb.: *waer*).
32	Vertaal met behulp van het Wdb. *god sat hebdi*. Wat valt je op aan de schrijfwijze van *god sat*?
32	Wat is de gramm. functie van *grijs hont*?
34	*bevangen hebben* = ...
35	*moete* = ...; *inder waert* = ...
36	Hoe is deze regel met het voorgaande verbonden?
37 t/m 40	Vertaal deze regels.

Opdracht 2 (vervolg)

22	*wort*: Teg. of verl. tijd?
22a	*vermetel* hangt samen met het ww....
22a	*woirden*: In welk dialect kan de lange *o* door *oi* worden weergegeven?
22a	Is *lange* als een comparatief op te vatten?
24	*dapper ende snel* (rijmtekst) -*sterc goet ende edel*: Op welke eigenschappen heeft Lodewijk zich laten voorstaan?

26	*Wat*: Woordsoort? Hoe zou je de zin *Wat - beroemen* vertalen?
27 t/m 29a	Vertaal: *ic - daer toe*.
32	*met arren moede* = ... Met welk ww hangt *arre* samen?
33	Hoe beoordeel je het gebruik van *Du* hier?
33/34	*Du - lijf*: Wordt hier hetzelfde gezegd als in het gedeelte *god sat - baert* van de rijmtekst (32 t/m 36)?
37	*icx - ict* (rijmtekst): Wat kun je over dit verschil opmerken?
40	Van welk ww is *vergaet* afkomstig? Welke vorm (persoon, getal, tijd en wijs) hebben we hier?

23 Meester Jan Ypermans surgie

In het begin van de 14e eeuw is er een zekere meester Jan als chirurgijn in Ieper werkzaam geweest. Hij heeft zijn kennis van de medische wetenschap in de volkstaal opgeschreven terwille van zijn zoon, ‘die soe jonc was dat hy hem niet wael en verstont in gramariën van die boeken die sijns vaders waren’ zoals we kunnen lezen in het begin van een van de vier handschriften die we van dit werk bezitten.

De tekst wordt gegeven naar het oudste hs., het Brusselse, van 1351 (Kon. Bibl. Brussel, sign.: Ms. 15624-41), zoals dat is uitgegeven door E.C. van Leersum (Leiden 1912).

Hier volgen eerst enkele regels uit de inleiding van dit medische handboek en daarna geef ik een gedeelte uit hoofdstuk 5 van het Eerste Boek over het hechten van wonden. (Hoezeer het Latijn de taal van de geleerden was, blijkt uit de eerste zin!)

[1] Hic incipit cyrurgia magistri Johannis domini ypermans quam ipse
[2] compilavit et in teutonico redegit filio suo. Omme dat hi begerde dat hi
[3] propheteren soude met sire consten ende met sire leringen Ende metter
[4] leringen van vele groetere meesters ende uut vele goeden auctoers getrect
[5] also men hier na vinden sal op surgie. Ende oec so salmen hier in leren
[6] wat surgye es ende wat surgyen toebehort.

[7] Ende alse ene wide wonde es geslagen met .1. swerde of dies gelike. essi te
[8] wijt. so naytse. ende begint in die middewert ofter .3. poenten toe
[9] behorden. ende ofter .2. poenten toe behoren so naytse slecht gedeilt.
[10] ende doet der in ene wieke daer dat etter uut lopen mach. ende stect die
[11] steken so diepe. dattie wonde also wel slute in den bodem alse boven. so
[12] datter geen etter in en gadere also na alse ghi moget. Want als men die
[13] wonde boven nayt ende in den bodem niet en slut. so vergadert gerne
[14] etter in den bodem. ende dan so comter af somwile lanc werc. datmen
[15] heet fistel. also men u hier na sal seggen. ende bedieden wat die festel es
[16] ende waer af si comen.

[17] Ende die naelde daer men wonden met nayt die moet siin .3. cantech.
[18] entie oge moet siin gegracht. dattie draet mach liggen in die gracht. so en
[19] werdet niet te dickere an die oge. Ende die draet ware goet gewast hi
[20] soude tfleesch te noeder sniden ontwee. of nemt 1. roden zidinen draet of wit
[21] ziden draet. Ende ofter enech splinter in si van benen, so doet ute eer gi
[22] die wonde nayt. Ende altoes wacht wel datter geen dinc in en si eer gise
[23] nayt.

[24] Ende of gire niet en sijt toe geroepen van ierst. ende gise droge vint. so
[25] verscht die wonde ende screept haer canten ende doetse bloeden met
[26] enen sceerse. ende dan naytse. Ende of haer .2. lippen verre siin
[27] versceeden. so doetse iemen te gadere duwen met beide sinen handen.

Opmerkingen

1*a* De vertaling van de eerste zin luidt: Hier begint de Cyrurgia van de heer meester Jan Yperman, die deze heeft samengesteld en in de volkstaal geschreven voor zijn zoon.
b *roelandijn* (32): een Italiaans arts uit de 13e eeuw.
c ȝ (34 t/m 36) is het teken voor *once*.
d .*s*. (35) is de afkorting voor het Latijnse 'semis' (= half).
2*a* *confilie* (33) is de smeerwortel.
b *bollen van hermeniën* (33/34): 'bolus armenicus' of 'bolus rubra', een soort aluinaarde (o.a. uit Armenië), roodbruin gekleurd door de aanwezigheid van ijzeroxyde.
c *griex pec / colofonie* (34): een harde substantie die overblijft na de destillatie van terpentijn uit de hars van verschillende pinussoorten.
d *mummie* (38) is een soort balsem.

Opdracht

2	Hoever loopt de bijzin die met *Omme dat* begint? In welke zin/bijzin is deze een zinsdeel?
3	Het ww *propheteren* is verwant met het zn ....
2	Waarnaar verwijzen de twee woordjes *hi*?
3	*consten, leringen*: Enkel- of meervoud?
4	*groetere*: Stellende of vergrotende trap? Je kunt overwegen *a* of *vele* hier soms gevolgd wordt door een part.gen.; òf *b* of bij *groetere* soms een -*n* is afgevallen. (Zie V.L.I, 26A)
5	Bij welk woord of bij welke woordgroep is *op surgie* een bepaling?
6	Verklaar het vormverschil tussen *surgye* en *surgyen*.
7/8	*Ende - naytse*: Welke verschillen met het nnl. constateer je wat betreft de bouw van de zin?
7	*gelike*: Woordsoort? Hoe vertaal je *dies gelike*?
8 t/m 9	*ende - gedeilt*: Geef dit gedeelte in eigen woorden weer.

10	Is *daer* een deel van een vn. bw. *daer uut* of is het een bw?
12	*also na alse ghi moget*: Waarbij behoort dit gedeelte? Betekenis?
12 t/m 16	Vertaal *Want -comen*.
17 t/m 19	Maak duidelijk hoe de naald eruit moet zien.
19 *gewast* komt van het ww .... Betekenis?	
20	Aan welke betekenis van *node* moet je denken bij *te noeder*? En wat betekent *te*?
19 t/m 21	Vertaal: *Ende - draet*.
21	Is er een object bij *doet ute*?
22	*wacht* = ...
24	Waarnaar verwijst *-re* in *gire*?
24	Wat wordt met *droge* bedoeld?
26	Wat is een *sceerse*?
26 Wat zijn *haer .2. lippen*?	
27	*versceeden* = ...

[28] ende slaet .2. werf uwen draet omme ter ierster werf ende daerna slut
[29] uwen cnoep op. ende cnoept al uwe steken. so selense te bat houden.
[30] Ende als de wonde genayt es. so stroyt opten naet dit pulver dat gi vore
[31] gemaect selt hebben. Want het doet de lippen vanden wonden te gadere
[32] heilen. also roelandijn seit. dwelke pulver men maect aldus:

[33] Nemt die wortel vander confiliën die grote. entie droge bollen van
[34] hermeniën van elken .1.ʒ. ende griex pec dat men oec heet colofonie .3.ʒ
[35] mastic ende cleine wit wieroec van elken .s.ʒ. bloet van draken ende
[36] mummie van elken .2.ʒ. stampet ende minget al te gadere. ende sichtet
[37] dore enen dicken teems. ende bestadet in .1. busse tote dat gijs hebt te
[38] doene.

28	Wat moet *slaet omme* hier betekenen?
29	*te bat* = ...
24 t/m 29	Vertaal nu: *Ende - houden*.
30	*vore*: Woordsoort? Betekenis?
30	Welke werking heeft het *pulver*?
32	*dwelke*: Woordsoort?
33	Waarbij behoort de groep *die grote*?
35	Wat zijn *mastic* en *wieroec*? Heb je een idee waarom de wierook *wit* moet zijn?
35	*bloet van draken* = ...
36	Welke syntactische homonymie zie je in *stampet ende minget al te gadere*?
36/37	*sichtet dore enen dicken teems* = ...
37/38	*te doene hebben* = ... Kun je de *-s* van *gijs* verklaren? Met welk type genitief heb je hier te maken?

24 Nibelungenlied

Het *Nibelungenlied* beschouwt men als het beroemdste epos van de Middelhoogduitse literatuur. Het zal kort na 1200 zijn ontstaan en het is van de 13e tot de 16e eeuw bijzonder populair geweest. Het gedicht heeft een geheel eigen strofenbouw: strofen van vier regels met gepaard rijm, die uit vier dubbelverzen bestaan met ieder 6 (of 7) heffingen; vaak heeft het vierde dubbelvers een extra heffing.

In het eerste deel van het lied zouden verschillende sagen uit de 6e eeuw (uit het Merovingische rijk) verwerkt zijn; aan het tweede deel ligt waarschijnlijk een Frankische sage uit de 5e eeuw ten grondslag. De hoofdpersoon in het eerste deel is Siegfried (*zegeurijt* in het mnl.), een koningszoon uit Xanten aan de Nederrijn en eigenaar van de grote schat van het dwergenvolk der Nibelungen. Hij huwt met Kriemhild, de zuster van Gunther (*guntheer* in het mnl.), een der koningen van de

Bourgondiërs. Twisten tussen Kriemhild en Brunhild, de vrouw van Gunther, zijn er de hoofdoorzaak van dat Gunther Siegfried tijdens een jachtpartij laat vermoorden. In het tweede deel staat de wraak van Kriemhild over deze gebeurtenis centraal.

In de 13e eeuw is dit epos in het Brabants vertaald. Van deze vertaling zijn slechts twee fragmenten (origineel of afschrift) bewaard (samen 140 regels). De oorspronkelijke strofenbouw is nog herkenbaar. Ik geef een gedeelte uit het eerste fragment naar de uitgave door M. Gysseling in *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*tot en met het jaar 1300*), II, 1, 's-Gravenhage 1980. (De opgeloste afkortingen zijn hier echter niet gecursiveerd).

Er is een jachtpartij georganiseerd door Gunther (die voor Siegfried noodlottig zal aflopen). Gunther heeft op de hoorn laten blazen ten teken dat het eten klaar is bij zijn tent. Op weg naar de maaltijd weet Siegfried

Opmerkingen

1 *gemeet* (20) is een bijvoeglijk naamwoord dat ‘vrolijk, levenslustig’ betekent en dat vaak als vererende toevoeging wordt gebuikt (MNW II, 1346).

2*a* *die* (8): lees *diere*. (Zie MNW II, 2083)

b Het feit dat de honden in 24 vrij rondlopen, lijkt in tegenspraak met 33 waar vermeld wordt dat ze vastgebonden liggen. Heeft er soms in de oorspronkelijke mnl. tekst *riepen* gestaan? Het woord *roepen* wordt in het mnl. vaak gebruikt om geluiden van dieren weer te geven. (Vgl. ook de Duitse strofe 958 uit opmerking 3)

3 Ter illustratie geef ik twee strofen van de Middelhoogduitse tekst met een vertaling (naar de uitgave door H. Brackert, Frankfurt am Main 1970). Het zijn strofe 958 en 959, die corresponderen met r. 23 t/m 30:

958 Als er gestuont von rosse, dô lôste er im diu bant
von fuoze und ouch von munde. do erlûte dâ zehant
vil grôze daz gehünde, swaz des den bern sach.
daz tier ze walde wolde; die liute heten ungemach.

959 Der ber von dem schalle durch die kúchén geriet.
hei waz er kuchenknehte von dem fiuwer schiet!
vil kezzel wart gerüeret, zerfüeret manec brant.
hei waz man guoter spîse in der aschen ligen vant!

met blote handen een beer gevangen te nemen, die hij vol trots meeneemt naar de verzamelplaats. Eerst volgt nu de beschrijving van Siegfried, *die coene degen*.

Ay hoe blidelike. die coene degen reet
groet soe was sijn gere. lanc ende daer toe breet
een diere swert soe had hi. gegort ane sine side
(sijn h)oren was van goude. dies was hi wel blide
(van) betren iagecledren. en hoerde noit man sagen
(enen) roc van ziden. mochte men hem sien dragen
Ende enen hoet van sabele. gewaerliker dinc
het was een die goutboert. daer die horen ane hinc
ende enen hornen boge. hadde hi oec an heme
met huden ouertogen. alse iageren geteme
en constene gespannen. anders engeen man
en ware met gewerke. hi en waert selue dan
bouen alle sine cledre. hadde hi enen roc ane
wel gemaect na heme. van swarten cordewane
sint ic v die waerheit. al besceden moet
soe voerde hi enen koker. al uol strale goet
van harden stale gemaect. vier groete vingre breet
wat hiere mede geraecte. dat bleef doet gereet

Vert. 958: Als er vom Pferd herabsprang, löste er dem Tier an den Läufen und am Maul die Fesseln. Sofort fingen alle Hunde, die den Bären erblickten, heftig an zu bellen. Der Bär wollte zum Wald laufen. Den Leuten war nicht so ganz wohl in ihrer Haut.

959: Durch das Getöse erschreckt, gelangte der Bär in die Küche. Wie schnell er da die Küchenjungen von den Herden fortscheuchte! Viele Kessel stürzten um, das Herdfeuer wurde zerstreut. Ach, und da lag soviel schönes Essen mitten in der Asche!

4 Er bestaat een Nieuwnederlandse vertaling van dit epos door J. de Vries (1954).

Opdracht

1	Wat zou *Ay* hier uitdrukken?
1	Wat kun je opmerken over de zinsbouw van dit vers?
2/3	Wat is de functie van *soe* in 2? En van *soe* in 3? Is er verschil?
2	Wat is een *gere*? (Let op de aard van de attributen die in de volgende regels vermeld worden.)
2	Hoe stel je je een lange en brede *gere* voor?
3	Wat betekent *gegort*? Is *had* een hww of een zww?
4	*dies*: Naamval? Waardoor veroorzaakt? Waarnaar verwijst het woordje?
5	Wat is het object bij *hoerde*?
5	Waarom kan het lidwoord voor *man* ontbreken?
6	Wat versta je onder *enen roc van ziden*? (Let op: in 13 blijkt hij nog een *roc* aan te hebben!)
7	Van welk materiaal is de hoed vervaardigd en welke kleur heeft hij?
7	*gewaerliker dinc* = ...
8	Waar hing de hoorn aan? (Zie opm. 2a)
8	Wat kun je opmerken over de zinsconstructie?
8/9	Is er verwantschap tussen de woorden *horen* en *hornen*?

10	Van welk ww is *ouertogen* afkomstig? Betekenis?
9/10	Maak nu duidelijk hoe de boog eruit ziet.
10	*geteme* komt van het ww .... Betekenis? Welk zinsdeel is *iageren*?
11/12	Vertaal deze regels. Let goed op de enkelvoudige ontkenningen in 12.
14	*wel gemaect na heme*: Wat versta je hieronder?
13/14	Van welk materiaal is deze *roc* gemaakt? Lijkt dit materiaal je geschikt voor een 'jachttenue'?
15	*sint*: Woordsoort? Betekenis?
15	Wat wordt hier met *die waerheit* bedoeld?
15	*al*: Woordsoort? Betekenis?
15	*bescheden* = ...
16	Wat versta je onder *enen koker al uol strale goet*?
17	Waarbij behoren de bepalingen *van - gemaect* en *vier - breet*? Waaruit leid je dat af?
18	*dat*: Woordsoort?
18	Wat zou *gereet* hier betekenen?

rechte alse een iagere. zegeurijt die helt reet
het sagenne doe comen. des coninx helde gemeet
si liepen iegen heme. ende ontfingen doe
wel den coenen here. daer was menech vroe
hi beette van den orse. den bere hi ontbant
entie honde liepen. na den bere te hant
die bere woude ten woude. daer hijt voer hem sach
d(oe v)loe vten wege. elc al dat hi mach
die bere van den lieden. duer die cokene ran
doe vloe vanden bere. die coc ende menech man
hi warp ouer rucge. wat dat hi daer vant
scotelen ende teilen. die spise daer in tehant
doe spranc op met haesten. guntheer daer hi sat
die bere liep doe sere. hoert wies hi doe bat
dat men ontbonde die honde. daer si gebonden lage(n)
die iagere waren blide. doe si dat gesagen
met bogen ende met sprieten. was daer menech doe
die den bere volghden. daer hi henen vloe
daer waren soe uele honde. dat niemen daer ne sc(oet)
die liede ende die honde. maecten geruchte groet
die bere vloe wel sere. wat hi geloepen can
doe seide daer wel menech. het ware een crachtech m(an)
dine mochte meistren. ende weder vaen
zegeurijt hi vinch ene. ende doeddene wel saen

19	Waarbij is het woord *rechte* een bepaling?
19	Wat wordt er hier over *zegeurijt* gezegd?
20	Welke functie vervult *het*? (Zie blz. 45)
20	*sagenne* = ...+....
20	Hoe is de woordgroep *des coninx helde gemeet* opgebouwd?
22	Hoe zou je *daer was menech vroe* vertalen?
23/24	Wat wordt er in deze regels meegedeeld?
25	Benoem redekundig: *daer - sach*.
26	*vloe* komt van het ww .... Betekenis?
26	*al dat hi mach* = ...
27/28	Vertaal deze regels.
29/30	Zeg in eigen woorden wat hier verhaald wordt.
20	*wat*: Woordsoort? En *dat*?
31	*daer hi sat* = ...

32	*sere* kan door syncope ontstaan zijn uit de vergrotende trap .... Lijkt je dat hier waarschijnlijk?
32	Wat is het object bij *bat*?
34	Is er verschil tussen *gesagen* en *sagen*?
35	Met welke attributen gaat men achter de beer aan?
37	Waarom werd er niet geschoten?
39	*wat hi geloepen can* = ... Hoe is dit gedeelte met het voorgaande verbonden? Heeft *ge-* in *geloepen* dezelfde betekenis als in *gesagen* (34)?
40 t/m 42	Vertaal deze regels.

25 Stadskeuren

Een van de specifieke kenmerken van de middeleeuwse stad was: eigen bestuur en eigen rechtspraak. Bestuur en rechtspraak waren gewoonlijk in handen van de schepenen (een groep burgers, geheel of gedeeltelijk door de burgerij verkozen) onder leiding van de schout (een vertegenwoordiger van de landsheer), die in later tijd meestal werden bijgestaan door 'burgemeesters', belast met het toezicht op de versterkingen en de financiën van de stad. Schout en schepenen hadden als belangrijkste taak de handhaving van recht, orde en veiligheid. Om hun taak goed te kunnen uitvoeren, hadden zij behoefte aan enig 'houvast'. Zij lieten daarom vaak opschrijven: *a* de van ouds geldende rechtsregels van hun stad (in rechtsboeken), *b* de door hen uitgesproken vonnissen, die door hun praktische voorbeelden een aanvulling op de rechtsboeken vormden, en *c* de in het stadsbestuur genomen besluiten die een wetgevend karakter droegen, ook wel 'keuren' genoemd. Deze keuren golden niet alleen voor de burgers, maar ook voor hen die tijdelijk in de stad verbleven.

Opmerkingen

1*a* De dag van Sint Gregorius (1) was 12 maart.
b Een *quede* (9) moet een bepaalde lengtemaat zijn. Het woord komt verder niet voor. Misschien is er verwantschap met het Middelnederduitse *quede*(*n*) dat ‘buikvel van eekhoorntjes’ betekent en dat als voering werd gebruikt. (MNW VI, 864)
c Waarschijnlijk wordt in 8/9 gedoeld op mouwen die vanaf de elleboog open waren en dan naar beneden afhingen.
2 Aanbevolen lectuur: W. Jappe Alberts, *De middeleeuwse stad* (4e druk), Bussum 1978; en over kleding: R. Linskens, *Wat 'n leven! mannen en vrouwen in de middeleeuwen* (2e druk), Antwerpen/Amsterdam 1978, met name blz. 117-136.

Hieronder volgen enkele van die besluiten van de stad Zutphen. Ze zijn afkomstig uit het midden van de 14e eeuw (uit hs. A van het gemeentearchief van Zutphen). Ze worden hier gegeven naar de uitgave door A. van Loey in zijn *Middelnederlands Leerboek* (Antwerpen 1947).

[1] Int jaer ons heren MCCCXLIX up Sante Gregorius dach ghelavet unde
[2] ghebaden by den scepenen: Weert dat enich man eneghe vrouwe oft
[3] juncfrouwe anspreke als omme trouwe, die se um ghelavet solde hebben,
[4] ende hy dan des vellich wurde, die solde gelden XX pond. Desghelikes
[5] solde oec vurlesen enege vrowe ofte juncfrouwe, die eneghen man voer
[6] trouwe anspreke, oft ze des vellich worde.

[7] Voert, dat noch vrouwe noch juncfrouwe ghene brewelse hebben en sal
[8] beneden an horen clederen, die men buten dien clederen moghe seen.
[9] Ende die wardecors-mouwen niet langer to wesen dan dree queden lanc,
[10] by enre penen van enen ponde. Oec sone sal noch vrouwe noch
[11] juncvrouwe ghene borden omme oer kovelen dragen, bi enre pene van I
[12] ponde.

[13] Voert, hete enich den anderen hurrenson of hurenzone, die vurluset II
[14] pond. Ende desghelikes hete eyn vrouwenname en ander hurre oft hure,
[15] die vurluset oec II pond.

[16] Voert, we dien anderen tosegede, dat hy geen goet man en were, dy
[17] vorluset V pond. Ende eyn wyf jegen eyn wyf desghelikes.

[18] Mer wat kueren en man jeghen eyn wyf of en wyf jegen enen man brickt,
[19] die sal wesen twivolt.

[20] Voert en sal nemene banke voer sinre dueren aver die gruepe staende
[21] hebben, by enen ponde. Mer die vrouwen, die die moken ende avet veyle
[22] hebben, die moghen banke oft ore dische des marges up die strate
[23] dragen, oere spise ende ore avet up to settene; unde die banke oft dische
[24] des avonts weder to hues dragen, bi enre pene van enen ponde.

[25] Voert, waer twe lude oft meir twiënden ghewest hebben mit daden oft
[26] mit worden, die cuerbare sin, daer die ofghesceden weeren, sloge dan die

Opdracht

0	Ga op blz. 27 na welke dial. kenmerken deze keuren zouden kunnen vertonen.
1	In welke nv. staat de groep *ons heren*?
1/2	*ghelavet unde ghebaden*: Welke klinker treffen we in de westelijke dialecten aan voor de *a*? Wat betekenen de woorden?
2	*Weert* = ...+....
3	Is het ww *aenspreken* hier trans. of intrans gebruikt? Betekenis?
3	Wat voor soort vw is *als* hier? (Zie Wdb.)
3	Heeft *ghelavet* hier dezelfde betekenis als in 1?
3	Ontleed in zinsdelen: *die - hebben*.
4	Wat wordt door *ende* verbonden?
4	*hy wurde des vellich* = ...
2 t/m 4	In welke relatie staat *Weert - wurde* tot de rest van de zin (*die - pond*)?
4	*gelden* = ...
4 t/m 6	Vertaal nu: *Desghelikes - worde*. (Let op de tweede klinker in *vurlesen*.)
7/8	Van welk verbod is sprake in *Voert - seen*?
9	*Ende - lanc*: Op welke wijze wordt uitgedrukt dat hier sprake is van een voorschrift? (Zie blz. 73)
10	*by enre penen van enen ponde* = ... Voor welke overtreding(en) geldt deze straf?
11	*oer* is een dial. variant van ....
11	Wat stel je je voor bij *borden* aan de *kovelen*?
13	Wat is een *hurrenson* of *hurenzone*?
13	Ontleed in zinsdelen: *hete - hurenzone*.
13	*vurluset* = ... Welke spelling ben je ook al tegen gekomen voor dit woord?
14	Een *vrouwenname* is een ander woord voor ....
16	*we*: Zinsdeel?
16	*tosegede* = ...

18/19	Zeg in eigen woorden wat hier wordt vastgesteld.
18	Wat voor soort vn is *wat*?
19	Waarnaar verwijst *die*?
20	*nemene*: Woordsoort?
20	*aver die gruepe* = ...
21	Welke betekenis heeft *by* hier?
20/21	Wat wordt hier nu verboden?
21 t/m 23	En welke uitzondering wordt op dit verbod gemaakt?
21/22	Welke bezigheid oefenen de vrouwen uit? (*moken* staat onder *modekijn* in het Wdb.)
23	*oere - settene*: Welk zinsdeel?
24	Wanneer krijgen deze vrouwen toch een boete?
25	Wat betekent het bw *waer* hier?
25	Van welk ww komt het woord *twiënden*? Wat betekent het?
26	Waarbij behoort de bijzin *die cuerbare sin*?
26	In welke situatie bevinden de ruziemakers zich als er gezegd wordt *daer die ofgesceden weeren*?

[27] ene den anderen darna, als om dier vordaet wille, worde hy des bereet, so
[28] weret en voersaet unde twivolt cuere.

[29] Voert, dat nemene en sal des avonds stave of colven to tavernen dragen
[30] of andere vurbadene wapene, by enen ponde, behalven wakers.

[31] Voert, of jemene des stades tune breke oft houwe ryse in den rysweert
[32] buten orlove der scepene of des genes, dien one hodet, die wers om en
[33] pont.

[34] Voert, hadde enich vleyshouwer vuel fleys veyle, hy solde daromme
[35] gelden V scillinge ende bynnen enre manet gien fleys veyle hebben noch
[36] nemene van synre wegene, bi enre penen van vyf punden.

27	*als om dier vordaet wille* = ...
27	*bereet* komt van het ww .... Wat betekent het? Kun je verklaren waarom het object hier in de gen. staat?
25 t/m 28	Waarom moet degene die een dergelijke 'klap' uitdeelt de dubbele boete betalen?
29/30	Vertaal deze regels.
31/33	Op welke bezigheid heeft dit verbod betrekking?
32	Kun je de naamvalsuitgangen van *der scepene* en *des genes* duidelijk maken?
32	Waarnaar verwijst *dien* en waarnaar *one*?
32	Wat zal *hodet* hier betekenen?
32	Van welke betekenis van het ww *weren* is sprake in *wers*? Kun je de *-s* van dit woord verklaren?
34	Wat zou *vuel fleys* zijn?
34 t/m 36	Welke straf krijgt iemand die dit verkoopt?
36	*van synre wegen* = ...

26 Spieghel van Sonden

Dit fel geschreven hekeldicht van Jan de Weert, de *clerc van surgien* uit Ieper, dateert uit het midden van de 14e eeuw. Hij behandelt hierin (naar een Latijns voorbeeld, zoals hijzelf zegt) de zeven hoofdzonden, de tien geboden en enkele

kerkelijke en andere gebruiken. Tijdens de bespreking hiervan haalt de auteur uit naar allerlei misstanden die hij ongetwijfeld om zich heen heeft gezien.

Het werk is uitgegeven door J.H. Jacobs (Jan de Weert's *Nieuwe Doctrinael of Spieghel van Sonden*, 's-Gravenhage 1915). In Verwijs' *Bloemlezing uit de Middelnederlandse Dichtkunst* (herzien door C.C. de Bruin, Zutphen 1958) is een gedeelte uit dit werk opgenomen. Hieraan heb ik het onderstaande fragment ontleend.

Een van de hoofdzonden is *ghiericheit* ('hebzucht'), waarin weer verschillende 'graden' kunnen worden onderscheiden; de eerste graad is eerzucht, de tweede simonie en de derde woeker.

Die vierde graet volcht hierna,
Die heet Latrocinia.
Dats diefte, als: goet te nemen met vare,
Daer mens niet en wort gheware,

Opmerkingen

1 *Latrocinia* (2) is ‘roof/diefstal’ (*diefte* uit 3)
2*a* Jacobs heeft de mogelijkheid geopperd dat *bet* in 26 een verschrijving is voor *diet*. Een ander hs. heeft: *Want dat ghemeen ghebet es hem jegen*.
b *allen* (55): lees *al af* (aldus Jacobs).
3*a* Het oude recht maakte onderscheid tussen diefstal en roof (vgl. 3 t/m 5). Het eerste wordt wegens het heimelijk karakter ervan strenger gestraft dan het tweede.
b Ook de aansporing tot een misdrijf (vgl. 42 en 56) werd als een misdrijf gezien en als zodanig bestraft (zelfs als de daad niet was uitgevoerd).
c Aanbevolen lectuur over misdaad en straf: R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot XIVe eeuw*, Brussel 1954. (Het onder 3a vermelde kan men lezen op blz. 124 van het hier genoemde werk; het onder 3b vermelde op blz. 42.)

Opdracht

3	*als* = ...
3 t/m 12	Welke soorten diefstal worden in dit gedeelte genoemd?
3 t/m 5	Wat lijkt je het verschil tussen de eerste soort diefstal (*goet - gheware*) en de tweede soort (*Te - steden*)? Let hierbij op de betekenis van *met vare* (Wdb. *vaer*).
4	*mens* = ...+.... Waarnaar verwijst het tweede deel?

Te stelene in heimelike steden,
Of valsch ghelt op ketel smeden,
Borsen sniden om dat ghelt,
Of vanden riemen tselver smelt,
Of beesten bi daghe of bi nachte
Stelen ende villense om smeer oft om vachte;
Want dit moetmen al met vresen doen
Ende decke crighen si haren loen.
Die oec beleyt hebben van steden
Ende dan met machte bi ghiericheden
Nuwe assisen ende scalke ocketten
Op tfolc visieren ende in setten,
Op dat sire af ghenieten moghen;
Of ander beleyders, die daer poghen,
Dat si der ghemeenten goet vander poort,
Dat totten ghemeynen orbaer hoert,
In haer selves bate legghen.
Dats quader dan diefte, mochment segghen,
Want si stelent al den ghemeynen armen,
Diet pinen, besweten ende becarmen.
God haetse allen die des plegen
Ende altgemene bet es hen jegen;
Elc haetse oft vloexe lude oft stille.
(Oec valtet dicke - wachts hem die wille! -
Dat si in haer sonden smoren
Sonder biechte, soe blijft verloren
Die ziele; dats te duchten zere.
Dat goet en sal oec nemmermere
Op haer oer ten derden erven;
Dus laet God die quade verderven,
Want men mach met lichten dinghen
Die quade ghewoente niet weder af bringhen.)
Soe wort die ghemeente dan verwoet
Om tgroet onrecht dat men hem doet,
Ende maken ghevecht ende discort,
Daer dicke af comt ghewelt ende moert;
Ende van al datter in messciet
Es oersake diet ierst makede of riet.
Die oec om gonst oft om scat
Die ghemene vriheit van der stadt
Pinchieren ende breken laten,
Sijn ghierich, valsch, voer Gode verwaten.
Die corn oft wijn oft ander goet
Valscht anders dan God wassen doet,
Olie, botere, wolle of vlas,
Dats grote sonde; elc hoede hem das.
Die wijn bereiden of maken claer
Die droeve is, lanc ende swaer,

6	Wat wordt bedoeld met *op ketel*? Wat betekent *op* hier? (Dit is niet een oude Germaanse straf zoals bijv. radbraken, levend begraven en onthoofden. Deze straf komt pas vanaf de 13e eeuw in de teksten voor.)
7	Welke werkzaamheid stel je je voor bij *borsen sniden*?
8	*smelt*: Woordsoort?
8	Welk woord ontbreekt in deze regel (t.g.v. samentrekking)?
9	Welke *beesten* zouden hier bedoeld zijn?
11/12	Vertaal deze regels en maak duidelijk waarnaar *dit* verwijst.
13	*Die*: Woordsoort?
13	Wat betekent *oec* hier?
13/18	*beleyt, beleyders*: Wat wordt met deze woorden bedoeld?
14	*met machte* = ...
15 t/m 17	Wat doet men *met machte* en *bi ghiericheden* en met welk doel gebeurt dit?
18	Wat wordt door *Of* nevenschikkend verbonden?
19	Hoe is de woordgroep *der ghemeenten goet vander poort* opgebouwd?
20	*totten ghemeynen orbaer* = ...
22	Waarnaar verwijst *Dat* in *Dats*?
22 t/m 24	Vertaal deze regels.
25	Waarnaar verwijst *des*? Waarom staat het woord in de genitief?
26	Wat zou *altgemene diet* betekend hebben? (Zie opm. 2a)
28	Ontleed in zinsdelen: *wachts hem die wille*.
28 t/m 31	Vertaal deze regels.
32/33	Wat wordt hier over de onrechtmatig verkregen goederen gezegd?
34 t/m 36	Zeg in eigen woorden wat hier wordt meegedeeld.
37	Waarbij sluit *Soe* aan?

38	*hem*: Enkel- of meervoud?
37 t/m 42	Geef dit gedeelte in eigen woorden weer.
44	Wat wordt bedoeld met *die ghemene vriheit van der stadt*?
43 t/m 46	Vertaal nu deze regels.
47 t/m 50	Welk type dieven komt nu aan de beurt?
52	Waarbij behoort de bepaling *Die droeve is, lanc ende swaer*? Wat wordt ermee bedoeld?

Si dooden die lude ende maken cranc;
Als si mesvallen inden dranc,
Daer sijn si allen occusoen.
Alle diet raden of diet doen
Sijn vander graciën Gods versteken,
Ende al eest dat sire biechte af spreken,
Elc pape te absolveren hem wacht;
Want den biscoep toehoert of sijn macht.
Die vunsch coren minghen met niewen,
Of dat droghe met water bescrywen -
Soe dijt het ende waert te mere vele -
Of backers, die gruys doen in haer mele
Meer dan die scoef op tfelt uut gaf,
Of hoer broet backen te laf
Van water, opdat te meer sal weghen,
Dats al valsch; wachts hem dies pleghen!

53	Welke stijlfiguur tref je hier aan?
53 t/m 55	Naar wie wordt verwezen met *Si* in 53? En in 54? En in 55?
54/55	Zeg in eigen woorden wat hier wordt meegedeeld.
59	*hem*: Woordsoort?
60	Wat is het ond. bij *toehoert*?
60	Wat wordt door *of* verbonden?
58 t/m 60	Vertaal deze verzen.
62	*droghe*: Woordsoort?
62	*bescrywen* = ...
63	*dijt* komt van het ww .... Betekenis?
63	Wat wordt in *Soe* hervat?
62/64/66	Ga na wat door *of* verbonden wordt (3 ×).
67	Wat is het ond. bij *sal weghen*?
68	*wachts hem dies pleghen*: Ontleed in zinsdelen en delen van zinsdelen.
61 t/m 68	Vertaal nu dit gedeelte.

27 Statuten van de Lazerij te Gent

Een van de meest gevreesde ziekten was de melaatsheid. Hoewel de ziekte tn West-Europa al bekend was ten tijde van de Romeinen, werd ze pas na de kruistochten tot een echte ‘volksziekte’. Minstens 1% van de bevolking zou toen aangetast zijn. Vele steden kenden een leprozenhuis (meestal alleen voor de eigen inwoners), dat voornamelijk diende om de zieken te isoleren. Er waren echter ook

vele melaatsen die niet zo gelukkig waren in een dergelijk huis opgenomen te worden en zij moesten dan ook ver van de bewoonde wereld in een hutje leven en in hun eigen onderhoud voorzien.

De melaatsen (of: *lazerze*, genoemd naar Lazarus) van Gent konden terecht in hun eigen Lazerij. Deze is gesticht in het midden van de 12e eeuw. In 1236 zijn de statuten ervan op schrift gesteld, gelijktijdig in het Latijn en in een Middelnederlandse vertaling. Het origineel van deze vertaling is bewaard gebleven (en bevindt zich nu in het Rijksarchief van Gent). De tekst is uitgegeven door M. Gysseling in zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*tot en met het jaar 1300*), deel I, 1, 's-Gravenhage 1977. Ik geef twee paragrafen uit deze statuten naar de uitgave door Gysseling. (De opgeloste afkortingen zijn hier echter niet gecursiveerd.)

Opmerkingen

1 De spelling *uo* voor *oe* (in 6 bijv.) komt in oude Gentse teksten veelvuldig voor (V.L.II, 85A).

2 De gedeelten binnen de haakjes (in 37/38) zijn in het origineel uitgekrabd.

3*a* *porters* (2): Het huis in Gent was inderdaad alleen toegankelijk voor degenen die poorter van de stad waren.

b *wertschepen* (4): Wanneer een melaatse het huis wilde verlaten voordat er een jaar voorbij was, kreeg hij zijn bezittingen weer mee *sunder sine werscepe* (staat er in de volgende paragraaf). Gebeurde dit na een jaar, dan waren alle bezittingen van de zieke aan het huis vervallen, tenzij de melaatse genezen verklaard werd (wat een heel enkele keer wel eens gebeurde, m.n. als het een geval van eczeem i.p.v. lepra betrof).

c Neusbloedingen en haaruitval waren symptomen van melaatsheid (vgl. 41/42 en 46/47).

d De taken waren in het algemeen zo verdeeld dat de zusters in de melaatsenafdeling werkten en de broeders de administratieve functies vervulden (vgl. 37).

4 Aanbevolen lectuur: Speciaal over deze instelling handelt het boeiende artikel van C. de Coninck en W. Blockmans, ‘Geschiedenis van de Gentse Leprozerie (...)’. In: *Annalen van de Belg. Ver. voor Hospitaalgeschiedenis* 5 (1967), blz. 5 t/m 44.
Meer in het algemeen: R. Linskens, *Wat 'n leven! deel 3, opvoeding en onderwijs, ziekten en geneeskunde in de middeleeuwen*, Antwerpen/Amsterdam 1977, waarin de lepra ter sprake komt op blz. 127 t/m 134.

[1] Uan den lazerzen tontfane.

[2] Alle de porters end der porters kinder of hare wif die met den lazers
[3] euele besmettet sin; moghen dit hus hebben biderschepenen wille. met
[4] harer wertschepen die uan ouden tiden es sculdech werd tesine ombetrent
[5] sesse ende viftech scellinghe flamsgher penninge. so dat si bringen hare
[6] anlamen die hem behuouen ende hare cleder na der ghewontthe uan den
[7] hus die goed es. Oc sin sculdech die besmet sin. hebben si wif ende
[8] kinder. bi gesuornen éede tebringene met hem derdendel uan al den
[9] goede dat si hebben. Hebben si wif ende neghéne kinder; so sullen si
[10] bringen de helefd. Si het oc dat si nehebben no wif no kind; so sin si
[11] sculdech tebringhene met hem al dat si hebben met goder trowen. Al dit
[12] nochdanne mach men maten na dien dat den schepenen guod dinct. Als
[13] men danne enen lazerzen mensche in degemeentucht uan den hus
[14] ontfangen sal; ombe dat men uan tegroten sonden hoeden moge die
[15] gehuwet sin. end degone die meschien noch bi hars selues quátheiden uan
[16] desen hus sceden sullen; sonesalhi behéten suuerheide. noch eighin
[17] opgeuen. nemar hi sal alenlike gelouen dat hi de goede costumen uan den
[18] hus getrowelike houden sal. of mesgripe hiet; dat hi omodelike gedogen
[19] sal depíne die degones sculdech te gedogene die mesdoet. Hi sal noch
[20] danne sueren indes papen hand dat hi ember getrowe sal sin den hus in
[21] al den guode dat het heuet. Hier bi schint nadien dat de lazerze no met
[22] behéte ne met eneger professien sin gebonden; dat negéne ghestelicheide
[23] ter maniere uan haren leuene nebehort. nemar alene hare euel duinget se
[24] int hus te sine. Ne mar alse men enen mensche ontfan heuet ouer siec die
[25] sider gants uonden wérd; dien ne salmen níet ontfan int geselschep der
[26] gantser. dat niemen bi quadheden én stic hem seluen uinse besiect; dor
[27] dehope dat hi moge achter mals ontfan wesen ouer gants.

[28] Van der gandser cleder ende uan haren bedden ende uan der sieker
[29] clederen ende huo si hem geménlike scheren sullen.

[30] De gantse brodre ende sustre moten hebben wttte rocke. nemar der
[31] brodre scaplarise moten sin wit ende breed. mar de sustre moten hebben
[32] witte mantele. of lettele scaplarise binnen den hus. De brodre nemoten
[33] negén linin dragen nast harer húd het ne si broeke. ne sine moten slapen
[34] op plumine bedden binnen den hus. sonder als si siec sín. nemar op stro.
[35] en dar bouen cléder gebréd. ende in haren roc gegord moten si liggen.
[36] ende onder hare hóuede moten si wel hebben plumine cussine. nemar de
[37] sustre ombe de grote pine die si hebben. moten wel bi orloue (linin
[38] dragen nast der hud ende) op (plumine bedden slapen. ende) cússine
[39] hebben ten hofden. Alle der sieker cleder die wulline sin alse rocke.
[40] surcóte. manne scaplarise. ende wiue mantele. alle mot si sin uan griser
[41] uarwe geminget met somegen roden draden. so dat dat bloet dat hem
[42] dicken op de cleder uallet ut den lippen. dicke ut den nese gaten; demín
[43] schinen moge. Hem allen geménlike georlouet wel pelcen tedraghene;
[44] bede sieken ende gesondden. Dimer allegader béde in desen ende in
[45] andren dingen sin hemseluen sculdech ordinleke tehoudene. ende so dat

[46] mense niet begripen ne moge. oec sullen si hare hár al af sceren; af si
[47] sullent in rond corten al ombe.

Opdracht

2	Wat wordt door *end* en wat door *of* nevenschikkend verbonden?
2/3	*den lazers euele* = ...
3	Welke waarde heeft de puntkomma in deze regel?
3	*biderschepenen wille*: Hoe is deze woordgroep opgebouwd?
3/4	Wat betekent *met harer wertschepen* (Wdb.: *waerschap*)? (Zie ook opm. 3b)
4/5	*die - penninge*: Wat wordt er hier over de *wertschepe* gezegd? Welke betekenis heeft *penninge* hier?
5 t/m 7	*so dat - es*: Wat moeten de zieken meenemen naar het leprozenhuis?
5	Hoe zou je *so dat* hier vertalen? (Zie blz. 78)
6	*die hem behuouen*: Ontleed in zinsdelen. Waarnaar verwijst *die* en waarnaar *hem*?
7	De bepaling *die goed es* behoort bij ....
7 t/m 11	Zeg in eigen woorden wat in het gedeelte *Oc - trowen* wordt meegedeeld.
7/8	Welke functie heeft het gedeelte *hebben - kinder*?
8	Waarom moet er gezworen worden, denk je?
12	Van welk Vlaams kenmerk is de vorm *dinct* een voorbeeld?
11/12	*Al - dinct*: Ontleed in zinsdelen en delen van zinsdelen. Betekenis?
12 t/m 19	*Als - mesdoet*: Wat is de pv. van de (eerste) hoofdzin?
12 t/m 14	Wat voor soort bepaling is *Als - sal*?
14 t/m 16	En wat voor soort bepaling is *ombe - sullen*?
15	Wat wordt door *end* verbonden?
16/17	*so - opgeuen*: Is dit een bevestigende of een ontkennende zin? Wat betekent dit gedeelte?

17	Is het gebruikelijk in het mnl. dat het vw *mar* door *ne* vergezeld wordt?
18	Wat wordt door het vw *of* verbonden?
18	*mesgripe hiet* (= *hi iet*) = ...
19	*degones*: Los de enclisis op.
17 t/m 19	Wat moet de zieke beloven als hij in het huis komt?
21/22	*nadien - gebonden* zou je als een soort tussenzinnetje kunnen beschouwen. Wat wordt ermee bedoeld en waarbij is deze bijzin een bepaling?
25/26	*gants* = ... En wie worden met (*in*)*t geselschep der gantser* bedoeld?
24 t/m 27	*Ne mar - gants*: Maak duidelijk hoe deze zin is opgebouwd. (Dus: geef aan wat de hoofdzin is en begrens en benoem de bijzinnen.) Geef daarna in eigen woorden weer wat er meegedeeld wordt.
30 t/m 39	Beschrijf hoe de ziekenverzorgers en -verzorgsters gekleed moesten zijn en op wat voor bedden ze moesten slapen.
37	De 'zusters' worden voorgetrokken op grond van *de grote pine die si hebben*. Wat zou *pine* hier betekenen?
39 t/m 43	Hoe moeten de zieken gekleed gaan?
39 t/m 43	Vertaal dit gedeelte. (*demín* = *te min*)
43	Waarnaar verwijst *Hem allen*?
43	Wat zijn *pelcen*?
44 t/m 46	Ontleed in zinsdelen: *Dimer* (Wdb.: *diemere*) - *moge*.Vertaal nu deze zin. (Is er verband met de vorige zin, denk je?)
46/47	Wat wordt er over de haardracht van de zieken gezegd? (N.B. *af* = *of*)

28 Der leken spieghel

Jan van Boendale, een schepenklerk uit Antwerpen, voltooide in 1330 een groot dichtwerk (ca. 22 000 versregels) over godsdienst, zedenleer en kerkgeschiedenis in vier ‘boeken’.

Het is in verscheidene hss. (uit de 14e en 15e eeuw) en fragmenten van hss. overgeleverd. Het is uitgegeven door M. de Vries (Leiden 1844-48, 3 delen) die als grondslag voor zijn uitgave een hs. uit het midden van de 14e eeuw heeft gebruikt. De tekst hieronder wordt gegeven naar de uitgave door De Vries.

De opvoeding van de kinderen komt in het ‘Derde Boec’ ter sprake.

Ten sevenden jaren, zonder letten,
Salmen tkint ter scolen zetten,
Al en soudter niet an bliven,
Om lesen leren ende scriven;
Want en es knecht noch here,
Hine hebber af bate ende ere
Ende oec dicke groet gherief,
Can hi lesen enen brief.
Die tkint heeft inder hoeden,
Saelt houden onder der roeden,
Dwinghen met bescheedenheden
Ende leren alle goede zeden.
Die wise Salomon seeght dit waert:
Hi haet sijn kint die de roede spaert.
Men saelt leren hoefschelike
Grueten beide arme ende rike.
An hoefschelijc grueten ende te maten
Soe leeght een deel groeter baten,
Want et maect den man liefghetal
Ende en cost hem nochtan groet no smal.
Men sal oec kindre der heren,
Die ter werelt willen keren,
Vroech doen leeren riden,
Op ende af gaen telker siden;
Want an riden leeght hen vele:
Tornoye, tafelronde, spele,
In orloghen jaghen ende vlien,
Moet men meest met ridene plien.
Daer bi hebbens te meneghen tiden
Vordeel die wel connen riden.

Opdracht

1	*letten*: Woordsoort? Wat betekent de woordgroep *zonder letten*?
2	*ter scolen*: Naamval?
3	Wat is de betekenis van deze regel?
4	Bij welk gezegde is deze regel een bepaling?
5	Is in deze regel een plaatsonderwerp aanwezig?
5 t/m 8	Hoe noem je de verhouding tussen r. 5 enerzijds en r. 6 t/m 8 anderzijds?
6	Op welke twee manieren kun je een aansluiting met r. 5 tot stand brengen?
6	Waarnaar verwijst -*er af*?
8	Een *brief* kan in het mnl. meer betekenen dan alleen maar een 'brief'. Welke betekenis van het woord komt hier ook zeker in aanmerking?
5 t/m 8	Vertaal nu deze regels.
9	*heeft inder hoeden* = ...
10	*saelt* komt van het ww..... Betekenis?
10	*onder der roeden* = ...
11	Wat betekent deze regel?
13	*waert* is een nevenvorm van .... Wat is de betekenis hier?
14	Ontleed deze zin in zinsdelen.
15	Met welk zn hangt het woord *hoefschelike* samen?
16	*beide - ende* wordt meestal vertaald met ...-.... Tot welke woordsoort behoort *beide*?
17/18	Vertaal deze regels.
18	Welke naamval vertoont de groep *groeter baten*? Waarvan is die nv. afhankelijk?
19	*liefghetal* = ... (Het tweede lid zal wel verband houden met 'tellen'; 'geteld' = gerekend, geacht.) Welk nnl. woord is hiermee verwant?
20	Wat is het ond. bij *cost*?
20	*groet no smal* = ...

22	*ter werelt keren*: Wat moet je hier onder *werelt* verstaan? En wat betekent *keren*?
24	*telker siden*: Naamval? Enkel- of meervoud?
25	Vertaal deze regel.
26	Heeft het woord *tafelronde* hier dezelfde betekenis als in 'Arthur en de ridders van de tafelronde'?
27	Wat betekenen *jaghen* en *vlien* m.b.t. oorlogen?
28	Kun je de laatste *-e* van *ridene* verklaren?
28	*plien*: Wat zijn de hoofdvormen van dit ww?
29/30	Wat is het ond. in deze zin?
29	*-s*: Wat betekent het? Waarnaar verwijst het?
1 t/m 30	Noem twee Brabantse kenmerken die je in dit fragment bent tegengekomen.

29 Spiegel historiael

Jacob van Maerlant heeft van ± 1283 tot 1288 gewerkt aan zijn *Spiegel historiael*, die in vier delen de geschiedenis van de schepping tot 1250 moest behandelen. Het werk is onvoltooid gebleven. Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem hebben het werk afgemaakt. Laatstgenoemde heeft er nog een vijfde deel bijgeschreven, dat de geschiedenis tot 1316 behandelt.

Het werk is uitgegeven door H. v. d. Linden en W. de Vreese, Brussel 1906 (reprint: Utrecht 1982). Hun transcriptie van de tekst wordt hier gevolgd.

In het vijfde deel wordt onder meer gesproken over het huwelijk van koning Edward van Engeland. Tijdens zijn huwelijksfeest laat de koning een 'Arthurspel' opvoeren. Iedere ridder mag kiezen wie hij wil uitbeelden (Walewein, Lancelot en dergelijke). Bij het spel hoort dat er iemand aan het hof komt met een tijding.

Dus als die ridder waren geseten
Ende men vort brachte teten,
Ende teerste gerechte was gedaen,
Dede die coninc ane enen venster slaen
Met ere roede .i. der cnapen,
Om .i. gestille daer doen maken.
Doe sweech al dat ginder was.
Die coninc sprac doen na das:
'Bi mire cronen sweric dit word:
Eer hier heden gerecht comt vord,
So moetic niemare hebben vernomen!'
- 'God geve datse ons moete vromen!'
Spraken die heren die daer saten.
Niet lange daer na quam utermaten
Sere gereden .i. wonderlijc cnecht,
Ende met bloede bespringet echt
Al versch, ende reet ter taflen alsoe,
Ende sprac den (coninc) irstwerf toe:
'Versaect coninc ende oec blode,
Ende die hier sitten bi u, hoe node
Souden si comen daer men soude striden!
Ic sie wel, coninc, nu ten tiden
Dat si sitten al versaect.
Siet, hoe die gene sit ende traect
Onverwect met sinen hode!
Ic wane hi vechten soude wel node
Enen camp teghen hem tween.
Her coninc, gi sijt hier al in een

Opmerkingen

1*a* *echt* (16): De in het MNW vermelde betekenis ‘bovendien’ wordt in het Wdb. niet vermeld.
b *al in een* (28): Het MNW vermeldt de betekenis ‘gezamenlijk, allemaal met elkaar’. Deze betekenis, die hier het beste past, wordt in het Wdb. niet gegeven.
c *Waloysen* (30): de mensen uit Wales, die het koning Arthur soms bijzonder moeilijk maakten (in de verhalen).

Opdracht

1	*die ridder*: Enkel- of meervoud? Is dit de normale vorm?
3	*gedaen* = ...
4 t/m 6	Wat liet de koning doen en waarom liet hij dat doen?
5	De groep *.i. der cnapen* zou volgens de ‘regels’ (zie blz. 43) in de datief moeten staan. Is dat hier ook het geval?
6	In het nnl. voegen wij in zo'n beknopte bijzin van doel het woordje *te* toe. Is dit *te* in het mnl. niet nodig?
8	*das* is hier een nevenvorm van ....
9	*mire* is ontstaan uit .... In welke naamval staat de groep *mire cronen*?
9 t/m 11	Vertaal deze regels.
12	Waarom wordt de aanvoegende wijs (2 ×) gebruikt?
12	Waarnaar verwijst *-se*?
12	*moete vromen* = ...
14/15	*utermaten sere gereden*: Wat moet je hieronder verstaan?
16	Wat wordt door *Ende* nevenschikkend verbonden?
17	*Al versch* is een bepaling bij ....
19	*ende*: Wat wordt nevenschikkend verbonden? Wat is de betekenis van deze woordgroep? Hoe noem je deze stijlfiguur?
21	*daer*: Woordsoort?
20/21	Vertaal: *hoe - striden*.

24	De man wijst hier naar een van de ridders. Hoe vertaal je *sit ende traect*?
25	*Onverwect* staat niet in het Wdb. Hoe kun je de betekenis dan toch te weten komen?
25	*hode* is door syncope ontstaan uit ....
27	Op welke manieren kun je *hem tween* hier vertalen?

Met uwer feest, ende u lant
Es den Waloysen bat becant
Dant u es cont. Waer toe eest goet
Dat gi coninc heten doet?
Ic moet u secgen nu ter stont:
Siet, hoe ic ben gewont
Ende bebloet om uwe sake.
En doedi hier af gene wrake,
Ic secge, dat gi geen coninc sijt.

29 t/m 31	Vertaal: *u lant - cont*.
30	*bat* is de comparatief van het bw....
31	*eest* = ...+....
32	In welke functie is *doet* hier gebruikt?
36/37	Vertaal deze regels.

30 Meester Jan Ypermans Surgie

Zie voor een karakterisering van dit boek en de gevolgde uitgave, tekst 23. Hier volgt hoofdstuk 5 uit het Vijfde Boek, dat over de oren handelt.

[1] Van misseliken dingen dat vallet in doren. etc.

[2] Alse enech dinc valt in die oren. alse coren of stene of dies gelike van
[3] andren dingen. so salmen doen ademen enegen vrient van dien zieken in
[4] die ore daert in es so dat die ore al nat si gemaect binnen met den lauwen
[5] ademe. Ende daerna so hale sinen adem zere in. of tote hem sugende.
[6] aldus so sal hi mogen sugen ute dat daer in die ore gevallen es. Of gietet
[7] olie van rosen in die ore al warm. eist een kerselsteen of .1. ander steen
[8] dat sal die ore maken al glat. Mer eist een tarwen coren of erwete of vitse
[9] of bone citri lupini. of ander dinc alse grane. so en gietter niet in die olie.
[10] want het souder met te zere wassen bi der wacheit vander oliën. Ende
[11] daer na so nemt .1. lange naelde entie si gevouden alse ene cricke. Ende
[12] de cricke stect in die ore tote dattie cricke of haec leden si den steen. ende
[13] dan so keret die naelde so dat die cricke si onder den steen. ende also doet
[14] den steen comen treckende opwert ute.

[15] Dits ene ander maniere. Nemt .1. wel slecht stroëlkijn of stoxkijn. ende
[16] dat blonc ende slicht ten ende gemaect. ende net dat slicht endekiin
[17] vanden stoxkine in terbentine die tay es ende houdende alse lijm. dit so
[18] stect in die ore. eist graen of steen. het salre an cleven. Het staet so
[19] onderwilen dat ment niet uut gecrigen en mach om dat so diepe es daerin
[20] gesteken met onwisen handen dat men den genen diet heeft in dore moet
[21] sniden int hole vander ore met enen scerse. Ende men moet sniden so
[22] diepe. datmen die dingen die in die ore siin mach opwert lichten van
[23] onder. mer hieran es grote vrese. Nochtans so es beter quaet dan noch

[24] arger.

Opdracht

1	Geef een vertaling van de titel. Wat merk je voor bijzonders op?
2	Wat zou met een *stene* bedoeld zijn?
2/3	*dies - dingen*: Wat is het kernwoord in deze groep? Tot welke woordsoort behoort het?
3	Wat wordt in *so* hervat?
3	*enegen vrient*: Kun je naamvalsuitgangen verklaren?
4	*si*: Waarom wordt hier de aanvoegende wijs gebruikt?
5	Geef een vertaling van *Ende - in*. (Let op de vorm *hale*)
5	Beschouw je *of* als een ondersch. of als een nevensch. voegwoord?
7	Waarbij behoort de groep *al warm*?
7	Moet het gedeelte dat begint met *eist* wel of niet met het voorgaande verbonden worden?
8	Waarnaar verwijst *dat*?
9	Zeg in eigen woorden wanneer er geen olie in het oor mag en waarom niet.
11	Waarnaar verwijst *daer* in *daer na*?
10/11	*Ende - cricke*: Welke twee Vlaamse kenmerken zie je in deze zin?
12	*de cricke*: Zinsdeel?
12	Van welk ww is *leden* afkomstig? Wat zijn de hoofdvormen? Wat betekent het woord hier?
14	*treckende opwert ute*: Zinsdeel?
11 t/m 14	Zeg nu in eigen woorden wat je met de *cricke* moet doen.
15/16	Hoe moet het stokje eruit zien?
15	Geef een nnl. zin waarin ‘en’ gebruikt is in de betekenis die het hier heeft.
16	Met welk bijvoeglijk naamwoord hangt het ww *netten* samen?
18/19	*Het staet so onderwilen* = ...

20	Waarbij behoort de groep *met onwisen handen*?
23	Wat zou met *grote vrese* bedoeld zijn?
23/24	Wat is het ond. in de zin *Nochtans-arger*?

31 Van sente Waernere

De proloog en het begin van het verhaal over Werner uit *Het Oudenaardse Rijmboek*, naar de uitgave door Gysseling (zie tekst 10). (De in het hs. in rood geschreven titels zijn vet gedrukt. De opgeloste afkortingen zijn hier niet gecursiveerd.)

Hier beghint de prologhe cort ende goet
Van sente waernere die sturte sijn bloet
Om ihesus kerste onsen here
Dien hi diende ende minde sere
ALLe de ghene die sullen wesen
Dar men desen boec sal lesen
Salujt gheluc ende ghoden dach
Ghéuem ghod diet wel doen mach
Jhesus kerst dor sine vijf wonden
Moetem vergheven al sine sonden
Ende bringhen mede. vt alre noet
Of si ghedinken der scarper doet
Van enen kinsscen ionghelinghe
Dat doet es bleuen nv nichtinghe
Om de minne van onsen here
Ende die hem reuerentie ende eere
Sullen doen dat evssce leuen
Moeten si besitten sonder sneven
Met ghode onsen here in hemelrike
Amen segt alle ghemeenlike
Ende daer naer oemoedelike hor(t)
Sin leuen ende sine passie v(ort)
Hier beghint de passie sine
Als hict versta in therte mine
Besiden coelne te bagharac
Daer woende een iuede ende hiet ysaa(c)
Dar al de jueden van der stat
Elcs iaers hilden hare parlement
Ende van haren passcen oec de feeste
Het was recht hi was demeeste
Here. ende de rijcste mede
Van alden jueden van dier stede
Tebagharac als hic hebbe verstaen

Opmerkingen

1*a* *coelne* (25) = Keulen.
b *bagharac* (25) = Bacharach, een stadje aan de Rijn, ten zuiden van Keulen. (Zie ook de inleiding bij tekst 10)
2 Op grond van het rijm zou je kunnen veronderstellen dat er na *stat* (27) een woord is weggevallen.
3 Dit soort heiligenverhalen werd soms tijdens de maaltijd aan de monniken/nonnen in het klooster voorgelezen. Na r. 20 zal dan ook wel uit aller mond *Amen* geklonken hebben.

Opdracht

2	*sturte* is de verl. tijd van het ww .... Voor welk dial. is de klinker *u* in dit woord kenmerkend?
5/6	Hoe benoem je deze twee regels als zinsdeel? In welk woordje worden ze herhaald?
5	Wat kun je opmerken over de uitgangen van *Alle de ghene*?
6	*Dar*: Woordsoort?
7	*Salujt - dach*: Welk zinsdeel?
8	Waarnaar verwijst *-t* in *diet*?
8/10	Is *-m* in *Ghéuem* en *Moetem* een enkelv. of een meerv. vn? Betrek ook *sine* (10) in je antwoord.
12	*Of*: ondersch. of nevensch. voegwoord?
12	*der scarper doet*: Naamval? Wat zou met *scarper* bedoeld worden?
13	Wat versta je onder *enen kinsscen ionghelinghe*?
14	Wat valt je op aan het gebruik van het betr. vn *Dat*?
14	*bleuen*: Aan welke betekenis van *bliven* moet je hier denken?
14	*nichtinghe* = ...
16	*die*: Woordsoort?
16	Naar wie verwijst het woordje *hem*?
16 t/m 19	Maak de syntactische structuur van deze zin duidelijk.

19	*in hemelrike*: Kun je het ontbreken van het lw verklaren?
22	Wat is een *passie*?
24	Wat zou deze regel betekenen?
25	*Besiden*: Woordsoort? Betekenis?
26	*ende hiet ysaac*: Wat kun je over deze constructie opmerken?
27	Met de *stat* wordt bedoeld ....
28	*Elcs iaers*: Waarom staat deze groep in de gen.?
25 t/m 29	Vertaal nu deze regels.
31	Kun je een verklaring geven voor de punt hier (in een tekst die zo goed als niet geïnterpungeerd is)?
33	*als - verstaen*: Hoe vertaal je deze groep?

Woenden si twe die sonder waen
Tegader leefden in huweleke
Ende nochtanne onwetteleke
Daer de heleghe kerke bi was bedroghen
Also ic v wel hier na sal toeghen
Dese twe wonnen een cnapelijn
Alsoe hict verstont in therte mijn
Ende daedent toeter kerken dragen
Met sinen vrienden met sinen maghen
Om kerstijn te doene met groeten ghare
Ende dadent heelen warenare
Also men dede sonder waen
Daer naer alse dit was ghedaen
Doe gheviel op eenen dach
Daer deen biden andren lach
Ende spraken tegader hemelike
Alsoet ghod wilde van hemelrike
Ghodeweet seide dies kins vader
Tote sinen wiue wi sijn tegader
Onwetteleke in groeten sonden
Wi souden wildi in corten stonden
(Te) biechten gaen ende verlien
Ghode onsen here ende sente marien
Enten bisscop van der steede
Al onse sonden ende onse quaethede
Ende onse onwetteleke daede

34	Hoe kun je *si twe* los van de context vertalen? Voor welke vertaling kies je hier en waarom?
34	Op welke twee manieren kun je *sonder waen* opvatten?
33 t/m 38	Zeg in eigen woorden wat er hier over die twee mensen (de vader en moeder van Werner) wordt verteld.
39	*wonnen* = ...
41	Beschouw je het ww *doen* in deze regel als een hww van causaliteit of als een omschrijvend hww? Wat is het verschil in interpretatie?
42	*maghen* = ...
42	Naar wie verwijst *sinen*?
43	Wat betekent *Om kerstijn te doene*?
43	*ghare* is een dial. vorm van .... Betekenis?
46 t/m 50	Welke syntactische onregelmatigheden tref je in dit gedeelte aan?

51	*dies kins vader*: Is dit type woordgroep in het nnl. nog gebruikelijk?
54	Vertaal *wildi* zo dat de functie ervan in het grotere geheel duidelijk is.
55 t/m 59	Welke geheel of gedeeltelijk synonieme woorden/uitdrukkingen tref je aan in dit gedeelte?
57	Wat kun je opmerken over het woord *Enten*?

32 Exempel

In het midden van de 13e eeuw (ca. 1260) schreef Thomas van Cantimpré, een geleerde Vlaamse dominicaan, zijn *Bonum universale de apibus*. Het is een allegorisch werk waarin hij het leven der mensen vergelijkt met het leven der bijen, zoals hij dat beschreven had in zijn *Liber de natura rerum* (zie tekst 1). Ieder hoofdstuk begint met een uitspraak over de bijen; daarna volgen enkele moraliserende opmerkingen en/of uitspraken van vroegere auteurs (kerkvaders bijv.) en het hoofdstuk besluit dan met een of meer exempelen ter illustratie. Deze exempelen waren meestal recente gebeurtenissen die Thomas zelf had meegemaakt of die hij van betrouwbare getuigen had vernomen (vgl. r. 31 t/m 33).

Het werk heeft een grote bekendheid gekregen. Er zijn vele Latijnse handschriften en drukken van bewaard. In de eerste helft van de 15e eeuw is het werk twee maal in Noord-Nederland vertaald: het *Biënboec*. De oorspronkelijke vertalingen zijn niet bewaard gebleven, wel een aantal afschriften: in totaal 12 handschriften en 2 drukken.

Opmerkingen

1 *baden* (16) is een voormalig groothertogdom in Zuidwest-Duitsland. In de 12e eeuw is er voor het eerst sprake van een markgraaf van Baden.
2 Dat de wonden van de vermoorde gaan bloeden bij nadering van de moordenaar (21/22), is een bekend motief dat we bijv. ook in de *Walewein* aantreffen.

In het onderstaande exempel komen we de middeleeuwse jodenhaat weer tegen (vgl. tekst 10 en 31). Ik geef de tekst naar de uitgave ervan in *Middelnederlands geestelijk proza* door C.C. de Bruin, Zutphen 1940.

[1] Nu want wi vanden ioden woerde gehadt hebben, so wil ic een zeer
[2] merkelic dinc vertellen dat daer int jair ons heren MCC ende LXI
[3] geschiet is in een dorp van duutschlant Het geviel dat een dat alre
[4] quaetste out wyf den ioden vriendelic wart, ende hem vercoft te doden
[5] een maechdeken van zeven iaren, dat beide vader ende moeder verloren
[6] had Die iode namen dat maechdeken heymelic ende leident op veel
[7] lynnenre laken ende stopten des maechdekens mont, op dat si niet roepen
[8] en soude, ende wondent bina in al horen leden ende mitter alre meester
[9] vlyt perseden si dat bloet wt den maechdeken ende ontfengen dat
[10] neerstelic in dat lynnen laken Doe si na veel pinen gestorven was,
[11] worpense die ioden int water bider stat ende vergaderden op hoer veel
[12] steens. Des derden of des vierden dages wert si vanden visschers gevonden
[13] bi hoer een hant die si opgerecht had te hemel wert, ende si wert
[14] gedragen in die stat. Alle dat volc wert daer van beroert ende si riepen
[15] dat die bose ioden dese grote misdaet gedaen hadden. Daer was die
[16] marckgreve van baden, ende also vroe als hi dat hoerde, quam hi daer
[17] toe, ende alte hant rechte hem dat dode lichaem op ende sat ende
[18] reckede die hant wt totten prince, recht oft gebeden had om wrake der
[19] bloetstortinge of om barmherticheit Bina over een half ure tyts leide hem
[20] dat lichaem weder neder op den rugge als die dode te leggen plegen. Die
[21] bose ioden worden daer toe geleit ende rechtevoert borsten op al des
[22] lichaems wonden, ende in een getugenisse der boser daet storten die
[23] wonden wt overvloedich bloet Doe wert des volcs roepen verheven totten
[24] hemel toe ende si worden al verwect tot wrake der misdaet. Dat oude wijf
[25] wert wt sommigen teikene, daer men vermoeden van creech, gegrepen
[26] ende verwonnen; alre meest dat een cleyn dochterken alle dinc meldede,
[27] want vanden kynderen ende vanden bedructen menschen verneemt men
[28] die waerheit. Die ioden die haer bose hande tegen dat maechdeken wt
[29] gerect hadden, worden gevangen ende si worden geradebraect ende
[30] mitten ouden wive gehangen, mer twee vanden ouden worchden hem
[31] onder een Dit hebben ons waerachtelic vertelt twe brueders van der
[32] prediker oerde als Reynerus ende Egydius, die inden zelven dorpe waren
[33] drie dage daer na, doe dese dingen geschiet waren.

Opdracht

1	Is *want* een nevensch. of een ondersch. voegwoord?
1	Wat is de functie van *so*?
1/2	Wat is *een zeer merkelic dinc*?
2	*ons heren*: In welke naamval staat deze groep?
3/4	Wat zou met *een dat alre quaetste out wijf* bedoeld zijn?
4	*den ioden*: Hoe benoem je deze woordgroep redekundig?
4	Naar wie verwijst *hem*?
4	Welk zinsdeel is *te doden*? In nnl. moeten we zeggen....
5	Welke functie heeft het suffix *-ken*? Hoe werd het oorspronkelijk gespeld?
7	*lynnenre laken*: In tegenstelling met het nnl. wordt het stoffelijk bn in het mnl. wel verbogen. In welke naamval staat deze groep?
7	*stopten* = ...
8	Waarnaar verwijst de *-t* van *wondent*?
8	*horen* is een variant van ....
8/9	*mitter alre meester vlyt* = ...
9	Van welk ww is *ontfengen* de verl. tijd? Betekenis? Hoofdvormen? Voor welk dial. is de *-e* in de verl. tijd kenmerkend? Heb je in het voorgaande nog een eigenaardigheid opgemerkt die naar dit dial. verwijst?
10	*neerstelic* = ... Met welk nnl. zn en bn hangt dit woord samen?
10/12	Wat deden de joden toen het meisje gestorven was?
10/12	Wat kun je opmerken over de woordorde in deze zin?
12	*steens*: Enkel- of meervoud?
13	Doet het woord *een* hier dienst als onb.lw of als tw?
13	Waarom heeft *hemel* geen lw?

14	*beroert* = ...
16	*also vroe als* = ...
17	Is het ww *rechten* hier trans., intrans. of wederk. gebruikt?
17	*sat*: Wat is de (ingressieve) betekenis van deze werkwoordsvorm? (Zie blz. 48)
18	*recht* = ... Waarbij is dit woord een bep.?
18	Wat is het ond. bij *gebeden had*?
19	Kun je de *-s* van *tyts* verklaren?
20	*leggen*: In welk dial. tref je deze variant van 'liggen' aan?
21	Van welk ww is de vorm *borsten* afkomstig? Wat zijn de hoofdvormen?
20 t/m 23	Vertaal: *Die - bloet*.
24	*worden*: Teg. of verl. tijd?
24	*verwect* = ...
24	*der misdaet*: Naamval?
25	*wt sommigen teikene* = ...
25	Het zn *vermoeden* wordt in het Wdb. niet vermeld. Je kunt de betekenis afleiden uit die van het ww *vermoeden*. Wat betekent het gedeelte *daer - creech*?
26	*verwonnen* zal hier wel als rechtsterm gebruikt zijn. Betekenis?
26	*alre meest*: De betekenis moet je in het Wdb. zoeken onder *meeste*.
26	Het vw *dat* betekent hier ....
26	*dinc*: Enkel- of meervoud?
30/31	Wat hebben twee van de oudere joden gedaan?
31	Waarnaar verwijst *Dit*?
31	*waerachtelic* = ...
31/32	*der prediker oerde*: Wat is het kernwoord in deze groep?
32	*als* = ...

Antwoorden teksten 28 t/m 32

28 Der leken spieghel

1	werkwoord; zonder dralen, onverwijld.
2	*te* + *der scolen*; *te* wordt gevolgd door een datief; hier: 3e nv. vrouw. enkelv.
3	Ook al zou het er zich niet toe bepalen, ook al zou het niet op school blijven.
4	Het gezegde van r. 2: *sal* (*ter scolen*) *zetten*.
5	We nemen aan dat *en* een samensmelting is van *het* (plaatsond.) + *en* (negatie).
5 t/m 8	Balansschikking.
6	Die niet ..., of: of hij ....
6	Naar r. 8.
8	Geschreven tekst (schriftelijke akte bijv.).
5 t/m 8	Want er is geen ondergeschikte of heer, die er geen voordeel en aanzien en vaak ook veel gemak door verkrijgt (of: of hij verkrijgt er voordeel ...), als hij een geschreven stuk kan lezen.
9	Onder zijn toezicht heeft.
10	*Sullen* = moeten.
10	Onder de tucht(stok).
11	Je moet het kind met verstand (gewetensvol) naar je hand zetten.
13	*Woort* = spreuk, uitspraak.
14	*Hi die de roede spaert* = ond.; *haet* = gez.; *sijn kint* = l.v.
15	Hof (*hoefschelike* is oorspronkelijk: zoals aan het hof gebruikelijk was).
16	Zowel - als; telwoord (Zie blz. 75)
7/8	Lett.: Een deel van je grote winst hangt af van vriendelijk en minzaam groeten. Vrijer: Je krijgt een stuk krediet bij de mensen als je ze vriendelijk en minzaam groet.
18	(part.) gen., afhankelijk van *een deel*.

19	Bemind; lieftallig.
20	*Het* uit *en* (= *het* + *en*).
20	Helemaal niets.
22	Het openbare leven; gaan.
24	*Te* + *elker siden*: 3e naamval vrouw. enkelv.
25	Want van paardrijden hangt voor hen veel af, want paardrijden is belangrijk voor hen.
26	Nee; hier: steekspel van man tegen man.
27	Achtervolgen en terugtrekken.
28	We hebben hier te maken met een infinitief. Deze wordt in de gen. en de datief als een zn verbogen. Hier, na *met*, in de datief.
28	*pleghen/plien* (in het rijm) - *plach - plaghen - gepleghen/gheploghen*.
29/30	*die wel connen riden*.
29	ervan (bepaling bij *vordeel*); het *wel connen riden*.
1 t/m 30	*waert* (13), *grueten* (16). (Zie blz. 26)

29 Spiegel historiael

1	Meervoud, naast het oorspronkelijke woord *riddere* komt sinds de 14e eeuw ook *ridder* voor (V.L.I, 10) en woorden op *-er* vertonen in het meerv. soms geen uitgang. (Zie blz. 29)
3	Voorbij (Men was klaar met het eerste gerecht).
4 t/m 6	Hij liet een schildknaap met een stok/staf tegen een kozijn van een venster slaan om stilte te verkrijgen. (*Ere* (5) is door syncope ontstaan uit *enere*.)
5	Er is geen bezwaar tegen hier een datief aan te nemen. Het woord *een* wordt in de datief mann. soms niet verbogen (zie blz. 34); de groep *der cnapen* is een nabepaling bij *een* en staat als zodanig in de gen.
6	Het komt wel voor, maar komt ook heel vaak niet voor. (Zie blz. 61).
8	*Dat* (*Das* komt voornamelijk in het rijm voor).
9	*Minere* (syncope); datief (na *bi*).
9 t/m 11	Bij mijn kroon zweer ik dit: Vóór hier vandaag verder eten op tafel komt, moet ik een nieuwstijding hebben gehoord.
12	Er is sprake van een wens.
12	*Niemare*.
12	Aangenaam/nuttig moge zijn.
14/15	Heel snel aangereden.
16	*wonderlijc* en *met bloede bespringet echt al versch*.
17	*Bloede*.
19	*Versaect* en *oec blode*; bijzonder laf; tautologie.
21	(Betr.) bijwoord (met ingesloten antecedent): daar waar.
20/21	Met hoeveel tegenzin zouden ze daar komen waar gevochten zou moeten worden!
24	Zit te schudden (zenuwachtige bewegingen maken).

25	Wdb.: *verwect* = vrolijk; *onverwect* is dus ‘treurig, somber’.
25	*Hovede* = hoofd.
27	*a* twee; *b* (als de man twee ridders aanwijst) hen tweeën; *c* (als de man een groep ridders aanwijst) twee van hen. (Zie blz. 70)
29 t/m 31	Uw land is aan de mensen uit Wales beter bekend dan aan u.
30	*Wel*.
31	*Is* + *et* (rekking van de eerste klinker in open lettergreep).
32	Omschrijvend hulpwerkwoord. (Zie blz. 49)
36/37	En als u dit niet wreekt, dan zeg ik dat u geen koning bent. (Met andere woorden: dan bent u een waardeloze koning.).

30 Meester Jan Ypermans surgie

1	Van verschillende voorwerpen die in de oren terechtkomen; het betr. vn *dat* heeft hier een meerv. antecedent (zie blz. 34.) en de pv. is enkelvoud, congrueert met het enkelvoudige *dat*.
2	Pit van een vrucht (zie r. 7).
2/3	*gelike* is het kernwoord; het heeft als voorbep. *dies* (lett.: het gelijke van dat) en als nabep. *van andren dingen*; *gelike* is een zn; vertaling: een ander voorwerp dat daarop lijkt.

3	*Alse - dingen*.
3	*Enegen* is als een bn (3e nv. mann.) verbogen; *vrient* behoort tot de woorden die in het enkelv. geen uitgang hebben. (Zie blz. 29)
4	Er is sprake van een bijzin van gevolg; het antwoord ‘er is sprake van een advies’ is ook goed. Dat geldt in ieder geval ook voor de vormen van de aanv. wijs in 11, 12 en 13.
5	En laat hem daarna zijn adem inhalen; *hale* is 3e pers. geb. wijs. (Zie blz. 37)
6	Onderschikkend; betekenis: alsof.
7	*Olie van rosen*.
7	Jawel. Men mag er immers alleen maar olie in druppelen als er een kersepit of iets dergelijks in zit; met andere woorden: *eist - steen* is een bw. bep. bij *gietet - warm*.
8	*Olie van rosen al warm* (7)
9	Er mag geen olie in als er een tarwekorrel (twee woorden: korrel van tarwe), een peulvruchtje of zoiets in zit; deze zouden uitzetten door het vocht.
11	*Gietet - warm* (7)
10/11	*ende* + *die* > *entie*; *cricke* is een ontronde vorm van *crucke*. (Zie blz. 26)
12	L.v. (gebiedende zin).
12	*liden - leet - leden - leden*; betekenis: gepasseerd/voorbij.
14	Het is een pred. toevoeging (bep. v. gest.) bij het niet uitgedrukte onderwerp van de zin in de geb. wijs. (Vgl. nnl.: Ga niet dronken achter het stuur zitten)
11 t/m 14	Je moet met het haakje langs het voorwerp schuiven, het daarna zo draaien dat het omgebogen stukje eronder zit en het daarna naar buiten trekken (in de hoop dat het voorwerp mee naar buiten komt).
15/16	Het moet goed glad zijn (*wel slecht*) en van boven stomp/afgerond/niet scherp (*blonc*).

15	Doe nu eerst je werk en graag netjes; hij heeft een auto en wel een Ford. (We noemen dit een specificerend *ende* of *en*.)
16	*nat*; *netten* = nat maken, bevochtigen.
18/19	Het gebeurt soms ....
20	Bij *om dat - gesteken*; ondeskundigen hebben dus al geprobeerd het vreemde voorwerp uit het oor te krijgen, maar daardoor is het er nog dieper in gaan zitten.
23	(Er zit) een groot risico (aan een dergelijke ingreep.)
23/24	Het woord *quaet*.

31 Van sente Waernere

2	*storten*; Vlaams: korte *u* voor *o*. (Zie blz. 26)
5/6	(Voorl.) meewerkend voorwerp; herhaald in *-m* van *Ghéuem* (8).
5	Deze groep zou eigenlijk in de datief moeten staan (*allen den ghenen*). Misschien de nom. door de geïsoleerde plaats vooraan in de zin?
6	(betr.) bw: daar waar.
7	L.v.

8	Het geven van *salujt - dach*. (Alleen) God is in staat iemand heil, geluk en een zegenrijke dag te schenken.
8/10	Op grond van *Alle de ghene* in 5 en *si* in 12 moeten we wel aannemen dat we hier met het meerv. *hem* in enclisis te maken hebben (hoewel *-m* weinig voorkomt; meestal wordt *-n* gebruikt). Het woord *sine* is hiermee niet in tegenspraak omdat dat in het Vlaams 'hun' kan betekenen. (Zie blz. 32)
12	Ondersch. vw: als, wanneer.
12	*Ghedinken* ('in gedachten vertoeven bij') heeft een gen. object bij zich; het woord *doet* is vrouwelijk, we zien dus de uitgangen van de 2e nv. vrouw. enkelv.; *scarper* zal hier wel 'vreselijke' betekenen.
13	Een jonge knaap (*kinsscen* < *kintscen* door assimilatie).
14	Het onz. betr. vn *dat* kan een antecedent van een ander geslacht of getal hebben. Dat is hier het geval: *ionghelinghe is mann*.
14	Worden; *doet bliven* = dood gaan, sterven.
14	Onlangs.
16	Betr. vn met ingesloten antecedent.
16	Naar de in 13 genoemde knaap.
16 t/m 19	*die* (16) - *doen* (17) = aanloop, voorl. ond. dat herhaald wordt in *si* (18); *si* (18) = ond.; *moeten* (mogen) *besitten* = gez.; *dat evssce* (eeuwige) *leuen* = *l.v.*; *sonder sneven* (zonder mankeren) = bijw. bep. van mod.; *Met - here* = bijw. bep. v. omst.; *in hemelrike* kan een bep. zijn bij *ghode onsen here* en is dan een deel van de bijw. bep. van omst., het kan ook een zelfst. bijw. bep. van plaats zijn.
19	Het lidwoord kan ontbreken bij zaken die enig zijn in hun soort. (Zie blz. 68)
22	Een lijdensgeschiedenis.
24	Zoals ik het ken (heb horen vertellen).
25	Voorzetsel; in de buurt van.

26	Het ond. ontbreekt. Als onderwerp moet je dat van de vorige zin aannemen, alleen nu bepaald in plaats van onbepaald: *die iuede* of *hi*. Het wegblijven van het ond. in een zin die met *ende* begint, komt met name veel voor bij het ww *heten* (Zie blz. 46)
27	De plaats Bacharach.
28	Een bijw. bep. van tijd die een herhaling uitdrukt staat in de gen. (vgl.: wekelijks).
25 t/m 29	In de buurt van Keulen, te Bacharach, daar woonde een jood, Isaac geheten (lett.: en die heette Isaac), bij wie al de joden van de stad ieder jaar hun bijeenkomst hielden en ook het feest ter ere van hun Pasen (of: hun Paasfeest).
31	Waarschijnlijk dient de punt hier om het enjambement tussen 30 en 31 te benadrukken.
33	Zoals ik gehoord heb.
34	Zie blz. 70: twee, zij met hun tweeën, twee van hen; de vertaling moet hier luiden: twee, omdat er hier voor het eerst over deze twee mensen gesproken wordt.
34	*a* echt waar (een opmerking van de auteur), *b* zonder kwaad vermoeden (een bijw. bep. bij r. 35), dus zonder dat ze in de gaten hadden dat ze iets verkeerds deden.

33 t/m 38	In Bacharach woonden twee mensen als man en vrouw, maar hun huwelijk was eigenlijk, zoals nog zal blijken, door de kerk niet geoorloofd. (N.B. In het vervolg van het verhaal blijkt dat de ouders van Werner *te naer waren belanc* (te na verwant waren).)
39	Kregen.
41	Hww van caus.: De ouders lieten het kind naar de kerk dragen om gedoopt te worden; omschrijvend hww: zij droegen het zelf naar de kerk. Het eerste lijkt meer in overeenstemming met de historische werkelijkheid. *Met* in 42 zal dan ook wel ‘door’ betekenen.
42	Verwanten.
42	Theoretisch kan *sinen* naar *-t* (41, *een cnapelijn* uit 39) en naar *dese twe* verwijzen. In het Vlaams kan *sinen* ook een meerv. vn. zijn. Het laatste ligt mijns inziens het meest voor de hand.
43	Om te laten dopen.
43	*ghere*; begeerte, godsdienstige ijver, vroomheid.
46 t/m 50	*a* De zin loopt niet goed; misschien is *Daer* (48) een verschrijving voor *Dat*? *b* Het ond. *si* ontbreekt in 49. Dit kan uit de voorafgaande regel afgeleid worden; het weglaten van het ond. in zo'n geval is niet ongebruikelijk in het mnl.
51	Nee; een zn-groep (*dit kint*) als voorbepaling in de gen. komt in het nnl. alleen nog maar voor bij eigennamen (Piets fiets).
54	*wildi* (= *wilt/wildet ghi*): als gij (jij) dat wilt (bijw. bep van voorw.).
55 t/m 59	*Te biechten gaen/verlien*; *sonden/quaetheden/ontwetteleke daede*.
57	Ontstaan uit *ende* + *den* (Vlaams).

32 Exempel

1	Onderschikkend, het leidt een bijzin in; betekenis: omdat.
1	Het is een herhalende bijw. bep., een hervatting van *Nu*. (Het gedeelte *want - hebben* moet je als een soort tussenzinnetje beschouwen.)
1/2	Een zeer merkwaardig/bijzonder voorval.
2	De groep is een nabepaling bij *jair* en staat dan ook in de 2e nv. (enkelv.). Het woord *here* wordt zwak verbogen en heeft dan in de gen. een *-n*; *onse* wordt als een bn verbogen: de gen. *-s* is daar echter opgegaan in de stam *-s*.
3/4	In theorie zijn er twee antwoorden mogelijk: *a* de allerslechtste oude vrouw die bestaat (een exclusieve superlatief), en *b* een oude vrouw die de eigenschap ‘slechtheid’ in zeer hoge mate bezit (een partitieve opvatting) (zie blz. 68/69). Aangezien de oude vrouw hier niet met anderen vergeleken wordt (bij wie ze ongunstig af zou steken), ligt de laatste interpretatie hier het meest voor de hand.
4	Meewerkend voorwerp/tweede object bij het nw. gez. óf bep. bij *vriendelic*. (Zie blz. 42)
4	*Den ioden*.
4	Bijw. bep. van doel; om te doden.
5	Verkleiningssuffix; *-kijn*. De klinkers in onbeklemtoonde syllaben werden vaak als *-e* geschreven. (Zie blz. 25).

7	2e naamval meerv., afhankelijk van *veel* (part. gen.). Het onz. woord *laken* (verg. r. 10/11) kan in het meerv. zonder uitgang voorkomen. (Zie blz. 29)
7	Maakten dicht (met een prop bijvoorbeeld).
8	Naar *dat maechdeken* (onz.).
8	*Haren* (Hier, en ook in *si* in 8, wint de gedachte aan het vrouwelijke het van het grammatisch geslacht.)
8/9	Met zeer grote (of: de grootst mogelijke) spoed/ijver/animo. (De begrippen 'snelheid' en 'kracht' vloeien soms in elkaar over.)
9	*ontfaen* ('opvangen') - *ontfinc* - *ontfinghen* - *ontfanghen*; Hollands (zie blz. 26); de spelling *jair* in 2.
10	zorgvuldig; ernst - ernstig/naarstig. Het bn *nernste* (en variante vormen) is waarschijnlijk ontstaan uit de combinatie *in ernste*. Het zn *nernst* zal later weer naast het bn (en bw) ontstaan zijn.
10 t/m 12	Ze wierpen haar bij de stad in het water en wierpen veel brokken steen op haar (om het lichaam te verzwaren). (Waarschijnlijk is hier sprake van een van de stadjes aan de Rijn, waar veel joden woonden.)
10 t/m 12	*Doe* (...) *worpense die ioden* (...): Het l.v. gaat hier aan het ond. vooraf. Omdat het l.v. een onbeklemtoond woordje is, hecht het zich gemakkelijk aan de pv.
12	Gen. enkelv., afhankelijk van *veel*; *steen* is hier een stofnaam en kan daarom zonder lidwoord voorkomen.
13	Telwoord: Een lidwoord kan niet na *hoer* (bez. vn) komen.
13	Zaken die enig zijn in hun soort, kunnen zonder lidwoord voorkomen. (Zie blz. 68; vgl. echter r. 23/24)
14	Bewogen.
16	Zodra.
17	Wederkerend: verhief zich van de grond.
17	Ging zitten.

18	Net/juist; het woord is een bepaling bij *oft - barmherticheit*.
18	*-t* uit *oft*.
19	Een part. gen. afhankelijk van *een half ure*.
20	Hollands.
21	*bersten - barst - borsten - geborsten*.
20 t/m 23	De boosaardige joden werden er naar toe gebracht (naar het lichaam) en onmiddellijk barstten al de wonden van het lichaam open en als een bewijs/getuigenis van de slechte daad kwam/stroomde er heel veel bloed uit de wonden. (Lett.: stortten de wonden heel veel bloed uit.)
24	Klankwettige verl. tijd (*werden - wart - worden - geworden*).
24	Aangezet/opgewekt.
24	Tweede naamval vrouw, enkelv. (nabepaling bij *wrake*).
25	Op grond van sommige aanwijzingen.
25	Waardoor men verdenking opvatte.
26	Tot bekentenis gebracht.
26	Voornamelijk.
26	Doordat.
26	Meervoud: zie voor de vorm zonder uitgang, blz. 29.
30/31	Ze hebben zelfmoord gepleegd. (De joden lieten zich vaak liever door elkaar doden, of pleegden liever zelfmoord, dan dat ze in handen van de christenen vielen.)

31	Het hele voorafgaande gedeelte (r. 1 t/m 31).
31	Als waar gebeurd, naar waarheid.
31/32	*oerde* (de orde van de predikheren = de Dominicanen).
32	namelijk, te weten. (Zie Wdb.: vw *alse*).

Oplossing tekst 13

In tekst 13 heb je te maken met een rijmkalender, bestaande uit twaalf vierregelige strofen, die evenveel lettergrepen tellen als de twaalf maanden van het jaar dagen hebben. De eerste lettergreep van een feestdag of een heilige geeft de dag aan waarop dit feest gevierd wordt. De eerste lettergreep, *Snyt*, verwijst naar de besnijdenis van Christus, die op 1 januari herdacht wordt; de zesde lettergreep, *Co*, duidt aan dat 6 januari de dag van Driekoningen is, enzovoort.

Men noemt een dergelijke rijmkalender een *cisiojanus*, naar de beginwoorden van de Latijnse versie. Deze kalenders zijn in de 12e eeuw ontstaan in het Latijn, vanaf de 13e eeuw komen ze ook in de volkstalen voor (in Duitsland veel, in Nederland weinig). Het was de kalender voor de gewone man. Door de tekst van de cisiojanus uit het hoofd te leren, kon hij de verschillende dagen 'benoemen' door hun relatie tot de vaste feest- en heiligendagen aan te geven. (Zie bijvoorbeeld de datering van de oorkonden van tekst 17 en die van het testament van tekst 15.)

Met behulp van Strubbe/Voet kun je concluderen dat deze cisiojanus afkomstig moet zijn uit het bisdom Utrecht: De vermelding van Pontianus (14 januari), Odulphus (12 juni) en Lebuinus (25 juni en 12 november) wijzen daarop. Lebuinus is in dit opzicht doorslaggevend, omdat deze in andere bisdommen niet vereerd wordt.

De tekst lijkt afkomstig uit Brabant. Daarop wijzen bijvoorbeeld de woordvormen *mechden* in 40 (V.L.II, 51a), *doch* voor 'doe' in 39 (V.L.II, 100 opm. 1) en *deylt* in 26 (V.L.II, 59).

Misschien is de tekst later in het bisdom Luik terechtgekomen, waar Hubertus in strofe 11 zou kunnen zijn toegevoegd; 3 november (de dag van Hubertus) was daar namelijk een verplichte feestdag. Dat zou verklaren waarom het rijm van strofe 11 niet meer klopt.

Opm. 1: In verband met het rijm lijkt het niet onwaarschijnlijk dat *broer* in 13 een verschrijving is voor *bier*.

Opm. 2: Het woord *claskyns* hoort niet in 44 thuis. De strofe telt dan te veel lettergrepen en de namen na *claskyns* komen niet meer op de juiste lettergreep terecht. Men moet deze fout bemerkt hebben toen de namen van de feest- en heiligendagen er boven werden geschreven. (De streep is namelijk met rode inkt getrokken.) Misschien is de fout ontstaan doordat degene die de kalender overschreef twee regels te laag heeft gekeken: in 46 komt het woord *vrou* ook voor en daar wordt het voorafgegaan door *claeskyns*.

Opm. 3: Boven *ce cle cri*(*s*) in 44 (22, 23 en 24 november) zouden de namen Cecilia, Clemens en Crisogonus kunnen staan.

Gebruikte afkortingen

aanv.	aanvoegende
aanw.	aanwijzende
acc.	accusatief
bekn.	beknopte
Belg.	Belgisch
bep.	bepaling/bepalend
bep. v. gest.	bepaling van gesteldheid
betr.	betrekkelijk
bez.	bezittelijk
bibl.	bibliotheek
bijv.	bijvoeglijk/bijvoorbeeld
bijw.	bijwoordelijk
bn	bijvoeglijk naamwoord
Brab.	Brabants
bijv.	bijvoorbeeld
bw	bijwoord
ca.	circa
dat.	datief (3e naamval)
deelw.	deelwoord
dl.	deel
d.m.v.	door middel van
e.d.	en dergelijke
enkelv.	enkelvoud
ev.	eventueel
geb.	gebiedende
gen.	genitief (2e naamval)
gesch.	geschiedenis
gez.	gezegde

gramm.	grammaticaal
Holl.	Hollands
hs.	handschrift
hss.	handschriften
hww	hulpwerkwoord
inf.	infinitief
in trans.	intransitief
i.t.t.	in tegenstelling tot
kon.	koninklijke
kww	koppelwerkwoord

Lat.	Latijns
letterk.	letterkunde
Limb.	Limburgs
l.v.	lijdend voorwerp
lw	lidwoord
m.b.t.	met betrekking tot
m.b.v.	met behulp van
med.	mededelingen
meerv.	meervoud
m.n.	met name
mnl.	Middelnederlands
mod.	modaliteit
m.v.	meewerkend voorwerp
nabep.	nabepaling
Ned.	Nederlands
nevensch.	nevenschikkend
nl.	namelijk
nnl.	Nieuwnederlands
nom.	nominatief (1e naamval)
N.Tg.	*Nieuwe Taalgids*
nv.	naamval
nw. deel	naamwoordelijk deel van het gezegde
o.i.v.	onder invloed van
o.m.	onder meer
opm.	opmerking
onb.	onbepaald
ond.	onderwerp
onl.	Oudnederlands
onpers.	onpersoonlijk
o.t.t.	onvoltooid tegenwoordige tijd
o.v.	oorzakelijk voorwerp
o.v.t.	onvoltooid verleden tijd

part.	partitief
pers.	persoonlijk
pred. toev.	predicatieve toevoeging
pv.	persoonsvorm
res. ww. bep.	resultatieve werkwoordsbepaling
sign.	signatuur
teg.	tegenwoordig
trans.	transitief
Ts.	*Tijdschrift voor Nederlandse taal - en letterkunde*
tw	telwoord

U.B.	Universiteitsbibliotheek
vb.	voorbeeld
ver.	vereniging
verl.	verleden
versl.	verslagen
vgl.	vergelijk
Vla.	Vlaams
vn	voornaamwoord
vn. bw	voornaamwoordelijk bijwoord
vnl.	voornamelijk
volt.	voltooid
voorbep.	voorbepaling
voorl.	voorlopig
voorw.	voorwaardelijk
vra.	vragend
v.v.	voorzetsel voorwerp
vw	voegwoord
vz	voorzetsel
wederk.	wederkerend
werkw.	werkwoordelijk
Wvla.	Westvlaams
ww	werkwoord
zelfst.	zelfstandig
zgn.	zogenaamd
zn	zelfstandig naamwoord
zww	zelfstandig werkwoord

Wdb. - J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1932.
Stoett - F.A. Stoett, *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis* (3e druk), 's-Gravenhage 1923.
V.L. - A.v. Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst. I Vormleer* (9e herz. druk), *II Klankleer* (8e herz. druk), Groningen 1980.
MNW - E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage 1885-1952.

(De getallen bij Stoett en V.L. verwijzen naar de paragrafen; die bij het MNW naar de kolommen in het aangehaalde deel.)

Register

aansporing	37
aanspreking	65/66
aantonende wijs	35
aanvoegende wijs	35/36
aanwijzend voornaamwoord	28, 32
achtervoegsel -*heit*	29
accusatief (4e naamval)	28, 43
accusatiefobject, zie: eerste object	
adhortatief, zie: aansporing	
adjectief, zie: bijvoeglijk naamwoord	
adverbium, zie: bijwoord	
apocope	23
artikel, zie: lidwoord	
assimilatie	22
autograaf	19
balansschikking	81/82
bepaling van gesteldheid	63
betrekkelijk voornaamwoord	34
bezittelijk voornaamwoord	32, 69
bijvoeglijk naamwoord	28, 30, 69
bijvoeglijk naamwoordgroep	72
bijwoord	30
bijwoordelijke bepaling	57-62
bijwoordgroep	71
casus, zie: naamval	
causale genitief	51, 52
codex	17
codicologie	19
comparatief, zie: vergrotende trap	
conjugatie, zie: vervoeging	
conjunctie, zie: voegwoord	

conjunctief, zie: aanvoegende wijs
consonant, zie: medeklinker
copula, zie: koppelwerkwoord

datering 19/20
datief (3e naamval) 28, 42
datief van bezit 43
declinatie, zie: verbuiging
deelwoord 36/37
deelwoord groep 73
dialectische eigenaardigheden 26, 27
diplomatische tekstuitgaven 21
duratief aspect 48

eerste object 51
elliptische zin 40
enclisis 23
enkelvoud 28
epenthesis 25
ethische datief 43
expletief, zie: hervattende woorden

flexie, zie: verbuiging
folio 19
fonetische spelling 22

gebiedende wijs 35
genitief (2e naamval) 28, 40
genitiefobject, zie: eerste object
gerundium 39
getallen 24, 34
groepen, ingeleid door vz 74
groepen, ingeleid door vw 75

hervattende woorden 57, 88
hww van aspect 48
hww van causaliteit 48
hww van de gebiedende wijs 49
hww van de lijdende vorm 47
hww van modaliteit 48
hww van tijd 47
hww, omschrijvend 49

illustrator 18
imperatief, zie: gebiedende wijs
imperfectum, zie: verleden tijd
impersonale, zie: onpersoonlijk werkwoord
inclinatie 22

indicatief, zie: aantonende wijs
indirect object, zie: tweede object
infinitief 39
infinitiefgroep 73
ingressief aspect 48
interjectie, zie: tussenwerpsel
interpunctie 23

katern 17
kopiist 18
kopiistenfouten en -correcties 19, 150-153
koppelwerkwoord 49
klinkers 24, 25
kritische tekstuitgaven 20

lidwoord	28, 68, 69
lijdend voorwerp, zie: eerste object	
litotes	85
medeklinkers	25, 26
meervoud	29
meewerkend voorwerp, zie: tweede object	
naamval	28, 40
naamwoordelijk gezegde	49
negatie	83-86
nevenschikking bij woordgroepen	75-77
nevenschikking bij zinnen	46, 79/80
nominale vormen van het werkwoord	39
nominatief (1e naamval)	28, 40
numerale, zie: telwoord	
object	50
omschrijvend hulpwerkwoord	49
onbepaalde wijs	39
onbepaald voornaamwoord	34
onderschikking bij zinnen	77-79
onderwerp	44
onderwerp ontbreekt	45/46
onlogische ontkenning	85
onpersoonlijk werkwoord	46
onregelmatig werkwoord	38
ontkenning	83-86
oorzakelijk voorwerp, zie: eerste object	
overtreffende trap	30
paleografie	19
participium, zie: deelwoord	
partitieve genitief	42, 51, 52

perfectief aspect 48
perkament 17/18
persoonlijk voornaamwoord 31/32
persoonsnaam 29
plaatsonderwerp 45
pluralis, zie: meervoud
possessieve datief, zie: datief van bezit
predikaat, zie: gezegde
predikatieve toevoeging 64
prefix, zie: voorvoegsel
prepositie, zie: voorzetsel
presens, zie: tegenwoordige tijd
preterito-presentia 38/39
preteritum, zie: verleden tijd
proclisis 23

prolepsis, zie: vooropplaatsing
pronomen, zie: voornaamwoord

relatieve aansluiting 83
resultatieve werkwoordsbepaling 63
rubricator 18

samengestelde zin 77
samentrekking 45/46
scriptorium 17
seperatieve genitief 51, 52
singularis, zie: enkelvoud
spelling 22-27
stapelmeervoud 29
sterk werkwoord 36-38
substantief, zie: zelfstandig naamwoord
suffix, zie: achtervoegsel
superlatief, zie: overtreffende trap
syncope 23

tegenwoordige tijd 36
tekstkritiek 19, 20, 150-153
telwoord 34/35, 68, 69
telwoordgroep 74
trappen van vergelijking 30
tussenwerpsel 66
tweede object 55
tweeklanken 25

verbuiging 28-35
verbum, zie: werkwoord
vergrotende trap 30
verleden tijd 36
vervoeging 35-39
verwantschapsnaam 29

vocaal, zie: klinker
voegwoord 77-80
voorlopig onderwerp 45
voornaamwoord 31-34
voornaamwoordelijk bijwoordgroep 72
voornaamwoordgroep 69
vooropplaatsing 90
voorvoegsel *ge-* 37
voorzetsel 43
voorzetselvoorwerp, zie: eerste object
vragend voornaamwoord 33

wederkerend voornaamwoord 32
werkwoordelijk gezegde 47

werkwoordsklasse	37
wijze	35/36
woordgroepen	66
woordorde in woordgroepen	86-88
woordorde in zinnen	88-90
zelfstandig naamwoord	28, 29
zelfstandig naamwoordgroep	66
zinsvervlechting	82
zwak werkwoord	36/37